Пб 10
1067

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
В. И. Бр. 1122

PUTNE USPOMENE

IZ

HRVATSKE, DALMACIJE, ARBANIJE, KRFA I ITALIJE

OD

IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOGA.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА БЕОГРАД

(Pretiskano iz „Hrvatskoga Sokola“ i „Vienca“.)

Поклон
ЈОЦЕ ВУЈИЋА из Сенте
УНИВЕРЗИТЕТ. БИБЛИОТЕЦИ
У БЕОГРАДУ

U ZAGREBU.
TISKOM DIONIČKE TISKARE.
1873.

Библиотека
ЈОЦЕ ВУЈИЋА
у Сенти

916/10 1067

PUTNE USPOMENE

IZ

HRVATSKE, DALMACIJE, ARBANIJE, KRFA I ITALIJE

OD

IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOGA.

(Pretiskano iz „Hrvatskoga Sokola“ i „Vienca“.)

U ZAGREBU.

TISKOM DIONIČKE TISKARE.

1873.

U mladjahnih godinah snivah jednom, da stojim na njekom divnom brdašcu iznad veličanstvena grada, gledajući njeke čudne spomenike sa sgradami neobične veličine, sa slikami predmeta starih više tisuća godina, sabranih iz krajeva svega svieta. Gledah u snu, kako se stadoše nizati predamnom kubeta i zvonici, kretati kipovi bogova i svetaca, careva, vitezova, mudraca i umjetnika; vidjeh valjati se po zemlji obaline i ruševine hramova i pilova, slavoluka i piramida, a napokon slušah žuboriti glas iz mutna dna žutoga potoka: „Dodji bliže, da se diviš ovdje životu i smrti prošlih vjekova, jer evo ti vječnoga Rima.“

Njekoliko godina zabavljao me taj san. Kad postadoh mužem, razplodi se u meni sve to veća težnja, da pohodim Rim i da razgledam vječne mu mirove, s njegovimi hramovi i dvorovi, s njegovimi zavodi i ogromnimi sbirkami tvorova uma i duha naroda svega svieta.

Napokon pretvori se davni san u živu istinu. Dao sam se na put onamo, gdje se njegda krojila sudba svega svieta. Odpremih se put Rima.

Ali neudarih običnom cestom kroz Ljubljanu i Trst u Italiju, jer mletačke i lombardske pokrajine posjetih jur višekrat. Srce me vuklo iz nova u Dalmaciju, da crpim tamo podatke iz prebogata vrela prošloga života svoga naroda. Preko naše planinske krajine spustik se dakle po moru sve do Dubrovnika i Kotora, pa odovuda uz arbansko i grčko primorje, presekavši more kod Krfa do Brindiža, uljezoh u Italiju kroz njezina najjužnija vrata.

Što sam na tom putu doživio, to priobćujem ovdje iz moga dnevnika, za malu porabu onih sunarodnika mojih, koji će iza mene možebiti istim putem udariti. Pak ako će se slučajno baviti književnim iztraživanjem i opisivanjem onoga, što će doživjeti, neka izprave pogrieške moje i neka nadopune što sam izostavio.

I.

Odlazak iz Zagreba. Karlovac. Dubovac Kamensko.

Dne 6. rujna 1856, poslje težka oproštaja sa svojom obitelju, ostavih Zagreb na vlastitih koli, te udarih put Karlovca. Moja pratnja bijaše njeko sumorno nezadovoljstvo i duboka bol duše. Uz ovu neugodnu pratnju pridruži se sladjahna hlepnja za nepoznatimi zemljami i ljudmi, za odkrićem zakopanoga duševnoga bogatstva naših umnih pradjedova, za traženjem sakrivenih izvora naše davne prošlosti.

J š prije njekoliko godina dobivao je u Hrvatskoj svaki od gospode, koj nije imao vlastitih konja, seljačku predpregu. Takovom predpregom, sastojećom iz dva malena konjica, odvezoh se dosta hitro nizbrdice iz gornjega u dolnji zagrebački grad; ali kad doletih do savske ulice, počeše moji konjici sve laganije koracati i tad opazih na viečnom klimanju glavurine jeduoga konjica, da taj na moju velikn žalost hrama; tako sam dakle u pravom smislu dohramao do Rakova potoka, gdje uzeh poštarske konje, te dodjoh u večer izvanrednom poštom u Karlovac, odsjednuv u gostioni kod Zagreba grada.

Karlovac bijaše njegda veoma veseo grad. I mene obkružiše, netom što dodjoh onamo, sama vesela lica; ali radostni ples, uz pretanko i veoma lošo sviranje flaute, koj ples bijaše onu večer priredio meštar Eichler za svoje učenike, nije mogao probuditi u meni nimalo vesela uzhićenja, premda je trajao uz neprestanu huku i buku do 11. ure u noći. Meštar plesa brinuo se za trudne prihodnike, da ih ne svlada prerano san na štetu gostionika, koji nikada ne mari, na trošak tudjega sna, puniti vlastite žepove.

Sutradan načinih s historičkim načelnikom Karlovca grada g. O. i s drugim O., kapetanom upraviteljstva, iza dubokoga poduljega mudrovanja, taktičnu osnovu, kojom stranom, kakovom li četveronožnom pomoćju da provalim kroz junačku krajinu do sinjega mora. U tajnom našem triumviratskom vieću zaključeno bje, da imam uzeti put prieko Slunja, Zavalja i Otočca u Senj. U smislu ove osnove pisalo se odmah slunjskoj i otočkoj regimenti za potrebitu predpregu, uz točno vojničko signaližiranje ure i dana, kad ću doći i otići. Pri izradjivanju osnove i dotičnih naloga sudjelova medjutim, kano živo kretalo, nemalo duh našega bana Jelačića, jer sam od njega imao otvoreno preporučno pismo.

Ljubitelj starina i ljepote naravi polazi rado uzvišena brda, nakićena starimi gradovi, s toga je za moga boravljenja u Karlovcu i mene potaknnla želja, da posjetim opetovano stari grad Dubovac, što od Karlovca $^1/_4$ ure iznad sela Dubovca čitavu okolicu straži. S njegova brda vidiš plodnu ravninu medju Kupom i Savom sa svojimi seli, crkvami i dvorovi, a zapinje ti oko u ozaljske, žumberske, okičke, zagrebačke i slujnske gore. Dubovački grad sagradjen je na četiri ugla, te ima četiri tornja, od kojih je najveći prema iztoku četverouglast, dočim su ostala tri okrugla. Staromu maršalu grofu Lavalu Nugentu, osobitu ljubitelju starina, imamo zahvaliti, da je i ovaj frankapanski grad s nova popravljen i od propasti sačuvan. Naprema gradu stoji još zapuštena kapela sv. Mihalja, sagradjena na šest ugala u slogu romanskom, s oblimi prozori i svodom poput kubeta. Odkad je ova znamenita crkvica g. 1740. popravljena, zaboraviše na nju nemarni potomci onih junaka, koji su ju zajedno s gradom proti Turkom često junački branili i obranili.

Prije nego ostavih Karlovac, posjetih još jedinoga našega umnijega slikara iz civilne Hrvatske, Vjekoslava Karasa, koj u svojoj siromašnoj sobici dogotavljaše uprav svoju najnoviju sliku: „Odlazak šerežana u rat“, sastavljenu i izradjenu velikom pomnjom.

Taj duhoviti mladić, kojega vile umjetnice prigrliše u svoje čarobno kolo, bavio se tada slikanjem, pjevanjem, sviranjem flaute i skladanjem napjevâ. Njegova duša bijaše jur tada bolestna, njegovo lice sumorno, njegova

zabava ili u tihoj samoći ili bučnom družtvu veselih momaka. Da je Karas po sreći pripadao drugomu narodu nego li hrvatskomu, bio bi mogao postati čovjekom na glasu, ali kao čestit Hrvat, kubureći u žalostnih okolnostih svoga naroda, nadje napokon svojevoljnu smrt u valovih Kupe.

Na 8. rujna, kao na dan male gospe, svetkovao je moj stari suučenik Š. S., župnik na Kamenskom, svoj svečani uvod. Onamo pozvaše i mene njeki Karlovčani, te se odpremih s gradskim načelnikom preko sela Rakovca, Udbinje, Mostanja i Križanić-Turna u Kamensko. Kod Mostanja prevalismo Mrežnicu, koja kod Orašinova mlina utiče u Koranu. Izpod Turna bieli se pod jednim brdašcem kapela sv. Doreteje, iza koje leži tako zvano logorišće, gdje se običavaju sastajati obližnji krajišnici u logorih. Za Turnom vidi se na jednome brdu šanac, što su ga g. 1809. načinili Francezi.

Zemlja od Karlovca do Kamenskoga, koju presieca Kupa, Korana i Mrežnica sa više potočića, mogla bi postati plodonosnom i bogatom, da ima više ruku i više uma. Dosta zlo obradjena polja izprekrštena su pustoselinami, na kojih ne raste drugo do papruta, grmlja i šikare, sa nješto malo šumice, Marvu, ovce i svinje pasu tude ponajviše djevojke, a i na polju rade većom stranom žene. Jačega muževnoga duha, višega umovanja ili težnje za udobnošću nemožeš razabrati nigdje, ili ti gledao stroj kuća, ili pazio uredjivanje dvorišta, vrtova i voćnjaka, ili bacao svoje oči po širokih poljih i livadah.

U Kamenskom nadjosmo mnogo svieta iz Karlovca, Mekušja, Rečice i pobližnje okolice, što leži s obe strane Kupe. Seljaci imadu ovdje obično panonsko-hrvatsku nošnju. Nose biele gaće i košulju, ječermu tamnu ili modru, surinu boje tmaste, okrugao poveći šešir i torbu prieko ledja, na noguh opanke ili čižme. Žene imadu biele podugačke košulje, prepasane svilenim pasom, crne poprsnike s nakitom od svilenih vezova, na glavi crvene poculice s bielom pečom, koju sad već njeke zamienjuju šarenimi rubci, što ih kupuju od skitajućih se kramara. Na noguh biele bječve ili podkolenke i crne cipele. Djevojke imadu crvene cipele a kosa im visi u kitah prepletenih šarenimi svilenimi vrpcami.

Budući da je crkvena svečanost bila skopčana s uvodom župnikovim, to je veoma dugo trajala. Nemogavši dulje podnieti velike sparine, odoh sa svojim suputnikom i kapetanom Tomašićem na bližnju Bučelićevu ledinu, kiselica zvanu, na kojoj pod brdašcem Njijom, usred blata i bare izvire voda slana, koja zaudara ujedno i po sumporu, te je veoma zdrava za ljude i za marvu.

Kod ručka sastasmo se kod župnika u njegdašnjem starom samostanu Pavlinâ, kojemu su u novije doba gornji sprat obili pa iz dobivena gradiva sagradili žitnice. Oko gostoljubiva župnika sakupi se liepa kita gostiu iz vojničkoga, svećeničkoga i gradjanskoga stališa. Družtvo bijaše po starom običaju živahno i veselo. Napitnicam izkusna stolaravnitelja Nike Batušića, nebijaše kraja ni konca. Narodne pjesme orile se neprestano, a medju njimi čula se i pogdjekoja latinska iz staropavlinskih vremena, kao n. pr.:

Haec sunt vera et sincera
Caritatis vincula.
Quae nec solvunt, nec dissolvunt
Ulta teli jacula.

Si afflictum, derelictum
Aliquem conspicimus,
Mox solamen et juvamen
Ferre non desistimus.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА БЕОГРАД

Vivat ergo semper prosper
Hic N. N. carus noster,
Qui amore et honore
Est dignissimus.

Tekar šestom urom doručasmo, i ja se odvezoh sa svojim suputnikom O., jednim kadetom i jednim fratrom natrag u Karlovac. Dodjosmo onamo bez najmanje nezgode, premda po predsudi običnoga svieta svaki fratar sa sobom nesreću nosi onomu, s kim se vozi ili hoda, ili koga na putu sretne. Ova predsuda ima valjda svoj začetak u tamnih vremenih rimske inkvižicije, kad su fratri kao inkvižitori doista ljudem nosili pune vreće grozne nesreće.

II.

Odlazak iz Karlovca. Veljun. Bližnje starine. Sláp Slunjčice. Grad Frankapanov. Slunj

Drugi dan iza kamenskoga puta ostavih u jutro oko sedme ure Karlovac i udarih s graničarskom predpregom put Slunja. Kiša je padala, magla pokrivala površine gora. Sumorna lica krajišnika, što ih sastajah pješke i na koli, a k tomu i nezgoda, što je kočijaš zaboravio u Karlovcu moje svjetilke od kočije, na koje moradoh u jednoj prostoj udbinjskoj krčmi čitavu uru medju zlovoljnimi krajišnici čekati, sve to probudi i u meni njeku turobnu ćut, koje se često ljudi živahne ćudi otresti nemogu.

Prieko Udbine, Mostanja, Turna sve do Martinjaka vozih se na liepoj i dobroj cesti, ali uz sama skoro zapuštena polja, posuta korovom i šikarom. Dalje od Martinjaka na desno, otvorenije je polje i bolje obradjeno, na njem se vidi župna crkva sv. Vida. Iza pravoslavna sela Tušlovića ostavih veliki drum, što vodi u Vojnić i udarih desno u selo Budačko s pravoslavnom crkvom. Tu stajaše njegda grad Budački medju vodom Radonjom i Trabuškom, ali sad neima više kamena na kamenu, premda ga naši oko god. 1680. čitava od Turaka oteše i popraviše onako, kako nam ga Valvazor u bakroreznoj slici prikaza. Grad ovaj zapusti pokraj stotine inih krajiško poglavarstvo, a kamenjem od zidova sagradiše častničke kuće i potaracaše javne drumove. Kuda se vozih, vidih po polju ponješto kukuruze, sirka i proje, to drugo sve je sama šikara, grmlje, korov, dračje, borovina i zemlja pusta. Uz put vijuga se bujna vinjaga ili vinika, ali vinske ogradjene loze nemožeš opaziti, a ni istoga koruna, ili krumpira neima, odkad mu se sjeme u okolici zatrlo. Što se dalje od Budačkoga i prieko Krnjaka voziš, vidiš predjel brdovitu, kuće raztrešene, uredjenih sela skoro ni neima. Stanovnici su većom stranom pravoslavni, naseljeni ovamo u vrieme turskih ratova. Na čitavom putu do Veljuna, gdje je kapetanska štacija, nevidjah cestom nijednoga čovjeka, samo pod Veljunom, u njekoj jarugi, stajaše jedna ciganska koliba, odtuda poteče jedan ciganin kroz kamenje i dračje u grmlje, a njekoliko ciganske djece izbulji oči na moja kola.

U Veljunu odsjedoh pri kapetanovom stanu, da mienjam konje, ali gostoljubiva kapetanica, sestra našega književnika A. Brlića pozove me po naredbi svoga supruga M. koj morade uprav taj dan otići po carskom poslu u svoju kuću, da me ručkom podvori. U njezinom i jednoga nadporučnika družtvu sprovedoh njekoliko ura ugodnim razgovorom. Kapetanica osobita je ljubiteljica starina, koje sakuplja za svoga brata. Vidio sam kod nje stari srbski Psaltir, tiskan kod Ginama u Mletcih i Službenik Božidara Vukovića od god. 1514. Pripoviedala mi, medju ostalim, da za Veljunom pol ure hoda, kod kuće graničara Petrovića u alvajskoj kosi ima njeka razvalina, od

koje se nezna da li bijaše grad ili samostan, a poldrugu uru od Veljuna leži gradina Skrad, podobro sačuvana, kod koje kapetan Molinari nadje razno posudje, srpove, gvoždje itd. Tri četvrti ure od veljunjske ceste stoji takodjer prastari grad Blagaj, u kom se vidi još stara kapela, a uz Blagaj nedaleko starinska opatija Lisac, sada u razvalini.

Žao mi je bilo, što radi kratka vremena i poradi čekanja predprežnih konja nemogoh posjetiti stari blagajski grad, što jur 600 godina na visokom brdu iznad Korane stoji, počamši od vremena Babe, kneza od Vodice, koj tu sagradivši grad, oko god. 1249. sjedjaše poput ponosita sokola, sve do onoga vremena, kad su Turci osvojili grad i knezove blagajske od plemena Babonićah prisilili da ostave Hrvatsku i da se presele u Kranjsku. Niti ovaj grad nerazruši tudja ruka neprijateljska, nego maćuhinjska nebrižljivost njemačko-krajiške uprave.

U Veljunu vidih prvi vinograd i čudih se narodnomu običaju naših pravoslavnih, koji, kad im tko u kući umre, po tri, četiri, i do osam dana gologlavi hodaju, nepazeći ni na kišu, ni na sunce, ni na snieg, ni na led.

Jedva oko 4. ure poslje podne mogoh otići iz Veljuna, te dodjoh prieko sela Lapovca, Cviljanović-brda, iza kojega izvire velika Glina, zatim prieko male Gline ili Glinice s riekom istoga imena, koja se tu s velikom sastaje, ostavivši s lieva selo Kremeu s gradinom istoga imena, do Cvitović-sela, te se popeh odtuda na brdo, odkuda zagledah ne dalekom bieli Slunj izpod visokih gora, u liepoj okolici. Pod Slunjom teča Korana, u koju pada ovdje na više mjesta iz visoka pjeneća se Slunjčica, a njezini slapovi biele se iz daleka kao pršeći labudovi.

Kada putnik bliže do vode dodje, pa dole duboko u Koranu i oko sebe na širom pogleda, ima što i viditi. Po stienah i hridih raztočila se tu silna voda, strmoglavice bacajući se u vrlet, bučeći, šumeći i žuboreći s bliza i daleka u raznih glasovih. U visini tjera ona kolesa nebrojenih vodenica, stupa i žličarica, a u nižini nosi kamenje, drvlje, šibje, lišće i kojekakav drobiš. Obliće na okrug nebrojene otočiće, djeleći se na više potočića, dok se niz strme klisure neprobije u Koranu rieku, koja ju hladno guta i dalje pod svojim imenom k još većoj rieci nosi. Dva drvena mosta razapela se umjetno prieko Korane i Slunjčice, a kad pogledaš na lievo uzbrdice, zamrkne ti pred očima siva razvalina grada slunjskih Frankapana, što na kamenitoj stieni počiva. Da si ga vidio prije 50 ili sto godina, kako nam ga slike prikazuju, jedva bi ga upoznao, osakaćena i ogrebena ljudskom zlovoljnom rukom, a ogrižena i razderana zubom vremena nemila. Potomci silnih knezova krčkih ugnjezdiše tu svoje stanje i gospodstvo za više vjekova, dok im ga lukavost njemačka, pod izlikom sile turske, neugrabi i pod svojom vojničkom upravom nepredade zapuštena i ravsuta za stan orlovom, liromišem, zmijam i gušterom.

Bijaše jur noćni mrak podobro prihvatio svu okolicu, kada uljezoh u mjesto Slunj, gdje odsjedoh kod mjestnoga župnika i kanonika Plešea, vriedna gostoljuba, a još vriednija domoljuba Istu još večer razgledasmo župnu crkvu Sv. Trojice, koja pripadaše njegda fratrom, dok su župljani imali još svoju crkvu Sv. Magdalene, ponajprije porušenu od Turaka, a zatim obraćenu u kapelu. Crkva je sagradjena u novijem slogu na tri razdjela, neima znatnih umotvorina, osim liepe slike glavnoga oltara Sv. Trojice, koja bijaše njegda u staroj crkvi. Slikarija od Hamerlica nevalja mnogo. Grobni spomenik njekojega Frankapana, razlupan je, te mu se sačuva samo komad napisa: IACET IN TUMBA MAGNIFICUS. Znamenita je stara krajiška zastava, s orlom austrijskim i trofejami vezenimi zlatom i svilom, što se u crkvi čuva. Čudan je na njoj nadpis: RETRACTATA NITESCUNT — IOVIANI HERCULIANI.

Što će da reče ovaj nadpis? Da li se htjelo reći, da zaboravljeni u carstvu austrijskom Hrvati, svojom vrlinom i junačtvom u tmini i zabavi ponovljenom slavom sjaju, poput starih rimsko-ilirskih pretorijana, koji tolikoputa branjahu i spasiše rimske careve i rimsko carstvo, kao i naši graničari, koji tolikoputa spasiše Austriju? —

Moguće je, da su austrijski Njemci, koji graničarom ovu zastavu darovaše, takova šta napomenuti htjeli, ali su i s narodom u krajini uprav tako postupali kao i Rim sa starimi Iliri, o čem sam ja prije njekoliko godina ovako pjevao:

Čim to Rim zahvali
sinu ilirskomu?
Tim, što ga učini
robom u svom domu.

Još ima župna crkva slunjska jednu znamenitost, a to je u zvoniku staro zvono od god. 1422.

III.

Odlazak iz Slunja, Ladjevac, Slunjćica, Brdjanac i pravoslavno groblje, Rakovica. sloboda i službohljepje, Drežnik, Šerežanin lukavac, turska Hrvatska, kordun, Zavalje, Bihač.

Sutra dan oko sedme ure u jutro ostavih Slunj. Praćen prijatnim župnikom i njegovim pomoćnikom, razgledah s njimi pobliže staru frankapansku gradinu, i udarih putem Zavalja. Na visokom brdu bieli se s lieve strane na daleko crkva Sv. Petke, u kojoj ima, kako mi kazivahu, više starih ćirilskih knjiga. Napred leži selo Ladjevac sa crkvom Sv. Jurja. Drumom vozeći se opazih da žene rimskoga zakona imadu skoro istu nošnju, kakova je i u provincijalu; pravoslavne sačuvaše svoju istočnu nošnju, te se odlikuju liepom crnom kosom, dočim su one od rimskoga zakona sve skoro plavokose. Na drumu prvo je selo Popovac, a s desna vidi se nadalje selo Slušnica ili Slunjčica, gdje se nalazi vrelo Slunjčice. Prieko te vode bijaše njegda raštel s dvimi tvrdjicami i velikimi šancevi, dok su ovdje još Turci vladali.

Dalje na brdu stoji pravoslavno selo Brdjanac, uz koje se vide iz daleka 2 do 3 hvata visoki krstovi mjestnoga groblja, njeki od njih urešeni su na šiljku prozračnimi nakiti, te se čarobno bliešte, kad se trakovi sunca u njih upiru. Oko toga sela pokriven je opet veliki dio zemlje korovom i golim kamenom. Uz drum zasadiše s obe strane topoliće, ali se deseti nije prhvatio. U bližnoj rakovičkoj satniji imade opet nasadjena polja i plodne doibro obradjene zemlje; raste ponajviše proja, kukuruz i heljda. Kod sela Rakovice medjaši slunjska s ogulinskom regimentom, no sama Rakovica pripada posljednjoj regimenti. Budući da je avizo za moju predpregu glasio na jučerašnji dan, to sam tri ure čekati morao na konje, imajući priliku upoznati se s njekimi ondešnjimi ljudmi. Poručnik od admistracije imao je uprav važna posla izpitivanjem mlada čovjeka od 19 godina, koji je ubio sjekirom čovjeka zato, što je ovaj branio svoga sina, kojega mati ubojice radi nječesa izpsova. Predstavio mi se tu i njeki V. izučivši prava i bogoslovje u Zagrebu, Gradcu i u Pešti. Stade mudrovati o narodnosti, o ljudskoj nezahvalnosti, o nesreći naroda i nesposobnosti banovoj, o slobodi i napredku naroda itd. itd. Njegov razgovor dosadio mi je do zla boga, jer nebjeh razpoložen politizirati, čekajući jedva konje da idem napred, kad napokon konac politiziranja umnoga nezadovoljnika bijaše služba. Rado bi se veoma zaslužni taj i slobodoumni čovjek bio dočepao budi kakove carske ili obćinske službe, jer nemože da po svojoj volji živi u divjoj granici, premda na račun krajišnika špekulaciju vodi, te svoj mili narod sisa kolikogod može.

Jedva se oprostih politizirajućega službohlepca tim, što se odvažih posjetiti mjestnoga župnika, koj me veoma radostno primi i htjede da me kod objeda zadrži, koju prijateljsku ponudu medjutim neprimih. Vrativ se k svojim kolim, dovuče se k meni njeki graničar D. i držeći me za kapetana od banove pratnje, jer je čuo da me je ban preporučio otvorenim pismom, stade mi preporučati svoga sina kaporala, koj u Zagrebu kod general-komande piše, a želi da dodje kući, na što ipak on kao otac, neće da privoli. Čuvši da čekam na konje, odvaži se odmah dati svoje konje, te odtrči kući s obećanjem, da će me veoma hitro voziti Ali do toga dodju za predpregu naručeni konji i ja odoh prije, nego-li se moj novi poznanik povrati.

Prieko sela Irnova, ostaviv desno Selišće, kod kojega vodi cesta u Zabarsku, dodjoh za jedan sat u Drežnik, satničko i župničko mjesto sa starim dobro sačuvanim gradom, koj ima tri kule i u kojem tada stanova kapetan. Tu dobih veoma dobre konje i to one iste, što su prije njekoliko godina vozili kralja saksonskoga, kako mi vlastnik konjâ njekim ponosom tajinstveno priobći. S kočijašem dodje i šerežan Nikola G., čovjek liep i ogromna stasa, ali po kretanju i po oku sudeći, kao da je mali ajdučić. U razgovoru samnom upita me, šta radi Košut. Ja mu odgovorih: Neka ga bog znade, ali kako čujem igra se njegdje u Turskoj po zelenoj travi s glavami onih graničara koji su u Ugarskoj zaludo izgubili glave, pjevajući da će se igrati s Košutovom glavom. To mu nebijaše milo, ali prizna, da su Hrvati mnogo griešili kad su išli u Ugarsku. Kasnije me upita, da li nisam kod banove kancelarije? Ja mu odgovorih da nisam baš daleko. On to shvati tako, kao da ja banovom pisarnom upravljam, i stade me pitati o kojekakovih tužbah poznatih mu graničara; ali ga najviše zanimaše tužba o njekih u turskoj ukradjenih volovih, koju stvar mi srdačno preporuči, davši mi razumjeti, da je u toj kradji i on svoje ruke imao. Da svoju preporuku tim bolje podkriepi, odprati me iz čiste ljubavi i privrženosti do prve štacije, sjedeći uz kočijaša i pripovjedajući mi svašta, te sam se čestokrat sladko nasmijao njegovim oštrim dosjetkam, diveći se njegovomu duhovitomu umu, odvažnoj volji i slobodnoj misli; nu prevejana hitrost i lukavost virila mu uvjek iz očijuh.

Od Drežnika vodi cesta preko Sadilovca, gornjeg i dolnjeg Vaganca i Rešetara do bližnje štacije Petrova sela. Na tom putu vidi se iz ceste u turskoj Hrvatskoj za Koranom, medju ostalimi, selo Čerkezovac, a daleko od traga gora Bugar, zatim gradina i mjesto Izačić, straga na visokom brdu kula Bisovac, brdo Brekovica, Hrgar, Prolišće, a s daleka u modrini gore Gomile, Založje, Ljutač, Strpci, u kojih leže gradovi Cazin i Ostrožač, za kojim opet starohrvatski grad Krupa na Uni. Vidi se još i gora Klokot, što se nad Bišcem diže. S ove strane, odmah iza Sadilovca, leži s desna Smoljanac i Arapovdol a slieva na kordunu Gavranić Unka, gdje je kordunska straža. Mali mostić preko Korane dieli tu na dvoje malenu rieku i dva velika carstva, a jedan te isti nesretan narod. Graničarski kordunski stražar počivao je uprav na zemlji u hladu, činilo se iz daleka kao da je mirno driemao, snivajući možebiti o vremenih budućih, kad Hrvat neće više prisiljen biti da brani tudje gospodstvo náprema svom bratu, i da čuva vodu od neprijatelja, koja blago kvasi zemlju jednoga imena i jednoga naroda.

Iz Petrova sela vodi izpod brda Lišca i gore Pliševice jednaka dobra cesta sve do Zavalja. Tu vidiš uz turski kordun okolicu većom stranom pustu. Grmlje i šikara pokriva crnu i plodnu zemlju, kojoj netreba ni gnoja. S lieve podiže se oficirska straža Abdić brdo, gdi je svake sriede sajam, na koj dolaze ljudi iz čitave turske Hrvatske, a naši iz trih krajiških pukovnija. Prodaje se skoro samo žito i marva. Kraj ceste ima i brdo Babina greda,

na njem rastu same jele, a u kamenu i pećini roje se pčele. Uz cestu vidio sam posvuda kako djevojke pletu cipele, uz starije žene, koje predu.

Jur bijaše dan na domaku, kada dospjeh u Zavalje, zadnje poveće mjestance civiliziranoga svieta prema propalom iztoku. Visoke gore zatvoriše to mjesto prema jugu i zapadu. Od hrvatsko-turskoga iztoka dieli ga otvoreno Biško polje uz hladnu Unu, a jedina mala cesta, koja se kod Petrova sela dieli od glavnoga druma, veže ga s europejskom kulturom.

Odsjedoh kod vriedna župnika Dedijanovića rodom iz murske Lendave, koji me prijateljskim gostoljubjem primi. Posjetih odmah i zapovjednika kordunskoga majora Rebraču, moleći ga da me odvede u Bihać, ali on se izpriča, da je jur prekasno, jer bi morali po mraku kući. Odosmo dakle pogledati taj njegdašnji glavni grad planinske prieko velebitske Hrvatske sa Zavaljskoga brda. Na otvorenom liepom polju pruža se podobro daleko uz Unu taj starinski grad, za kojega su se Hrvati sa susjednimi Turci kroz dvie sto godina otimali, ali ga uzdržati nemogoše, iza kako ga g. 1592 zapovjednik njemačke posade Josip Lamberg turskomu paši Hasanu kukavno prvikrat predade. Sadašnji grad sastoji iz varoši i tvrdje. Njegda bijaše čitava varoš jakim platnom i kulami utvrdjena, sada je samo još nutarnji grad opasan Unom riekom i utvrdjen četverouglastimi kulami, od kojih je jedna drvenim zdanjem pokrivena, a na drugoj, bez krova, poveći je prostor, na kom se mogu namjestiti topovi. Tu se vije i turski barjak. Djamija nabrojio sam sedam. Jedna poveća u tvrdji bijaše negda crkva S. Antuna, i sačuva svoju staru sliku, samo što je na mjesto zvonika postavljen minaret. Njegda bijaše u Bišcu pet crkava, po imenu Sv. Antun, Sv. Jakov, Sv. Duh, Sv. Lucija i Sv. Marija Magdalena. U tvrdji imadu Turci učionu tursko-arapsku i kasarnu. Prieko Une ima dva mosta, od kojih je jedan posut s turskimi dućani. Do vremena Omerpašina bijaše grad Bihać vlastničtvo porodice Biščeviće, a u tvrdji stanovahu sami bosanski Turci. Ali Omer paša protjera Biščevića i odvede poglavicu obitelji u carigradsko progonstvo, a u tvrdji ponamjesti same vojnike i Osmanlije činovnike. Izpred Bišća stoji nova kuća katoličkoga župnika, dobro ogradjena drvenom ogradom. Ovo je zemljište kupila turska vlada, te je dopustila, kako mi pripoviedahu, da se i crkva gradi, za dokaz novo turske tolerancije.

U Zavalju ima više dosta liepih kuća, tu su i zgrade za kontumaciju, tridesetnicu i raštel. Kod svoga domaćina bio sam vrlo dobro namješćen, ali nehotice obuze me gorka tuga, kad pomislih na žalostne sgode svoje razciepljene domovine, kad osjetih, što će to reći, biti potisnut na kraj kulturnoga svieta i u susjedstvo najdivljega naroda, pak tu neslušati o ničem nego o nevolji, siromaštvu i razbojničtvu.

Večerni dugotrajni razgovor sa župnikom vrtio se ponajviše oko običaja i života ondašnjega naroda. Raštel i sajmovi, svadbe i crkveni blagdani, proljetne i ljetne poljske svečanosti i zimska sjela itd. to su jedine zabave tamošnjih žitelja, a hajdučtvo i siromaštvo, to su obćenite nevolje, koje uz pomanjkanje ljekara, priljepljive pošasti kadikad silno povećavaju, kao što bijaše kolera, od koje su ljudi prošaste godine u toj okolici strahovito patili.

IV.

Petrovo selo, izgled, Priboj, Lieskovac, Prošćansko jezero. Babin potok, čudnovati krčmar. Vrhovina. Gadsko polje.

Dne 11. rujna ranim jutrom krenuh iz Zavalja, namjerom da posjetim glasovita i divna plitvička jezera. Radi toga povedoh sa sobom šeležana Matu, da me prati na samotnom putu. Došavši do Petrova sela, koje ima

prieko 1200 žitelja, mienjah konje, nasladjivajući se medjutim krasnim pogledom na Izdačićko i bihaćko polje, žalostno pozorište mnogobrojnih bitaka ugarsko- i austrijsko-hrvatskih četa sa čopori tursko-hrvatskimi. Neima kamena ni drva, pokraj kojega nije tu tekla hrvatska krv. Kad me stisnuta u kut svojih kola novi konji dalje povedoše, obletavaše me turobne misli na tužno stanje hrvatske domovine, koje jur mnogo vjekova traje, te nemože dorajati.

Iz ovih misli prene me kao iza sna, na putu prema Priboju, njeki nasip, što ga slučajno ugledah. Kakav je to nasip? upitah moga šerežana. Ono je šanac gospodine, što ga naši sagradiše proti Turkom! odgovori hladnokrvno šerežanin. „Tako, tako, šancevi i obkopi, gradine i grobovi, to su zaostavši spomenici zemlje ove," odgovorih sam sebi, a u isto doba obazriv se, ugledah selo Izdačić s kulom, s porušenimi zidovi i ogradami oko te kule. Izpred Bisovca, uzduž našega korduna, biele se zidane graničarske kuće, što ih carski erar posagradi, pošto prvašnje kuće Turci prije njekoliko godina popališe.

Na putu u Priboj i Drežnik, kroz malu Kapelu, vidjeh mnogo liepe glogovine, veoma rodne, sretoh i množinu graničara, što se na malenih koli vožahu na vašar u Abdićkulu: medju ostalimi vozio je jedan graničar Turčina, pa su obadva poredice mirno spavala, kao da medj graničarom i turčinom nikada nebijaše ni najmanje kavge." „Il u boju il u snu, naći ćeš vazda i braću njihovu", rekoh sam sebi. Radnja duševna, koja izobraženi sviet napried tjera, malo je poznata s ove i s one strane Une. Sretoh u vožnji i popa iz Petrova sela, kojega kod kuće zaludu tražih. Izmienismo njekoliko riečih, on mi obeća, da će mi poslati njekakovu staru ćirilsku knjigu, koju ni sam njegov vladika čitati neumie. Crkva ju, reče, već oddavna pomno čuva, poslat ću vam ju." Reče, ali i poreče.

Kad se uspjeh na vrh brda blizu Priboja, gledah s lieva visoku Plešivicu, a s desna Plitvičke gore, izpod kojih leže čarobna jezera plitvička. Selo Priboj ima novu pravoslavnu crkvu, što je sagradjena pod pukovnikom Maštrovićem, tu nadjoh mnogo graničara sa svojimi konji, čekajućih generala Simbšena, koj naumi sutradan posjetiti plitvička jezera. Ljudi bijahu zlovoljni, što moradjahu čitav dan badava vrieme tratiti i novac trošiti čekajući gospodu, koja bi se mogla voziti na šetnju i sa svojimi ili naimljenimi konji. Neslušajući tužbe, uzeo sam još jedna kola, da mogu na njih otići do jezera, jer mi kazahu da bi se moja kočija na loših ondešnjih putevih lasno polomiti mogla. Vozeći se iz Priboja po šumi do lugara, kod čijega stana imao bi bio na graničarskih koli zaokrenuti na desno prema jezeram, zaoblači se nebo i crne magljušine iz daleka javljahu silnu kišu. Upitah lugara, bili još danas mogao stići u Otočac, kad bi pošao na jezera? Odgovori mi on, da nebi nipošto, jer ako i nebude kiše, da ću potratit tri debele ure vozeći se onamo i natrag. Bijaše već jutro odmaknulo blizu do poldana, oko mene sve sama šuma, a gore na nebu jedrili su crni oblaci sve bliže. Samoga bez družtva mine me volja nasladjivati se ljepotom i divotom naravi, te ja odgodih naumljeni posjet plitvičkih jezera na bolja vremena, kad ih budem u kakovom god družtvu posjetiti mogao. Pošaljem dakle natrag graničarska kola i odvezem se dalje put Otočca. Od Priboja do Babina potoka pruža se sve sama šuma i gora, pokrivena tankom i visokom jelovinom i granatom bukovinom. Cesta nova i dobra, prije 10—12 godina gradjena, vodi uz opasne duboke prolome, ali neima žalibože ograde, što je tim opasnije, jer graničar neobičaje do skrajnje nužde niz brdice zatvarati kolo. U jednoj dolini usred gore leži novo selo Lieskovac s liepom piljenicom Delićevom. Tu se stiče Crna rieka i potok Lieskovac, te oba čine prvo plitvičko jezero, zvano

Prošćansko ili Prošće. Ovo najvišje i najveće jezero, izmedju ostalih deset, ima 1340 hvata u dužini, 270 u širini a 22 u dubljini, te se baca iz visine od 9½ hvata u drugo jezero Čiginovac. Obična je rieč, da ima samo sedam plitvićkih jezera, ali u istinu ima ih svih ukupno jedanaest, po imenu: 1 Prošćansko ili Prošće 2. Čiginovac, 3. Okrugljak (mali) 4. Bakovinac, 5. Crno (malo) 6. Galovac, 7. veliki okrugljak ili gradinsko jezero. 8. Kozjak, 9. Milanovo, 10. Kaludjerovo i 11. Novakovića brod. Kod gradinskoga jezera vide se njeke još neiztražene gradine, a kadkad vire iz jezera zidine i ruševine. Kaludjerovo utiće u Plitvicu i Koranu rieku.

Od Lieskovca vodi uz brdo cesta do brezovačkoga polja, na kraju kojega stoji izpod brda Visibabe selo Babinpotok, gdje moradoh opet mienjati konje. U gostioni Gece Delića, mlada i liepa graničara, naručih objed. Donio mi je dobre janjetine, jaja na maslu, crna vina i kruha koliko sam htio; kada htjedoh da platim, reče mi uljudno: „Gospodine! a što bi vi plaćali za ovo malo hrane, vi idete na daleki put, tu treba dosta novaca, a putujete u narodnom poslu, treba dakle da i vas narodni ljudi časte, kako mogu, Žao mi je, da nemogu više dati, nego što sam dao“ Kada htjedoh izn vice na silu da platim, odvrati mi turobno. „Ta nevredjajte me gospodine, još niesam tako osiromašio, da tražim darove za ono, čim koga počastim.“ Začudjen odustah ga nuditi novci i sjetih se na starinski običaj Slovinaca, koji svakoga stranca dočekivahu veselo i častijahu kao božja poslanika. Da moj mladi graničar nebijaše krčmar, ili kako mi rekoše, birtaš, nebi se toliko ni čudio bio; ali toga na svih mojih putovanjih još doživio nisam, da bi me bio koj krčmar jelom i pilom podvorio, pa se onda još zahvalio, da sam se kod njega navratio, kao što učini ovaj pošteni Hrvat. Stisnuv mu srdačno ruku, oprostih se prijateljski š njime, nečuvši nikada više glasa o njem. Na putu prema Vrhovini stigne me silna kiša, koja jur kod Lieskovca škropiti poče, i pokvari podobro drum. Kad iz lieva ostavih Turjansko selo, kod kojega stoje na polju dvie razvaljene kule, a s desna na brdu stara gradina Perušić, ugledah s napreda brdo Jurišina metla zvano, koje dobi ime od slavnoga junaka Juriše Senjanina, kojega njeki drže da potiće od plemena Balenovića a drugi od Vladkovića. Prieko sela Vlast dodjoh napokon do nove štacije u Vrhovinu, gdi je stan kapetana i njekih nižih častnika, kao i župnika pravoslavne crkve. Porazgovoriv s kratko vrieme sa dva častnika, odjurih po veoma dobroj cesti, sve pod noge, uz krševine dalje prieko sela Založnice, gdi je prilično stara pravoslavna crkva. Provaliv njeko polje, vidjoh izlieva cestu koja vodi u Sinac, Perušić i Gospić te dodjoh na krasno polje gadsko, okruženo od otočkih i prozorskih brda. Ovo polje dobi ime od rieke Gadske ili Gacke, o kojoj govori narod da se zove tako, jer nosi mnogo gada, te je voda škodljiva ljudem i marvi; stoga je nastala i poslovica: „Ttogod pije vodu gadsku, pripravljaj mu odmah dasku.“ Ovo je tim čudnovatije, što je za vrieme Valvazora, (a valjda i danas) ova voda hranila množinu pasterva, štuka, jegulja i rakah koji se love pod zelenom travom, kojim je pokriveno čitavo dno gadskoga korita.

Prema jugu diže se iz daleka, nebu pod oblake, visoki Velebita pod brdi biele se pitoma sela Sinac, Lešće, Bovići i Prozor, iznad kojega diže se ponosito gradina prozorska. Na drugom brdu vire iznad zemlje opet druge ruševine katunske, a dole na podnožju šire se na daleko i široko ostanci velikoga njegda rimskoga grada Vitlja ili Vitala. Tu ugledah prvi put opet žice brzojavne, na što mi srce od radosti kucati poče, jer ćutih da sam opet u bližem savezu s porodicom i sa Zagrebom, kao i sa čitavim izobraženim svietom. Preletiv kraj njeke crkvine, što kraj druma stoji i kraj rimskih stu-

pova sa znakovi miljarine, koje izkopaše u Vitlju, dodjoh napokon u Otočac, glavno miesto otočke regimente.

V.

Otočac, crkva sv. Trojstva. Prozor. Vitalj. Starine. Liepota djevojka. Sinac, Lešće.

Otočac dobi ime od svoga položaja, jer ovo trgovišće bijaše njegda obtočeno od rieke gadske, koja ovuda teče, a stari otočki kasteo još danas obtiće. Miesto je maleno, jer ima jedva 70 kuća sa 550 duša. Kuće su većom stranom priproste, osim njekoliko erarskih i župnikov stan, kraj kojega stoji liepa velika katolička crkva. U Otočcu neima ni 50 žitelja grčkoga vjeroizpovjedanja, koji ipak svoju malenu crkvicu imadu. Odsjedoh u gostioni Janka Bulana, rodom Čeha, koj me podobrano namjesti. Prvi moj hod bijaše k župniku i arcidjakonu Mažuraniću. On me htjede nastaniti kod sebe, ali kad mu se zahvalih na ponudi, zadrža me na silu kod večere. Bijasmo u najboljem razgovoru, kada župnikova nećakinja dotrči u sobu sa žalostnom viesti, da mesar neda mesa, rekavši da danas ima samo za soldate mesa, a ne za župnika, premda nebijaše petak, nego četvrtak. Ovaj slučaj dade povoda zametnuti razgovor o sistemi vojničke krajine, gdje još prije njekoliko godina vojnik bijaše sve, a drugo žiteljstvo malo ili upravo ništa.

Kod večere dodje govor i na starine, što se nalaze u okolici otočkoj. Župnik mi pripovjeda o gornjem i dolnjem Kosinju, gdje se nalaze mnoge starine, u gornjem Kosinju ima i jedna kapela sv Vida, što su ju sagradili knezovi krčki i modruški oko g. 1230 (?). U Basarici blizu Kosinja izkopaše mnogo zidina, opeka (valjda rimskih), razbijenih i izdubljenih kamenica, ploča s napisi grčkimi i drugimi pismeni, što ih ljudi čitati neznadu, liesova itd. Isti oltar crkve u Dolnjem Kosinju sastoji iz grobnice izkopane u Basarici. *) Medju Kosinjem, Lipovim poljem i Jablancem na Velebitu, nalaze se tragovi rimske ceste i ruševine grada Bočaja ili Počaja. Kod Bunarina, kao i medju Merkopoljem i Novim ima gradina i solarina. Jednom riečju, čitava okolica sve do mora posuta je ostanci starih vremena, za koje se u Krajini malo tko brini. Napokon napomenu mi župnik i vitaljske ruševine, koje naumismo sutradan razgledati.

Sliedeći dan, iza kako sam kod kapetana od administracije naručio konje za moje dalnje putovanje u Senj, odoh odmah k župniku, s kojim posjetih ponajprije župnu crkvu sv. Trojstva. Ova liepa i prostrana crkva začeta je god. 1684. a dovršena pod Marijom Teresijom 1774. Ima sedam oltara s pjevalištem podignutim g. 1807. troškom nadvojvode Ludovika Svetilišće uresćeno je slikami prekrasno izvedenimi Ivanom Pittinom, po svoj prilici Mlietčaninom. Oltarnu sliku sv. Pavla pustinjaka načini Fortunat Bergant, koj se pisao takodjer Wergant, te je običavao podpisivati se glagolskimi pismeni, kao što i na ovoj slici, na kojoj ima sliedeći glagolski napis: „Malovana est ova figura po Fortunatu Bergantu v ljet 1751.“ Pri popravljanju pokvarena je žalibože ova slika novim lošim bojadisanjem. Odozgo na oltaru je druga slika sv. Ane od istoga umjetnika. Liepa oltarna slika sv. trijuh Kralja od nepoznatoga slikara ima napis: „Liberalitate Peril. D. Wolfgangi Kollakovich de Tygrenberg regii Capitaneifulget ope piorum haeredum reparandum (tako) die 7. Decemb. 1747.“ Oltarna slika sv. Antuna načinjena je od Karla Wartha 1845. U dolnjoj sakristani čuva se krasna slika sv. Magdalene, iz mletačke škole. U gornjoj sakristani nalazi se liepa malena slika. „Došastje sv. duha“ i veliki iz drva

*) Toga miesta neima u Sabljarevom riečniku.

izrezani grb Andrije Gušića od god. 1657., kojega su, kao kapetana otočkoga, sa 250 Otočana Turci god. 1655. na gadskom polju u bieg naćerali. Za velikim oltarom stoji u crkvi grobni spomenik generala Millera. iz biela mramora s grbom i napisom:

CASIMIRI GENERALIS A MILLER COMMUNI IN NERROTOPO XI. FEBR. MDCCLXXXI TERRAE MANDATI. Sliedi zatim: EXVVIAE A PIO HAEREDE CASIMIRO A DEGORIZIA F. PAR (valjda Praefecto) INNUMERIS EGENORVM LACRYMIS PERFVSAE. AN. MDCCCIII. IV. MART. AD ARAM, QVAM VIVENS POSVIT, CONDITAE.

Sa strane izrezan je na ploči vojnik, koj kraj topa u trublju trubi, a s kraja vidi se njeka tvrdjava.

Slieve strane velikoga altara stoji na podu u kamenu napis: MUNERE THERESAE. JOSEPH CORREGE. JOANNE PRAESULE. TEMPLA KLEFELD FACTA. REGENTE MICANT. PROMARESCHALLUS VELLA, MILLERQVE TRIBUNUS. VINKELMANN PERAGENS IN LEGIONE VICES. ANREITER PRIMUS MAIOR. WUKASSOVICH ALTER. ZOTTONIQVE ARCHIPAROCHUS. ANNUS ERAT AN. 1774.

Izvana na pročelju crkve, stoji jošte sliedeći napis: Narrentur justitiae et Clementia in Fortes. Israel Judicum Cap. 5. Vers. 11. O Regina Orbis et pietate regens. Prima reformatrix Ilyrorum, magna Theresia! Tu perfecisti, quod nequiere Viri. Prima doces artem bellandi, prima Croatas legibus emendas et pietate trahis. Martem Lex, legem pietas attemperat, armis corpora, lege manus, cor pietate domas. Templum hoc prima sacras, in quo tibi jure perrenni grati Ilyri sacrant corpora, corda, manus. Anno Domini 1774.

Razgledav crkvu odvezoh se sa župnikom i njegovim kapelanom Čvrljugom na polje gadsko, da razvidim razvaline vitaljske. Izvan mjesta sretosmo čitav otočki regimenat koj se vraćao kući iz jesenskoga vježbanja. Mi se navratismo ponajprije u selo Prozor k župniku Vladkoviću, iz čijega prozora gledao sam na očnik gradinu Prozorsku, od koje nepreosta drugo, do četverouglaste poluporušene zidine. Od župnika dobih njekoliko starih u Vitlju izkopanih pjenezah, medju inimi od Konstantina i Konstansa. Bijaše tu negda i kamen s napisom Marcus Livius Lucius C. R. O. (civis Romanus optimus) ali je sad izgubljen. Bilo je i više žara, od kojih jedna razlomljena na župnikovu dvorištu leži.

Izpod sela Prozora počimlju jur zidine staroga grada, kojega narod nazva Vitljom. Mi hodasmo preko pol ure od zapada prema istoku, sve do sela Čovića, po tragu dužine otieh zidina i nedodjosmo do kraja. U širini protezao se stari grad takodjer dobre pol ure hoda. Tu izkopaše osim rimskih opeka i liepih kamenitih ploča, takodjer babke (stare pjeneze) od Galbe, Kostantina, Konstansa itd. zatim mramorne stupove, liepo izvajane glavice, nadvratnice žare i više kamenitih spomenika, medju inimi kip Herkula, kako dere lava, i boga Priapa. Našlo se i njekoliko napisa, koji spominju C. Julia Rufa Nervu, Marka Aurelia, Hadriana itd. Ima tu i tragova rimskim cestam što su vodile, na lievo iz Senja u Sisak, a ravno preko Kvartah i Kosinja u Jablanac. Narod pripovieda da su i na prozorskom brdu kao i u selu Čoviću stajali njegda poganski hramovi, a starine što su u Vitlju izkopane, da su većom stranom propale kad su gradili prvu cestu iz Otočca, i kad su zidali erarske zgrade u Otočcu, Sincu, Lešću itd. Ja sàm vi ljoh u tih mjestih ploča stupova, nadvratnica itd. razbacanih kojekuda, ili uzidanih u kucah, stajah itd. Kad mi ondešnji pismeni ljudi kazivaše, da je na mjestu sadašnjih vitaljskih ruševina stajao rimski grad Vitellia ili Vitellium, nehtjedoh da povjerujem toj bajci, kasnije se uvjerih iz starorimskih krajobraza, da mjesta podobnoga imena nijedan Itinerarium poznavao nije, nu dodjoh na misao da je tu ili Avendum

(takodjer Vendum zvan) ili Arupium stojati morao, jer ove gradove spominju stari rimski klasici i zemljovidi uprav u toj okolici. Tu se dakle borijahu i hrabri Japodci, kao i čete panonske pod Batom i Pinezom proti Rimljanom za svoju slobodu i otačbinu. Da car Vitellio u ilirskih pokrajinah nikakove naselbine osnovao nije, znamo iz povjestnice, a da uspomenu ovoga razuzdanoga cara ilirski puci hraniti uzroka imali nisu, sviedoči nam učin, što su uprav ilirske i germanske legije toga cara ne samo prezirale i sa carstva proćerale nego u razjarenosti i ubile.

Plandujući po gadskom polju, tražeći starine, sretosmo kod sela Čovića na polju jedan kup žnjača veselo pjevajućih i smijućih se; pitasmo i njih za starine, oni nam rekoše da nalaze često stare pjeneze, ali da ih običavaju baciti, ili djeci na igranje darovati, budući da neimaju vriednosti. Mi ih poučismo što imadu raditi u napred, ako štogod nadju. U to vrieme nauka stade nas pazljivo slušati djevojčica od 16 godina, koja je do toga marljivo žnjela. Bijaše u licu biela kao mramor, crna vatrena i bistra oka, crnih kosa, a haljine na njoj biele kao snieg. Njezinom neobičnom liepotom mogla bi služiti svakomu slikaru za uzor, kad hoće da slika Madonu, Magdalenu, ili trojansku liepu Jelenu, jer se uprav i zvala Jela. Pomislih, kolika to razlika ne samo u govoru nego i u licu medju ovdešnjimi pravimi Hrvaticami i ženskimi žitelji okolice zagrebačke, koje jezikom i licem siećaju stroga motritelja više na hunsko ili avarsko podrieklo, nego li bud na hrvatsko, bud na obće slovjensko.

Znojni i umoreni odosmo na objed u Sinac k župniku, kod kojega nadjosmo maleno družtvo. Poslje podne posjetismo kapetana Dujmovića, razgledavši njegovu zbirku slika njegovih predjah, što su došli iz Bosne. Crkva u Sincu povećana g. 1750 ima izvana uzidanih vitaljskih pločica s čudnovatimi slikami, a na glavnom oltaru Sv. Ilije sliku ovoga svetca od Berganta, popravljenu i pokvarenu od Wartha g. 1846.

Pod večer navratismo se u Lešće opet k župniku, koj mi ponajprije, na moju prošnju pokaza crkvu. Tu je glavni oltar sv. Marije od rožarija slikan od Villa, slikarija po stienami na liepu od Ivana Pittina g. 1845. Oltarne slike Sv. Josipa i Antuna čini se da su od Berganta. U zidu crkve i u kući Mate Sladovića, kao i u Sincu kod Dujmovića, našo sam opet ploče, stupove i glavice rimske, izkopane u Vitlju. Jedna slomljena ploča lešćanske crkve ima i napis, ali ga u mraku nemogoh pročitati. Sprovodivši veselo večerno doba kod župnika, vratismo se po mjesečini u Otočac, gdje se srdačno oprostih od mojih putnih drugovah, ko i me toli prijazno pratiše kod mojih iztraživanja.

VI.

Kompolje i kompoljsko polje, Brlog, Gradina, Gušića polje i Gušića grad, Žutalokva, Brinj, Crkva i gotička kapela, Sokolac grad, dobra vožnja, Vratnik po tamnoj noći.

Iz Otočca do Brloga, kapetanske štacije, ima dvie ure. Velika cesta onamo vodi preko Orovca i Kompolja. Široko i od starine veoma rodno polje kompoljsko okruženo je brdi, izpod kojih biele se graničarske kuće raztrešene po starohrvatskom običaju. Na drumu sastao sam više crno obučenih žena, što je u Hrvatskoj s ove strane Velebita velika riedkost. U Brlogu odsjedoh kod svoje rodjakinje kapetanice K. koja dodje ovamo iz zagorskih predjela kao cvatuća ruža, ali ju oštar ovdješnji zrak popari kao mrazom. Ona probliedi i posuši se, a kratko vrieme iza moga posjeta nestade je iz ovoga svieta. Njezin stan u kući seoskoga učitelja bijaše dosta priprost; družtva na koje bijaše u Zagorju od djetinstva naučena, neimaše ovdje nikakova; pa ipak

bijaše posve zadovoljna kraj svoje djece i supruga. Suglasje ljubećih se ljudi koji se medju sobom razumiju, mir duše i zadovoljstvo srca, pretvara pustoš u raj, čini zaboravljat družtvo i sviet i sve ono što raskošni ljudi najvećom srećom nazivlju. — Dok je brižna gospodarica spremala za mene doručak, odoh na brdašce gdje stojaše njegda stari grad Brlog, iznad rieke gadske. Taj grad bijaše ćitav jošte prije njekoliko godina, a u njemu stanovaše satnički kapetan, sad je sa zemljom sravnjen, a iz gradiva mu sagradiše novi kapetanski stan.

Tu se i opet obistini ono, što sam ja njegdje kazao, da je vojnička uprava više razorila i opustošila starih gradjevinskih spomenika u gornjoj Hrvatskoj, negoli Turci i svi ratovi, što su se vodili po našoj zemlji. Mjesto Brlog ima i dvie crkve, rimsku, skoro sasvim podrtu, i grčku, koju uprav popravljahu.

Kad se jednu uru kasnije oprostih sa svojom gazdaricom, nisam ni pomislio, da je to posljednji oproštaj s ovom mladom gospojicom, kojoj nemile Sudice prerezoše nabrzo nít sladjahna života. Došav na Gušića polje, vidjeh na Siminovcu brdu stari grad Gušića porušen i obrašćen drvljem i grmljem. Njegova slava propade, kao što se u Hrvatskoj zatrlo njegovo pleme, koje se slavno spominjalo kroz više vjekova u povjestnici hrvatskoj, dok nekrenu ledja svojoj djedovini i neode, po Turci prisiljeno, tražit utočište u susjednu slovensku zemlju. Uz Gušićevo polje leže raztrešene kuće, a na samom polju, gdje se tolika proli krv hrvatska i turska, pojedu svake treće godine njeki crvi sve, što ljudska ruka posadi. Izpod grada Gušićeva stoji granica otočke i ogulinske regimente. Za njom nestaje polja i počimlje Rapajin dol. Za mala dodjoh i do Žutelokve na Josipovu cestu, što vodi iz Karlovca u Senj. Poradi Brinja zaokrenuh tu na desno, da razgledam stari grad i gotičku kapelu brinjsku. Dodjoh za jednu uru kroz Prokike u Brinj. Ostaviv kola u gostioni, odoh odmah k župniku, kod kojega se čuvaju ključevi od kapele. Župnik Trinajstić, vriedni starac, pokojna mu duša, primi me veoma ljubežljivo, naloživši kapelanu, da me povede u župnu crkvu i u gradsku kapelu Crkva župna pripadala je njegda redu Augustinaca, kojim god. 1476. podieli Ivan Frankapan, knez krčki i brinjski, njeke osobite povlastice. U toj crkvi zakopan je Ivanov otac Bartol, ali sada neima traga ovomu grobu, budući da je crkva sasvim s nova popravljena prvašnjega vieka, i god. 1713. s nova posvećena po senjskom biskupu grofu Adamu Ratkaju, kako hrvatski napis, stavljen u istoj crkvi, svjedoči. Ima grobni spomenik Davida baruna Verneka, kapetana senjskoga i podkapetana brinjskoga, od god. 1732., zatim poveći latinski napis iznad oltara sv. Ivana Nep., kojega podignu pobožni puk brinjski za vrieme generala Šercera god. 1752 Isto tako poveći napis latinski na zvoniku iz vana, od vremena biskupa senjskoga Ivana Ježića. U crkvi nisam htio da se dugo bavim, jer sam jedva čekao, da vidim staru Frankapansku kapelu brinjskoga grada.

Grad brinjski nosi ime Sokolac, jer stari grad ili Staro Brinje leži sad jur od davna u razvalina, ter odstoji dalje od sadašnjega Brinja, iznad sela Lućanah. Sokolac grad sačuvan je prilično dobro, bješe sagradjen oko XV. vieka i popravljen god. 1553. i 1653. Ima dva četverouglasta tornja polurazorena i glavna vrata sa svodom na krst, gradjenim u gotičkom šiljastom slogu. Isto tako šiljasti su i prozori iz nutarnje strane, dočim su vanjski četverouglasti. Ograda ili platno gradsko bijaše utvrdjeno oblimi tornjevi, a pred ulazom kod četverouglasta tornja stajaše diživi most. Gradska kapela stoji na južnoj strani, te se njegda samo iz grada ulazilo u nju; no odkad vojnička uprava zapusti grad, otvori ona za narod ulaz iz vana, podignuvši do njega drvene priprostc stube, s drvenim triemom izpred ulaza.

Kad gledaš izvana kapelu, mislio bi, da su dva stopljena šestokutna tornja. S nutra sastoji zgrada iz tri šestokutna broda, ili iz tri male kapele i jedne sakristane. Kad unidješ, neznaš koja je glavna strana, jer medju sobom priliče sve jedna na drugu. Sprednji brod urešen je, ili da bolje rečem, pogrdjen je iznad ulaznih vrata galerijom, kojom probušiše pód, da se po drvenih liestvicah mogu ljudi gore penjati. Svod ove kapele dvostruko je svodjen na krst, kojega rebra počivaju na jednom nosilu, budući da su drugi u novije doba izsječeni. Srednji kamen na svodu urešen je izvajanom zmijom, što njeki drže za grb. Prvašnji visoki i tanki šiljasti prozor sazidan je sada kao što i prvašnja ulazna vrata, te se samo izvana vidi njihov liepi njegdašnji gotički lik. Drugi, sriednji brod kapele, svodjen je takodjer na krst, nu rebra od svoda počivaju na polupilovih, urešenih poluglavicami. Srednji ili vezni kamen na ovom svodu neima osobita znaka, a visokomu šiljastomu prozoru fale obični gotički zapleteni uresi. Treća kapela sv. Marije od sedam žalosti ima takodjer dvostruki svod na krst, kojega svoda rebra počivaju na polupilovih. Njegda bijahu tu dva šiljasta prozora, ali je sada jedan od njih sazidan. Dva vezna kamena svodna urešena su golim štitom i zmijom. — Od tuda ulazi se kroz malena vratašca u sakristanu, koja bijaše njegda urešena sa slikami na ljepu. Sriednji brod kapele bijaše takodjer na zidovih urešen slikami Bartola i Nikole Frankapana, slikanih na ljepu, ali ove slike vriednih utemeljitelja kapele, dade surovi njeki župnik krečom pomazati. Isto tako propadoše prozorna stakla sa starimi slikami, te ih zamieniše obična biela stakla. Jedini iz drva umno izrezani oltar Sv. Antuna sačuvan je iz starih vremena, ali bi trebalo da ga poprave. Izpod ove kapele ima još jedna dolnja podzemna kapela, ili kripta bez prozora, iste veličine kao i gornja, s dvostrukim svodom na krst, urešenim s rozetami, grbovi i polupilovi, ali njezin ulaz je zidovljem i šljunkom tako zasipan, da se prieko njega nemože unići. U gornjoj kapeli nalaze se dva hrvatska napisa nad oltarom sv. Trojstva: „U ime svetoga Trojstva Amen. S pomochiom Svegha posstovanoga puka 1653.“ a nad oltarom sv. Marije: „Na 8. Decembra letta 1663. bi pozlachena ova Palla.“ Još ima na podu grobni kamen s izvajanim mačem i mjesecom. Čini se, da je bio tu i njekakav napis, ali se pročitati nemože. Pred ulazom kapele stoji poveći hrvatski napis od god. 1653., kada su kapelu popravljali i pogrdjivali. Medju zabilježenimi imeni suvremenika stoji i njeki Meštar Raste ili Rastenić, zatim Porkulab brinjski Vincenco Davanza, vojvoda knez Vuk Rajković, zastavnik knez Vuk Holjevac, desetinar Marko Perković, desetnjak Nikola Medarić i kastald Jerko Fumić.

Razgledav ovaj znameniti spomenik gradjevine sriednjega vieka, kakovih Hrvatska veoma malo imade, pak ipak u veoma oštećenom stanju, bez svake brige, zanemarena ostavlja; nasladjivah se sa zidina gradskih krasnim pogledom na okolicu brinjsku, koju biela cesta Josipova prosieca. Gledah u duhu ljute borbe, što su naši predji medju sobom i s Turci tude vodili; gledah čete Derenčina i Bota bana, koji tu Frankapane najvećom razjarenošću obsjedjahu. Gledah čopore Uskoka, koji bježeći iz Senja pred okrutnošću Rabate i drugih njemačkih generala tude utočište tražijahu. A u gustoj magli prošlosti prikazivahu mi se uredjene ponosite čete rimske, što nedaleko od Brinja, na Humcu, svoju naselbinu ustrojiše, te im se još danas u zidinah i ruševinah nalazi trag.

Vrativ se u gostionu, nadjoh kaprala, koj mi nabavi konje, u ljutoj kavgi sa novim kočijašem od predprege, koj nehtede voziti, izpričavajući se da neima vremena. Kapral, komu dosadi prepiranje, zamoli me da sjednem na kola, na što on džipi na kočijaševo mjesto, prihvati uzde i potjera konje napred; ali ga kočijaš skokom dostigne, moleći ga da mu predade konje, našto me sam

odvede čestito do Žutelokve. Ovdje me već čekahu drugi konji, ali kakovi! Iz prva nemogoh š njimi ni s mjesta, zatim kad kočiaš iz kola skoči, i bičem lupati stane, opet nikamo; napokon sam i ja svoju batinu na konjih polamao ali sve badava; kasaše njeko vrieme polagano napried, zatim opet korakom a kočijaš uz njih pješice. Prolazio sam kroz samu šumu i pustoš. Noć bijaše se primakla, a kada dodjosmo kod sela Melnika na Vratnik, sakrije se sunce i mrak nas obuhvati. Cesta, što vodi preko Vratnika u Senj, sagradjena je veoma umno od majora Knežića, ali vodi iznad ponorah i niz golema dugačka brda. Tko ima dobre i jake konje, netreba mu zatvarati kola, ali jao meni sa kukavnimi konji, posred tavne noći. K tomu je duvala bura, pijani graničari vraćali se s praznimi koli iz Senja, spavajući ili vičući, nehtijući se ugibati sa sriedine ceste. Neprilikâ dosta! ali mi koracasmo lagano dole s paočenim kolom. Najedanput pukne nešta podamnom, na njekom mostu. Kočijaš pogleda i digne prelomljeno železo s kolnim zatvorom (coklom). Nemogoh više zatvoriti kola, a imao sam se voziti još jednu uru nizbrdice. Novih nevolja! kukavni moji konji tjerani od kolah, stadoše bježati, jedva ih ustavismo. Dadem napokon nekako svezati zatvor i koračah opet po malo u Senj, kamo napokon ob 10 uri po noći dodjoh. Bio sam naumio odsesti kod biskupa, ali nehtjedoh uznemirivati po noći njegove ljude, te odsjedoh kod zlatne zviezde, koja bijaše za mene doista spasonosna zviezda u toj nevoljnoj noći.

VII.

Biskup Ožegović, njegov dvor. Podpukovnik Karger. Glagolsko-hrvatsko crkveno pienje Socijalni život u Senju. Kazalište. Misli o braku. Važnost grada Senja. Senjski gradjevni spomenici. Put po moru u Bašku. Sv. Lucija. Prastari glagolski napis.

Pokojni biskup senjski Mirko baron Ožegović čuvši sutradan o mom došašću, pozva me odmah na objed i na stan u svoj dvor. Budući da sam sve svoje stvari iz sanduka jur izvadio i kojekuda pometao bio, odoh do biskupa, izpričajući se da nemogu za danas primiti njegov prijateljski poziv, ali da ću sutra svakako doći. Medjutim moradoh kod njega ostati na ručku. Gostoljubivi taj starac koji je već tada imao blizu do 90 godinah, bijaše jedan izmedju najvriednijih plemića podravske Hrvatske. Poznavao sam ga još iz svoga djetinstva, kad sam imao deset do dvanaest godina i kad sam polazivši prve latinske učione, živio pod njegovom upravom u zagr. plemićkom odhranilištu

Premda sam spadao u red najživahnijih tadašnjih pitomaca, ukori me on, kad bi štogod sakrivio, uvjek blago i strpljivo, te me odlikova kroz sav svoj život svojom ljubavju i naklonošću. Čestiti starac Mirko zaslužio je kao plemić, kao svećenik i kao rodoljub da mu se uspomena u Hrvatskoj vjekovita čuva. Ako je i imao mahnu mnogih značajnih ljudi, da je bio preko mjere svoje glave, braneći tvrdokorno svoje misli i svoja načela, to je ipak istom tvrdokornošću branio junački i prava svoga naroda i svoje crkve, pismom, govorom i činom, kad god mu se desila prilika. Magjari i Niemci, a i srodni Srblji poćutiše višekrat silnu njegovu žestinu, koju čestoputa u svojoj srdžbi htjedoše načiniti smiešnom, ali im sreća neposluži, jer uz Mirkovu žestinu stojaše svagda jaki stražar, oštar njegov um i sveta istina.

U biskupovom dvoru spoznah se sa tri mlada i umna svećenika, koji stajahu tada u biskupovoj službi. Prvi bijaše Ferdo Babić, biskupov tajnik, drugi J. Fiamin iz Volovske u Istri, a treći pokojni Zdravko Nemčić iz križevačke županije, rodjak biskupov. Sva ova tri svećenika zabavljahu se i hrvatskom knjigom, pišući pjesme, historičke razprave, poučne stvari itd. Što

je starac biskup takove mladiće znao kupiti oko sebe, pokazuje s nova plemenitu njegovu ćud i onaj višji pravac života, kojega mu je podielivao njegov um.

Kod ručka bijahu, osim rečenih mladih svećenika, prisutna jos trojica povećih vojnih častnika. Podpukovnik Karger, bijaše rodjen Varaždinac, kojemu sreća posluži da je ugarsku krunu sv. Stjepana, zakopanu po Košutu g. 1849, na obali dunavskoj slučajno opet pronašao, te iz crne zemlje na vidjelo izneo. Tim činom steče on u Austriji veliki glas, bivši nagradjen ordeni i velikim imetkom. On otvori Ugarskoj nova vrata budućnosti, ali se još nezna da li sretnoj ili nesretnoj. Prije nego Karger slučajnom srećom svoje ime za njeki časak proslavi, vidjevao sam ga čestokrat u Varaždinu i u Zagrebu u čitaonicah. Bijaše uvjek ozbiljan i zamišljen, riedko je govorio, ali razborito i prijazno. U Senj bijaše poslan od vrhovnoga zapovjedničtva armade da razvidi djelovanje tadašnjega i prijašnih gradskih poglavarstva; zato mu se u Senju sve klanjalo. Karger premda je imao za tetku veoma pobožnu glavaricu duvna samostana varaždinskoga, koja ga je od djetinstva podupirala, bijaše ipak, što se vjere tiče, veoma slobodouman. Čitao je rado Feuerbacha i najnovije naravoslovne knjige, baveći se i magnetiznom. Inače bijaše slavohljepan, kadkad i tašt, držeći ujedno mnogo do vojničke časti. Malo godina iza našega senjskoga sastanka, umre bez glasa i slave. Sad mu riedko tko ime spominje. Drugi častnik uz Kargera bijaše major F. pravi starinski prothotyp njemačko-austrijskoga vojnika. Osor i nesnosan, držaše mnogo do sebe i do svoje časti, a k tomu preziraše Hrvate, medju kojimi je živio. Treći u družtvu major B. rodjen u Krajini, činio mi se dobričak, a napisao je povjestnicu svoje regimente na njemačkom jeziku.

Po ručku bijaše u stolnoj crkvi senjskoj večernica. Kazivaše mi, da će se tu pjevati hrvatski po glagolskom obredu. S toga pohitih odmah u crkvu da slušam prvikrat u životu poveće crkveno-glagolsko pojanje. Kanonici i mladi svećenički pitomci pojahu upravo psalme kad unidjoh u crkvu. Meni se pričini u taj tren, da sam stupio u crkvu grčko-iztočnu. Ali čim dalje slušah pienje, uvidjoh, da je u taj staroslovenski napjev upleo se nevidimo napredni duh zapadne umjetnosti, razpršivši onu monotoniju bizantinsku, koju slušamo još u napjevih iztočne crkve. Pienje bijaše veličanstveno, u srce dirajuće. Prispodabljajući ga s ruskim, koje sam često slušao, morao sam ovomu glagolskomu svakako podati priednost. Onomu umnomu mienjanju glasova, onoj žalosti što leži u glasovih mola, onomu dubokomu oduševljenju, kojim znadu naši hrvatski crkveni pojci izražavati narodni glas pobožne svoje ćuti, ima u drugih crkvah i narodih malo primjera. Crkva bijaše puna ljudstva, a ovo pristajalo bi kadkad uz pienje i zaronilo bi se povišenim glasom, dopiručim, do neba, u duboke glasove svojih svećenika, dà, u pravom smislu svojih i narodnih, jer narod razumije što pjevaju i što mole. Zato je primorski puk pobožan i marljiv, te mu je milija i crkva i škola i radnja, nego li ostalomu narodu rimske crkve, koj razumije svoga svećenika samo onda, kad hoće ovaj da ga podučava ili kara; nu kada treba da se s njim Višnjemu pomoli i utjehu za njegove tuge i njegove brige od neba da prosi, onda sluša puk od svoga svećenika rimski glas, tudji i vazda neprijateljski svemu narodu slovinskomu. — Izadjoh tronut iz crkve, a u mojih ušijuh zujaše još dugo vremena crkveno-glagolsko pienje, kao glas iz davne starine pradjedova moga naroda.

Posjetiv njeku bogatu i uglednu porodicu senjsku, osvjedočih se s nova, kolika je nesreća kad čestit Hrvat uzme za ženu tudjinku, odgojenu po tudjih nazorih i običajih. Nenašav gospodara kod kuće, primi me veoma prijazno njegova žena, rodom Njemica. Bijaše mu druga supruga i rodi mu petero

djetce, ali sva govorahu njemački i taljanski, jedva koju rieč hrvatski. Gospodja, premda nebijaše u prvom cvietu mladosti, imala je živahno oko i veoma okretan jezik. Govaraše rado o zabavah i o vojnicih. Višji njeki častnik bješe kućni prijatelj. Njegovo ime uplela bi ona čestokrat u govor. Prem da bjeh stran u kući, nagadjao sam svašta o tom i o onom i o svačemu. Padne rieč i na kazalište. Ona me pozove na večer u svoju ložu. Začudih se, da u Senju ima kazališta, a još k tomu i ložah. Kad udari sedma ura, prem da je kiša lievala i bura puhala, eto mene u kazalištu, to jest u dvorani gostione kod austrijskoga cara. Prostor razi zemlje bijaše dosta prostran i dugačak, iz galerije načiniše otvorene lože, razdieljene na dvie i dvie, stiene bijahu urešene podobrom slikarijom. Stolice u ložah liepe i ukusne, nu pozorište bijaše maleno, čemu se nisam ni čudio kod toli provizornoga kazališta, kao što je senjsko. Došavši u ložu moje poznanke, nadjoh ju u živahnom razgovoru s onim častnikom, o kojem mi je toliko pripovjedala, i koj je slučajno uprav do nje ložu najmijo. Ja stadoh misliti i govoriti o svačemu, dok podignuti zastor pozorišta moja usta nezačepi. Malo talijansko družtvance iz Lombardije predstavljalo je „Sirotu od Geneve“, ali takom žestinom i hitrošću, kakovom tadašnja njemačka družtva u Zagrebu nikada igrala nisu. Pretjerana deklamacija, dakako da je daleko zaostajala za izvrstnom mimikom, ali to je poznato da su Talijani u obće bolji mimici, nego li deklamatori. Jedva što se prvi čin svrši, oprostih se s mojom živahnom gospodjom i odoh u drugu ložu do jedne starije gospodje, s kojom se i umnije i naravnije razgovarati mogoh. U povratku iz kazališta duvaše silna bura uz pljusak kiše. Senj, za onda barem, nije još imao ni uljenih svetiljaka, kamo li od plina, moradoh dakle po najvećoj tmini, turan burom od zida do zida, tumarati po blatu i po mlakah, dok napokon probijenimi lakti i nakvašenimi nogami dodjoh do svoga stana.

Došav kući, stadoh razmišljavati o sreći i nesreći b r a č n o j. Mlad čovjek, pomislih sam u sebi, tumarajući kadikad bez cilja i kormila po svietu, zaljubi se višekrat, ali se često i izlieči od namišljene ljubavi. Najedankrat nadje djevojku, uz koju mu se zavrti mozak, te si tada zapili u glavu, da bez ote djevojke nikako živiti nemože. U takvom slučaju gleda riedko otvorenim okom, riedko razmišlja bistrim umom, jer ž e s t o k a ljubav prikriva obično um i oči debelom koprenom. U djevojci, koju želimo mladi da uzmemo za ženu, nadamo se uobće naći sve dobrote, koje smo našli i nenašli u svih drugih djevojaka, što ih igda poznavasmo. Mlado srce željno je da stoji uz drugo srodno srce. Često misli u slučajnom drugu naći prava prijatelja, a kad se prevari u jednom, traži drugoga, dok se i opet neprevari i u njem. Tada se probudi jošte žešća požuda za vjernom i vječnom prijateljicom. Mladić se doskora oženi. Sretno li? nesretno li? tko će to znati! Ali ja bi iz izkustva reko, da današnji sviet broji tisućputa više nesretnih brakova, nego li sretnih. Težko se i riedko slože dvie duše u jednoj misli, ali još teže biju vazda složno dvoja srca u dva tiesno i za uvjek svezana čovjeka. Različnost ćudi, krvi i odgojenja; različna težnja duha i puti, razlika kućnih običaja i životnih zahtievanja, mogu li stvarati skladnu harmoniju? Mogu li donositi trajno blaženstvo i mirno zadovoljstvo? Mogu! Ali se hoće velikih žrtva duševnih; a koliko ima mužkaraca, koji su po svojoj prirodjenoj ćudi i po svom odgojenju kadri i skloni na žrtve prema ženam? Koliko li ima opet žena, osobito boljega roda i odgojenja, koje nezahtievaju silno i postojano ove žrtve od svojih muževa? Pa onda hoće kršćanski sviet da ima sretnih i vjernih i dosmrtnih brakova! Sljeparija, ništa nego sljeparija! — Do toga zaključka dodjoh, kad na svoju današnju poznanku pomislih i svoje misli u putni dnevnik zapisah.

Senj je mala varošica, al je ovo mjesto za Hrvatsku njegda bilo od

velike važnosti, pogledom na trgovinu, politiku i strategiju. Odkad mu na zaljevu jadranskom njegdašnja neznatna senjska Rieka prvašnji glas poplavi, a vojnička ga uprava u verige okovà, nemogu se žitelji senjski onako ponosito i odvažno kretati, kao što se kretahu stari Senjani, upoznavši ime svoga grada s Italijom i dalekim iztokom. Ali i u današnjih Senjana ima dosta uma i poduzetnosti, kojom bi mogli čudesa tvoriti za Hrvatsku, kad im nebi postojano priečila puteve zlokobna za svu Hrvatsku, Rieka, okaljana tudjimi kalužinami, natepena smradom svega svieta i napojena nenaravnom mržnjom onoga naroda, kojemu po krvi i jeziku veća strana riečkih žiteljah pripada, koj narod gradu prvi temelj postavi, davši mu ime od rieke, kad još stanovnici niesu ni razumili šta će reći rieč fiume.

Senj ima i njekoliko crkvenih i privatnih gradjevnih spomenika od XII. i XIII. vieka. Medju ovimi je zvonik stolne crkve iz XII. vieka. Stolna crkva sagradjena u slici basilike od XIII. vieka; ostanci kapele Sv. Martina od g. 1303. s glagolskim napisom. Gradski kastel od god. 1340. ponovljen od Matije Korvina oko 1480. Kuća Lavrićeva od god. 1485. Kuća njekoga popa Gržana pravednika od g. 1483. Kuća Dominika Silića od god. 1487., kad je pripadala meštru Martinu Živkoviću zlataru. Crkvica sv. Jurja od g. 1540. Sve ove sgrade s glagolskim napisom. Crkva otaca male braće od god. 1552. Tvrdjica Nehaj od god. 1508. Iz istoga vieka je i crkva sv. Jurja i velika kuća Vranicanova, njegda porodice Basana Sakcinskih od god. 1565. U obće može se reći, da nijedan grad sadašnje Hrvatske neima toliko starih gradjevnih spomenika, koliko upravo Senj. Osim toga ima i mnogo što glagolskih, što latinskih napisa i grobnih spomenika, počamši od XIV. vieka, prem da su jur mnogi s vremenom i nehajstvom propali.

Kad već govorim o napisih, valja mi spomenuti, kako, desivši se u Senju, nisam mogao pregorjeti da neposjetim opetovano crkvu sv. Lucije kod Baške na bližnjem otoku Krku, gdje sam prije njekoliko godina na velikoj kamenitoj ploči našao prastari glagolski napis, kojega uz sav svoj trud nisam umio potanko prepisati, jer je kamen znatno izgažen i izjeden. Isto se zgadjalo i njekim drugim učenjakom, koji su na moju molbu otaj napis prepisivali. Dne 16. rujna oko 4 ure poslje podne spremih se dakle s pokojnim profesorom Manom Sladovićem i svećenikom I. Fiaminom na jednoj filupi sa 6 vesala put Baške. Mi se vozismo po moru dobre dvie ure i nasmijasmo se od srca dosjetlivim šalam pokojnoga Sladovića. Njegove pripoviedke i pričice izmienismo kadikad veselim pjevanjem, jer onda pjevahu još hrvatski rodoljubi svakom prilikom, po kopnu i po vodi, prem da političnо stanje domovine kukavno bijaše; al im nebijaše tada jošte ujela plamteće za rod srce objest, opačina i strast vlastitih zemljaka. Na moru susretosmo veliko jato ptica crtinka, što bijahu pobjegle ovamo pred jugom, tražeći utočište po otocih i grebenih morskih.

Bijaše se jur prihvatio mrak, kada dodjosmo u Bašku; pohitismo odmah u sv. Luciju. U crkvi vladaše jur gusta tmina. Mi upalismo voštene svieće, što nam ih čuvar crkve dragovoljno donese, te polegosmo oko golema kamena, učvršćena u pločniku, stavši razglabati pismo za pismom. Ali nam se doskora svim u glavi zavrti, jer uz sav naš golemi trud, nemogosmo izvaditi ikakova smisla. Samo gdjekoje rieči pročitasmo na sreću, kao „opat“, „svetu Luciju“, „župan“ itd. Sad stadoh prepisivati pismo za pismom, te napisah čitav list četvrtine. Ali kad bi trebalo da pročitamo napisano, opet nikud nikamo, jer medju poznatimi glagolskimi pismeni, bijaše njekih nepoznatih, njekih izlizanih ili zamazanih, a njekih krivo izrezanih ili zubom vremena izgrebenih. Tekar kasnije nagadjah iz pisma da će biti napis iz XI. ili XII. vieka, dakle najstariji hrvatski što ga imamo. Po nagadjanju Črnčićevom, prispodablja-

jući njegov prepis, priobćen u „Književniku“ s mojim velikim odtiskom na mokroj hartiji i novijom fotografijom, mogao bi se napis njekako ovako pročitati:

1. a. r. g. (možebiti 1104. ili ako je z. 1107.) v imje otca i sina
i svetago duha. Az otac
2. opat držih(na) pisah se (privi) (?) ledije t'da k'
3. da Z'v'nim'r kral, hr'vat'sk'i
4. dni svoe i svetu luciu isvrši . . .
5. Mi župan desimir *) . . . . djevjem
6. g. jetrb' nee blag'slovi v'ni
7. togje dni že' to poreče klni i bo. i b. a. i g. (4) e =
8. vanjelisti i svetaja lucija. Amn. Da iže, djel
9. t' moli za nje boga, a az opat držih . . . vl
10. djeh' grjeh' . . . i sit i svoe . . , d. . . dev
11. eti n v' dni kneza kosma . . . . oblad-
12. ajušćega v su krainu i bješe v te dni m-
13. ikula od otočca (?) v svetu luciu voveden.

Dvie debele ure potrošismo čitanjem i prepisivanjem toga napisa, a medjutim zaokružiše nas seljaci, koji vidivši u crkvi neobičnu svjetlost i čuvši za došašće njekih stranaca, pohitiše u crkvu, da vide što se tu radi. Njeki od njih dodjoše na misao, da li mi netražimo blaga tu zakopana, jer naš prosti sviet tako je žalibože praznovjeran, da pod svakim starim kamenom kamo li napisom, njuši sakriveno blago. Stoga i propada od pohlepne ruke i uzavriela mozga toliko množtvo naše starine. Sladović stane se šaliti sa seljaci, i oni prihvatiše šalu, ali njeki od njih zametnuše i odveć krupnu, dok ih naš ozbiljni razgovor nesvrne na ozbilnije misli

Prije nego se vratismo u Bašku, razgledah još potanje crkvu sv. Lucije. Ona je sagradjena u romanskom slogu, oblimi, uzkimi prozori, mjesto svoda ima nebo od drvenih greda, a samo jedan brod, iz kojega je prodrt prema iztoku zid u kapelu, sagradjenu god. 1489. u gotičkom šiljastom slogu. Zvonik je četverouglast, urešen na podnožju grbom hrvatskim i gotičkim napisom: „Magister Andreas me fecit.“ Znamenit je u crkvi drveni oltar sa slikom sv. Marije od ružarija, pod kojom je načinjena čitava porodica Frankapanska. Na jednoj pločici pred oltarom nadjoh rimski napis:

Q. KARLO . . IVL. PIAE KARIAE
MAXIMO . . M . . POSTVME.

Ima još jedna mala ploča s glagolskim napisom: „Knez Ivan Frankapana krčki i modr. 1465.“ Ima tu i još jedan kamen s glagolskim napisom, na kom se nemože ino pročitati nego „i sna mikula.“ To je dakle po svoj prilici grobni kamen Ivana ili Marka kneza krčkoga, koji su koncem XIV. i početkom XV. vieka imali sina Nikolu. Izvan crkve kod groblja stoji rimski poveći kamen s izvajanim poprsjem njekoga Rimljana. Ima i poveći napis, ali ga u tmini nemogoh točno pročitati.

Po tmini udarismo prieko polja stazom u Bašku natrag. Meni se putem vijahu po glavi svakojake misli o čudnovatom slučaju, koj na jednom mjestu osamljena otoka strpa prastare spomenike rimske i hrvatske, koji bi kadri bili opet koju luč podati tmini prošlosti naše, kad nebi zlobna kob naroda našega i ove spomenike toli nemilostivo oskvrnula bila.

*) Znamenito je, da za vrieme Zvonimira doista Desimir, župan krbavski, življaše.

U Baški pritisne Sladovića glad, nu i ja se nebi bio branio od dobre večere. Ali u Baški, kao u obće na otocih jadranskih, neima krčme, kamo li gostione u boljem smislu. Sladović se sjeti na njekoga poznanoga popa. Mi se navratismo dakle k njemu, i nadjosmo kod njega još dva gosta, na ime Sparožića, župnika iz Maljevca u slunjskoj regimenti i jednoga morskoga kapetana iz Lošinja. Poveselismo se na dobru večeru. Ali siromah pop bijaše u smetnji, kako da počasti svoje prvašnje goste, kamo li da nas večerom podvori. Nu Sladović izvuče ga iz neprilike, jer nadje u njekom kutu sira i jaja, a pomalo takodjer kruha i vina. Na sreću bijasmo i mi iz Senja ponieli vina, te kad ga jedan od naših veslara postavi na stol, razgrijaše se svijuh srca, dok nije došlo i do pjevanja. Stoprv oko jedanaeste ure po noći potražismo našu filupu, da se vratimo u Senj. Sjednuv u brod, opazih da neimam svoga očnika, kojega bjeh ponio sa sobom, da razaberem laglje pismena na kamenu sv. Lucije. Morao sam ga dakle ostaviti u crkvi. Eto nove neprilike. Bez očnika nehtjedoh dalje, jer mi ga trebaše na mom daljem putovanju. Krmanjoš filupe ode dakle s jednim veslarom natrag u sv. Luciju, da traži očnik. Nakon jedne ure vrate se stoprv izaslanici, i to na moju veliku radost s očnikom, koj doista u crkvi nadjoše. Vesljaci zamaknuše sad vesla i odtisnuše ladju, koja poslušna odpravi se prema sjeveru, premda je od tuda protivna nam bura zibrila. Mi polegosmo u koritu ladje i zaspasmo doskora složno i sladko, dok se u Senju neprobudismo, kamo dospjesmo stoprv oko četvrte ure u jutro, jer nam bura nije dala veslati jednakim pravcem.

VIII.

Književne i umotvorne znamenitosti grada Senja.

Čekajući u Senju na parobrod, koji je imao doći za Dalmaciju iz Trsta, imao sam vremena razgledati sav grad i njegove znamenitosti. Od znanstvenih sbirka najznamenitija je biskupova knjižnica i biskupski arkiv. Knjižnicu umnoži znatno biskup Ožegović, premda se je i njegov predšastnik biskup Ježić marljivo trudio pomnožiti ju, bivši i sám književnik, pišući povjestnicu svoje biskupije. Arkiv biskupski bogat je na pismih novijega vremena, ali stariji spomenici propali su većom stranom. Više njih ima kaptolski arkiv koj sahraniše u stolnu crkvu, gdje se čuvaju i znamenitije povelje grada Senja. Za čudo je, što grad Senj neima nijedne tiskarne, premda je jupočetkom XVI. vieka (1507—8), prije nego svi ostali hrvatski gradovi podigao bio prvu glagolsku tiskarnu pod upravom vlastitoga gradjanina Jurja Senjanina.

Medju senjskimi crkvami ide prvo mjesto stolnu crkvu. Sagradjena je u XIII. ili početkom XVI. vieka u slici Basilike. Razdieljena je na tri broda, od kojih je sriednji višji i širji od dvajuh pobočnih. Svetilišće na šest kuta, sa oblim svodom, razdieljeno je od sriednjega broda šiljastim, gotičkim lukom, što svjedoči, da je taj luk iz kasnijih vremena. Brodove medju sobom diele obli luci (arkade). Njih ima sa svake strane četiri. Počivaju na šestih debelih prosto stojećih pilovih (Standpfeiler) i na četirih pobočnih polupilovih. Ovi četverouglasti pilovi zidani su, a počivaju na kamenitom podnožju. Iznad arkada stoje u sriednjem brodu obli prozori i arkadami dižu se od tla crkve sve do arkitrava tanki polupilovi ili sliepi pilovi. Sriednji brod pokriven je ravnim zidom (valjda u kasnije doba), dočim pobočni brodovi obli svod imadu, kojega dvostruka rebra sastaju se u šiljastih kutovih. Svaki od pobočnih brodova ima četiri kapele s oltari, koje kapele diele medju sobom obli lukovi; s desne strane svetilišća vode četverouglasta vrata u sakristanu, koju dade sagraditi god. 1497. senjski biskup Andrija od Mutine, kako latinski napis iznad vrata svjedoči. S lieve strane svetilišća prizidana je stara biskupija,

sada porušena. Iz njezina gradiva načinjen je stan gradskoga župnika. Stolna crkva ima dvoja vrata, za čudo, četverouglasta, koja su po svoj prilici kod popravljanja zamienjena s prvašnjimi oblimi. Crkveni zvonik stoji po starinskom ukusu osamljen naprama crkvi sa zapadne strane i popravljen je god. 1828, kad skinuše starinski napis, te u novom napomenuše samo da je gradjen u XII vieku.

Stolna crkva senjska čuva znameniti grobni spomenik svoga biskupa Ivana de Cardinalibus, koj godine 1392. dade načinit njegov nećak i nasljednik biskup Leonardo.

Crkva sv. Franje zidana je god. 1552. za vrieme senjskoga kapetana i generala Ivana Lenkovića. Ima sliku basilike, i krasno pročelje s okruglim prozorom (oknom), liepom rezarijom urešenim. Medju grbovi, koji rese pročelje ima i jedan Frankapanski. Zvonik s lieve strane sagradjen je kasnije. Glavna vrata crkve urešena su stupovi iz izdjelana kamena. Unutra ima crkva tri broda, od kojih je sriednji višji i širji, poput stolne crkve. I tu diele brodove sa svake strane obli lukovi, koji počivaju na dvostrukih polupilovih Nad lukovi ima u sriednjem brodu sa svake strane šest četverouglastih prozora, što su po svoj prilici kasnije načinjeni radi veće svjetlosti. Pobočni brodovi imadu po tri obla prozora. Svetilišće šestokutno dieli od sriednjega broda obli luk, počivajući na polupilovih. Ova crkva ima njekoliko krasnih slika talijanske škole, i mnogo grobnih ploča s grbovi i napisi iz XVI do XVIII. vieka.

Medju znamenitije spomenike sriednjega vieka, što se čuvaju u senjskoj stolnoj crkvi pripada srebrni dobro pozlaćeni pastoral njekojega biskupa na gotičko izradjen i raznimi figurami urešen, zatim starinski ključ grada Klisa, koj sahraniše tu Senjani, kad je rečeni grad g. 1596. u turske ruke pao.

IX.

Put u Novi. Sv. Jelena. Ledenice. Lopar. Znamenitosti grada Novoga.

Hrvatsko primorje medju Riekom i Senjom bijah pohodio jur višekrat ali kopnom od Senja do Novoga nisam se još nijedankrat vozio, s toga prihvatih radostno ponudu biskupovu, nebi li se htio, pošto sam jur sav Senj razgledao bio, odvesti na njegovih kolih do Novoga.

Cesta u Novi vodi većom stranom uzduž mora, prieko kamenitih brda, uz provale i ponore, i riedko se kolami rabi. Ja nisam barem više nego dvoja kola sve do Novoga sastao. Prvi znamenitiji predmet, koj pada u oči, bijahu ruševine pavlinskoga samostana sv. Jelene, koj pol ure od Senja udaljen na jednom brdašcu leži.

Crkvica sv. Jelene je pokraj njekoliko kuća sačuvana, a ne daleko od nje stoji klanac sv. Josipa, možebit na tužnu uspomenu Josipa cara, koji je pokraj mnogih inih i taj samostan digo. Red pavlinski imao je uobće u Hrvatskoj, a napose u senjsko-modruškoj biskupiji znameniti broj samostana. Bijaše njih u Brinju, u Gvozdu, kod sv. Jelene, u Novom, u Crikvenici itd. Ovi samostani čuvahu mnogu hrvatsku starinu, ponapóse glagolske rukopise i listine. Osim ovih posljednjih, propalo je sve ostalo blago ovih monastira.

Mala sela Copina s kapelom sv. Ilije, Kozica, Smokvica, Sveti Jakov, Klenovica, Žrnovnica leže stranom na brdu, stranom uz more i pripadaju sva ogulinskoj regimenti. Osim ovih sela vidiš na tom putu sve pusto, sam goli kamen, kus i ponješto trave. Kad prodješ kraj malene luke, Porta tepla zvane, gdje izkrcavaju drva i uglevlje, vidiš na brdu razvaline frankapanskoga grada Ledenice, pod kojim leži župno mjesto istoga imena. Gradina je podobro velika, na četiri ugla te ima na okolo platno, koje njegda

okružavaše čitavo mjesto. U staro doba bijaše i selo mnogo veće, al sada stoje mnoge kuće zapuštene.

Iza sela Povelja sliede opet razvaline prastaroga grada Lopara, o kojem tvrde njeki, da je tu stojala rimska Lopsica, dočim drugi hoće, da je tu bila rimska štacija „Ad turres“ a Lopsica da je stajala kod rabskoga Lopara kamo u susjedstvo stavljaju Lopsiku Plinio i Ptolomeo. Budući da sam imao samo četvrt ure do Novoga grada, koj uprav radi ovoga staroga grada svoje ime dobi, razgledah ga pobliže. Taj grad bijaše na šest sjeka ili kuta sagradjen, imao je dva vrlo debela bedema ili platna. Bijaše učvršćen podpornimi stupovi i četverouglastimi tornjevi, a izvan dvostrukih bedema, bijaše još treća novija ograda sa mnogo tanjim zidom. Svi su zidovi većom stranom podrovani, jer ovamo dolažahu ljudi sa svih strana kopati blaga, ali nadjoše mjesto njega, kao obično, muku i žuljeve.

Za četvrt ure vožnje dodjoh sretno u Novi i odsjedoh kod tadašnjega predstojnika crkve senjske, kanonika Agrikole Kargačina, koj me sa svojim otcem, starcem od 83 godine, veoma prijazno primi, ali oba posljednji krat u svom životu, jer za malo godina zatim umroše oba. Prvi moj hod bijaše u crkvu sbornu, koja je u XIII. ili XIV. vieku sagradjena u romanskom slogu. Ima tri broda, od kojih je srednji višji od drugih dvajuh. Od ovih dieli srednji šest oblih lukova, počivajućih na konzolih ili glavicah od četverouglastih stupova. Iznad lukova ili arkada stoje sa svake strane tri podugačka odozgo obla poluprozora, a u pobočnih prozorih ima isto toliko četverokutnih prozora, koji bijahu njegda, po svoj prilici, takodjer obli. Svetilišće dieli od sriednjega broda obli luk sa rebri, a prima svjetlost kroz tri obla prozora. Svod je tu okrugao poput kube, dočim je srednji brod ravnim stukom (Sturzboden) pokriven, pobočni pako brodovi svodjeni su na oblo. U sakristanu vode dvoja vrata, jedna iz svetilišća, druga iz desnoga broda crkve. Pročelje crkveno ima troja vrata, srednja velika na oblo svodjena, a uz bok dvoja četverokutna, valjda kasnije načinjena. Do srednjih vode visoke kamenite stube. Crkva je posvećena sv. Filipu i Jakovu, te ima na glavnom oltaru liepu sliku otih svetaca iz mletačke škole. Liep je umotvor takodjer oltarna slika sv. Ivana Nep. Pred velikim oltarom stoji grobna kamenita ploča sa izvajanim likom modruškoga biskupa Krstofora, koj g. 1493 pred Turci ovamo pobježe i za njekoliko godina umre. Njegov nećak, Feliks Plianko Dubrovčanin, stavi mu na istoj ploči god. 1517. sliedeći napis:

XTOPHORO EPISCOPO MODRVSIENSI FELIX
PLIANCVS DE RAGUSIO PATRVO F. OB AMOREM
PIENTISSIME POSVIT. MDXVII.

Sa svake strane velikoga oltara stoje mramorne grobne ploče senjskih biskupa Kabalina i Ježića. Zatim s desna starinska biskupova stolica iz lipova drva umno rezana i grbom, kako kažu biskupa Krstofora, urešena. S vana na svetilišću urezana je godina I5XX, a glagolski ѿ. ф. ѹ. (1520), kad je svetilišće popravljeno. Na pročelju crkve diže se iznad srednjih vrata liepi zvonik u visini na dva poda. Ima tri obla tanka prozora, poduprt je sa strane pobočnimi zidovi, pokriven šiljastim krovom.

U sakristani čuva se veoma ukusno u gotičkom slogu tankimi žicami i pločicami izradjena srebrna i dobro pozlaćena monstranca, donešena ovamo koncem XV. vieka iz Modruša po biskupu Krstoforu. Isto tako ima još od njegovih vremena moći sv. Uršule, dvie srebrne glave s moćmi njekih svetaca,

srebrni krst s komadićem drveta od Isusova križa i stupalom sv. Jakova. Barem se tako od starine pripovieda, pa tko će u 19. vieku da posumnja o čistoj istini toga pripoviedanja!

Osim sborne crkve ima Novi još tri stare crkvene sgrade u gotičkom slogu. Prva je kapela sv. Trojstva. Njezino pročelje naliči običnim našim primorskim crkvam, s malim probušenim zvonikom, u kojem zvonovi prosto vise, i s oblim prozorom u slici deteljina lista. Vrata ima šiljasta, a u jedinom brodu dva prozora, takodjer šiljasta. Apsis dieli od broda šiljasti luk, a svod je na oblo sveden, bez ikakovih rebara.

Druga je zapuštena crkva u Novom razvaljenoga sada monastira pavlinskoga. Njezino pročelje sa probušenim šiljastim zvonikom naliči kapeli sv. Trojstva, samo što su na ovoj crkvi četverouglasta vrata i odozgo tri četverouglasta prozora. Nad vratih stoji frankapanski grb. S nutra je crkva dosta prostrana, premda ima samo jedan brod. Svodjena je na krst, a rebra od svoda počivaju na osam polupilovâ, kojih glavice urešene su lišćem i figurami. U svetilišću vide se s obiju strana iznad velike oble uložnice dva sliepa šiljasta prozora, koje dieli zidni polustup, urešen na šiljku lavskom glavom. U brodu ima šest četverokutnih prozora, koji su valjda, kao i oni na pročelju, zajedno s vratami, prilikom popravljanja, mjesto šiljastih načinjeni, budući da neodgovaraju ni vremenu gradjenja (XV. viek), ni slogu crkve. Čitava crkva zajedno s kapelom, koja je s južne strane prizidana, bijaše njegda urešena slikarijom na ljepu, ali se sada vide samo tragovi. Sa sjeverne strane crkve pružao se njegda veliki samostan pavlinski. Usred njegovih porušenih zidova stoji sada novljansko groblje. Medju novijimi zapamtio sam grob otca Mažuranića, koj umre 1844. u 72. godini.

Treća gotička crkvica SS. Fabijana i Sevastijana sagradjena je godine 1511, kako njezin glagolski napis svjedoči. Budući da bijaše zatvorena, nemogoh ju razgledati.

Rečeni glagolski napis glasi ovako:

„Va ime božje amen. Ljet gospodnjih č. f, a. i (1511.) va vrjeme presvetoga oca i gospodina, gospodina Julja pape b. (II.) ljeto nega z. (8). I biše tada naš gospodin vzveličeni knez Brnadin, i biše tada plovan gospodin Andrij. Tada bi učinena ova crkv s. Fabjana i Šestjan (Šebastjana).“

Znamenit je u Novom stari polurazoreni grad frankapanski, jer je on upravo zametak čitavomu mjestu, kojemu ime podà. Bijaše sagradjen na četiri ugla u dva poda. Na iztočnom kutu nalazilo se branišće sa visokom četverouglastom kulom. Odtuda prolazilo se na poveći okrugli prostor, gdje bijaše drugo veće branišće, ogradjeno debelim zidom s puškaricami. Zapadna i sjeverna strana grada, gdje stojaše njegda kapela, od koje se vidi još jedan gotički prozor, porušena je skoro sasvim. Južna i iztočna strana grada sačuvana je još i priredjena za stanove i pisarne ureda tridesetnice i občine. Tu je takodjer občinska učiona. Prije bijahu manje skaline sa zapadne strane, a velike sa juga, koje vodjahu u velike dvorane. Sada stoje male skaline s iztočne strane. U sredini grada bijaše prostrano dvorišće. S nutra imao je grad sa sjevera i iztoka četverouglaste visoke tornjeve, od kojih je iztočni jošte sačuvan i gustim, bujnim bršljanom obrašćen. U taj toranj zatvarahu njegda prestupnike i sužnje. Na iztočno-južnom uglu, kod glavnoga ulaza, stoji visoki okrugli toranj, od zdola širji, od zgora užji, dobro sačuvan. Okolo grada bijaše brana ili platno, utvrdjeno na sve četiri strane malimi okruglimi tornjići. Prema jugu bijaše izlazak na more.

U Novom ima takodjer nješto starih privatnih kuća, medju kojimi pokazivahu mi dvorove Jankovića bribirskih.

Pod večer istoga dana vratio sam se iz Novoga u Senj i nadjoh moga starca biskupa kod večere na mene čekajuć. Na razna pitanja sliedjahu odgovori, i razgovor se razmakne do kasne noći, kad je starac kućegazda jur sladko zaspao.

X.

Odlazak iz Senja u Dalmaciju. — Grad Rab, njegovi umotvori i znamenitosti.

Dne 19. rujna imao je doći parobrod iz Trsta za Dalmaciju, s toga bio sam jur u jutro rano spreman na put. Budući da se dan prije pojavilo vrieme južno, bijaše mi prva briga da vidim kako stoji nebo i more. Pogled kroz prozor obistini moju slutnju, da po moru neću imati baš gladka puta. Sivi oblaci sa juga jedrjahu prema planinam senjskim i riečkim, a more peskakivaše u valovih, kao da se sprema na veličanstvenu vodometnu igru. Bijaše jur sedma ura, ali parobrodu nebijaše traga. Starac biskup došavši u moju sobu, da me zove na zajutrak, stane dvojiti da li će po takom lošom vremenu doploviti moći parobrod. Svi u biskupovom dvoru dielijahu istu sumnju: kad eto u devetoj uri doplovi velikim naporom parobrod „Kübeck“ pred Senj uz pucnjavu mužara. Poslje njekoliko trenutaka oprostih se od čestitoga starca, moga ljubežljiva kućegazde, na viečna vremena, jer kasnije sve do njegove smrti nevidjeh ga više.

Na parobrodu bijaše kapetan Burger rodom iz Fužina, a podkapetan Surić iz Dubrovnika. I stari krmanjoš Dabović, s kojim sam se prije dvie godine vozio u Dalmaciju, krmanio je opet brodom. Kao putnike našao sam njekoga talijanskoga trgovca, koji je trgujući u Senju i po Dalmaciji dobro naučio hrvatski, zatim gospoju J. rodjenu Dr. iz Šibenika, koje pokojnu sestru poznavao sam vrlo dobro. Još bijaše njeka gospodja iz Gospića, rodjakinja generala Mamule. Čitavo putničko družtvo nebijaše baš veliko, ali nebijaše ni veselo uz neugodno duvanje juga i silno kolebanje broda.

Kad ostavismo za ledji užinu senjsku i bašku, nadjosmo još veće more i veći vjetar, pred kojim brod jedva napred mogaše. Obična vožnja od Senja do Raba od 4. ure produlji se na šest, i mi stigosmo jedva poslje treće ure po podne u kamporsku luku izvan Raba, izpod monastira sv. Fumije. Tu nam priobći kapetan, da radi zla vremena nemožemo dalje i da ćemo prenočiti u luci

Ja se poveselih na tu vjest, jer bijah željan da posjetim opetovano bogati starinami grad Rab, iz kojega bijaše došlo više uglednih putnika najkraćim putem morskim na parobrod.

Poslje objeda oglasi podkapetan, da ide na kajiću u Rab, nebi li se tko godj od putnika odvažio, da pode š njim. Medju putnici bio sam samotret, koj se nisam plašio mora, misleći da ćemo odmah presećі luku, poput na novo došavših putnika, te se izkrcati na očigled parobroda na suho. Nu podkapetan imajući u Rabu predati njeke bačve i ostalu robu, udari napred u veliko more, oko zidina svega grada. Ali se je kajao doskora i sám, našavši more u najvećoj borbi s biesnimi valovi, koje podjedno odtiskivahu hladne i tvrde gradske zidine. Neprestanim presjecanjem valova dodjosmo sretno do zidnoga kuta, ali kada tu zavinusmo na lievo, odbije nas vietar i val daleko natrag, i mi trebasmo jake pol ure, dok se probismo kroz visoke valove do obale ili rive rabske. Ovo bijaše jur drugikrat, što sam se kod Raba imao boriti sa bjesnilom morskim, povjerivajući život svoj njekoličini malenih dasaka.

U Rabu posjetih ponajprije kanonika i mjestnoga župnika Nimirića, staroga svoga znanca, kojega zamolih, da me vodi po gradu i u znamenitije crkve.

Grad Rab stajaše jur za vrieme Rimljana, kako svjedoće Plinio i našaste starine s napisi. Za vrieme narodnih vladara hrvatskih podignuta bje u Rabu stolica biskupije, koju kraljevi Kresimir Petar i Zvonimir znatno povećaše. Jur onda i sve do šestnaestoga vieka bijaše Rab mjesto postaje svih putnika koji iz sjeverne Italije, južne Njemačke i slovinskih pokrajinâ putovahu po moru u Grčku, u svetu zemlju i u iztočne strane. Grad Rab bijaše tada bogat i ugledan, urešen velikoliepnimi crkvami i oholimi umno izvedenimi zgradami. Sriedinom XV. vieka opustoši grad smrtonosna kuga, ali se doskora oporavi, premda njeke strane grada puste ostadoše. Kasnije borbe s Turci i zla sreća mletačke vlade bijahu uzrokom, da žiteljstvo rabsko spane brojem i bogatstvom, te da mnoge krasne kuće, urešene umotvornimi nakiti, ponositimi grbovi, mramornimi stubami i doksati stoje sada ili zanemarene ili puste. Krasna negdašnja palača De Dominisa (Gospodnetića) pripada sada porodici Nimirića. Urešena je mramornimi grbovi i starom slikarijom na drvenih vrati, gdje je prikazan i hrvatski vojnik sa sabljom, puškom i samokresom iz XVI. vieka. Ima Rab i više starih kuća iz XIII. do XVI. vieka, s grbovi i napisi.

Crkve rabske od velike su znamenitosti glede starine, umjetnosti i raznih dragocienostih čuvanih u njihovom skrovišću. Glavno mjesto medju umotvornimi sgradami u Rabu ide stolnu crkvu, premda je i ova od kasnijih popravaka mnogo izkvarena. Sagradjena jur za vrieme hrvatskih vladara, posvećena je s nova god. 1170. na čast Djeve Marije, a popravljana prvi krat god. 1237. i popravkom dovršena god. 1287. kako sljedeći napis sviedoći, što je namješćen izvana nad malimi vrati:

ANNIS MILENIS CVRRENTIBVS ATQVE DVCENIS
HISQVE SEPTENIS ADIVNCTIS SEPTVAGENIS.
ILLVSTRIS MACI (Marci?) MICHAELIS PROVIDA CVRA.
HOC STVDVIT FIERI QVOD GLISCI . . . OMNIA IVRA.
GAVDET URBS ARBI FVLGENTE COMITE TALI.
SEMPER QVIPPE VERVM GLORIFICANDO DEVM.*)

Iznad velikih crkvenih vrata kaže latinski napis, da su ta vrata gradjena god. 1490., za vrieme gradskoga načelnika Zantana Kalba, trudom Franje Nimire.

Crkva je sagradjena u slici kršćanske bazilike sa tri broda. Sriednjega diele od pobočnih liepe arkade ili lukovi, što počivaju sa svake strane na šest stupa. Ovi stupovi urešeni su glavicami sa izrezanimi nakiti u slogu romanskom. Duljina sriednjega broda ima 80 stopa, širina 23½, dočim pobočni miere u širini samo 13 stopa. Svetilišće ili apsis sagradjeno je iz nutra na oblo, dočim je izvana na osam sjeka ili kuta. U svetilišću je svod poput kube. Od zdola okolo zida stoje kamenite klupe. Tu se nalaze i prekrasne drvene stolice, umjetno izrezane god. 1445. i urešene grbovi porodica Spalatina i Nimirića. Još nije nitko naveo ime umjetnika, koji je izveo divno ovo djelo. Ja bi reko da je bio Ivan Budislavić, drvorezar iz Trogira, koji je god. 1440. dovršio prekrasne stolice u stolnoj crkvi trogirskoj,

*) U tom priobćenju napisa razriešene su kratice. Čitav napis nije još nigdje priobćen.

kojima priliče potanko u slogu i u čitavoj radnji stolice rabske. Ovo se može uztvrditi tim više, jer je rečeni umjetnik živio u prijateljstvu s Andrijem Aleksiovim, graditeljem onoga vremena slavnim, koj je u isto doba gradio i u Rabu. *)

Krasan oltar od ciboria iz mramora leži na šest stupa i pokriven je sa šestokutnim kamenom, kojega svaki šiljak nakićen je mramornim cvietom. Uresi nad arkadami pripadaju staroromanskomu slogu, a djelo biti će svakako iz XIII. vieka, ako ne starije.

Znamenita je u toj crkvi bogata sbirka sv. moći s umnom spravom iz veoma starih vremena. Medju ostalim čuva se u jednoj škrinjici glava sv. Krstofora sa zlatnim viencem ili krunom, što ju je ugarska kraljica Jelisava, kći bosanskoga bana Stjepana, oko god. 1385. ovoj crkvi poklonila. Kruna je urešena dragocienim rubinom, biserom, emajlom i sa njekoliko safira, hiacinta itd. Na viencu visi zlatan krstić, što ga je dodao kralj Vladislav napuljski. Mnogo vriedi kao riedkost i kao umotvor škrinja (arca), u kom se čuva svetčeva glava. Škrinja je iz drva i preobučena srebrnom, dobro pozlaćenom pločevinom, na kojoj ima veoma umno čakanovinom izdjelanih prizorâ iz života sv. Krstofora, sa slikami Isusa, Marije i drugih svetaca. Djelo biti će iz XII. vieka, ako ne starije. Još ima u toj crkvi i druga škrinjica za sv. moći sa umjetnimi slikami u emajlu izdjelanimi, predstavljajućimi sv. apostole.

Izvana na pročelju crkve ima okrugli prozor, koji je načinjen g. 1439, kako mu napis svjedoči; a na crkvenom zidu umješćena je veoma stara mramorna slika na priestolu sjedećega Isusa, koja je možebiti, po njezinom slogu i radu sudeći, još iz vremena hrvatskih kraljeva.

Od velike znamenitosti je i zvonik stolne crkve, koj naprema njoj na samom stoji. Ima četiri poda ili sprata u četiri sjeka. Svaki pod ima osam prozora. Ovi prozori razdjeleni su u prvom podu na dva, u drugom na četiri, u trećem na šest obla i uzka razdiela, a u četvrtom na četiri mnogo širja, nu takodjer obla razdiela. Pokriven je kamenitim piramidalnim osmokutnim krovom, oko kojega teče kamenita galerija. Kad se iz daleka gleda, čini se, kao da je sav zvonik prozračan. Ima u visini $13^1/_4$ klaftara, a u širini tri.

Osim stolne crkve ima grad Rab više liepih i veoma starih nu i porušenih crkava. Najstarija još obstojeća crkva koludrica reda sv. Benedikta, posvećena sv. Andriji, ima na zvoniku napis od god. 1181. s dodatkom, da je taj zvonik za vrieme biskupa Andrije i opatice Ivane po naddjakonu Kuzmi sagradjen. Još starije crkve sv. Ivana Ev. i sv. Ivana krst. stoje u razvalina, premda se od posliednje sva njezina klasična slika i gradjenja slog razabrati može. Kada domoljubni Hrvat u ovu crkvu stupi, pak po prekrasnom mozaiku, sada smradom i ruševinom pokrivenom gazeći, krasne one stupove i glavice, umjetno izrezane oltare i kipove, veličanstvene arkade i svodove, lagahne visoke prozore i kamenite grobove s latinskimi i glagolskimi napisi motri, mora da ga obuzme gorka tuga nad propašću naroda i svega toga, što mu je njegda pripadalo. Koliko je tu umnih rukuh iz najdavnijih vremena sve do XVI. vieka radilo! Koliko tu pobožnih ljudi novcem i darovi dragocienih umotvorinâ na poljepšanje crkve pridonašalo! koliko umnih glavâ crpilo duh za svoje djelovanje na polju umjetnosti; pak sada leži jedan od najljepših spomenika naroda hrvatskoga zapušten i poluporušen, dočim se na popravljanje kojekakovih mnogo manje vriednih sgrada u austrijskih i ugarskih zemljah iz državnih blagajna, koje takodjer Hrvati podpomažu, na tisuće

**) Slika ovih stolica rabskih može se viditi u djelu prof. Eitelbergera „Die mittelalterlichen Kunstdenkmale in Dalmatien“, koji je mislio, da je ovaj rabski i trogirski umotvor djelo njekojega Mletćanina.

i tisuće troši, pak ipak stoji baš ova crkva pod neposrednom upravom države.

U toj crkvi sv. Ivana krst. radio je godine 1454 i neumrli naš graditelj Andrija Aleksijev Dračanin, kako jedan napis svjedoči. Tu bijaše pokopani mnogi slavni ljudi našega naroda. Ali se sada isti Rabljani malo brine za ovaj veličanstveni hram božji, jer odkad je i zvonik poluporušen a zvona njegova izčeznuše, osta u okolici hrama sve gluho kao sred pustinje.

Crkva sv. Antuna opata pripada kaludjericam sv. Franje, a sagradjena je u XV. vieku od Mande Budrišićke vlastelinke od Ge.ova u hrvatskom primorju, koju Tomko Marnavić u XVII. vieku liepo opjeva. Ova crkva ima više grobnih spomenika s latinskimi napisi i dosta dobrih slika. Na jednom oltaru visi srebrna kruna, što ju je Rabljanin Marin Bisa posvetio Mariji na dar, poradi pobjede nad Turci kod Novogagrada g. 1647. s napisom: „Ex voto D. Marini Bizza integerrimi gubernatoris, ob expertum presens (?) virginis patrocinium in obsidione et expugnatione arcis Novegradi anno 1647. Na kruni ima i grb s napisom: Mar. Bizzius Archiepiscopus Antivarensis. Serviae primas.“ — Monastir uz crkvu sagradjen je g 1541.

Ima još u Rabu crkvica sv. Antuna naprema stolnoj crkvi sagradjena god. 1512. s liepim oltarom u bizantinskom slogu. Crkvica sv. Marina, rodjena Rabljanina i utemeljitelja republike San Marino, posvećena je god. 1605. Crkva sv. Križa sagradjena 1474 u romanskom slogu. Crkva sv. Justine njekad kaludjera sv. Benedikta, sagradjena u romanskom slogu oko XV. vieka, ima više grobnih spomenika. Crkvica druga sv. Antuna od Padove s grobom utemeljitelja njezinoga Franje Bratce od g. 1678. Crkvica sv. Krstofora, slavna zaštitnika rabskoga. Crkvica sv. Nikole s dobrom slikarijom. Na pokon crkva sv. Stjepana, uz koju bijaše njegda takodjer monastir. Zapušćena crkva reda sv. Franje na rabskom groblju sagradjena 1490 ima više liepih spomenika s napisi i grobovi, medju ostalimi slikara Ivana Bosketa iz Španjolske od god. 1515. i graditelja Valente Marginića iz Sinja od god. 1558. Tu je i jedan glagolski napis s godinom 1525.

Izvan Raba grada na Kampori leži monastir Franjevaca s crkvom sv. Eufemije (Fumie) sagradjenom god. 1266., kad bijaše posvećena po pet dalmatinskih biskupa na čast sv. Bernardina, kako latinski napis nad ulazom u sakristani svjedoči. Kasnije prenapravljena g. 1466. troškom Petra Cara, vlastelina rabskoga. Ima pred crkvom znamenitih grobnica počam od XVI. vieka, medju njimi kameniti grob Mande Budrišićeve s krasnom rezbarijom. Medju crkvenom posudom liep je umotvor srebrna kadionica na sliku zvonika.

U Rabu imadu riedkih pismenih spomenika porodice Nimirić, Gozinić, Dominis, Tomljanović, a navlastito popa Ivana Gurata. U občinskoj pismohrani čuva se znameniti rukopis „Registrum Literarum Comunis Arbi“ nazvan Libro ros o, pisan god. 1504.“ U ovom rukopisu prepisane su mnoge povelje i listine rabske, počam od kralja Kresimira i Zvonimira (god. 1071. i 1081.) Tu je takodjer pokraj male talijanske pjesme, uvršćena gotičkimi pismeni stara poveća pjesma hrvatska, koja govori o njekom hercegu Zuvanu, koj htjede godine 1528. po prevari predati grad Rab Krstof ru Frankapanu. Počimlje ovako:

Moći slaba jazik izreć nemore,
ako milost tvoja bože ne pomore.
Zato tebe molju bože tvoju milost,
Netij'mi kratiti govorenji kripost.

I tebe još molju Krstofore sveti,
naputi moj jazik, da bude moć peti,
i gnjiv i krv, tere oganj ki biše namislil,
on traditur Zuvan, rabljanom izmislil.

Biše niki hercik imenom zvan Zuvan,
za njega tamnosti bi z Raba zignan van,
naputil biše on nikoga knezića,
vsi mnim da ga znate, imenom Ancića. itd.

Čitava pjesma ima 109. veraza i pripada u broj najstarijih umjetnih hrvatskih pjesama.

Razgledav u njekoliko ura sav grad Rab i njegove znamenitosti, odputih se jur po noći natrag na parobrod, ali ne s parobrodskim kajićem, nego običnim rabskim prevoznim brodićem. Kad u družtvu njekih čestitih rodoljuba dodjoh do prevoza, nadjoh more još uvjek silno uzkolebano, nu vozari mi rekoše, da se tu nije ništa plašiti pogibelji, jer je parobrod na blizu. Skočih dakle odvažno u brod, oprostih se od mojih prijaznih pratioca, i dodjoh sretno do parobroda. Ali kad sam već na mjestu bio, nedadu valovi na brod, trebao sam dakle više vremena, dok mi nisu iz parobroda bacili konopac, koj prihvativši, dotisnuh se do broda i do liestvice, uz koju sam se uzpeo na brod, morem malko nakvašen. Družtvo me veselo primi, scieneći da ću se kao poljski stvor plašiti iznovice poći na nemirno more. Mi sprovedosmo do polnoći vrieme u sladkom razgovoru, u tihoj luci kamporskoj.

XI.

Trgovina i obrtnost rabskih seljaka. Dolazak u Zadar. Stranac na obali morskoj. Grad Zadar, njegovi književnici i njegove znamenitosti.

Ponoć bješe minula, more se ponješto umirilo. Kapetan zapovjedi da idemo napred. Na ljuljajućem se brodu nemogoh da spavam, zabavljah se dakle razgovorom s njekimi Rabljani. Oni žališe što nisam došao u Rab na Jakovlje, kad je tamo veliki sajam, i kada dolazi onamo narod iz svega otoka i pobližnjih mjesta bažkih, krčkih itd. Pitah, što donosi prosti puk na sajam, da čujem kakav je tu pokret u trgovini i obrtnosti.

Odgovoriše mi; Seljaci donose na sajam vršu od zuke (Faggio, Bimsen) za hvatati ribe glavoče (tal. guato) po blatu morskom. Ova se vrša preko noć, kroz jednu spletenu brnicu, s trstikom zabode u blato, a kad ju drugo jutro iz mora dignu, nadju u njoj ribe. Od zuke prave i uže ili konope za mreže. Nadalje donose seljaci: Snopiće od vrbovih tankih šibica za vezanje trsja, koje na Rabu dobro rodi. Zatim: snope od obruča za bačve, sudove i drugo posudje od razne veličine, stolove, stolce, klupe i priredjeno drvo za kanapée. Zdjele drvene i od pečene zemlje, kao i lonce, pehare, pladnje od crne i biele zemlje razne slike i veličine. Sita, bačve, škafe, barila. tralje za kamen nositi, drvene lopate, žbalje za vodu puljati (crpiti) iz barke, drvene žlice, vretena. Pipe za bačve, jelove daske, žbuge, kože, vune, smole od smrča za tameh (pflaster), koj se meće na prsa ili na zub, kad boli. Ova smola nosi se iz hrvatskoga Primorja u malom tobolcu od smrčeve ili druge kore. Na dalje prodavaju suve ribe obotnice, luka, sira, meda, voska rajčice (Pomi d'oro. Granatäpfel), i platno od brnestre (tal. genestra, Günster) za vreće, jadra i proste plahte. Ova brnestra pokosi se u mjesecu srpnju,

poveže se na snopiće, potopi se s kamenjem u moru, gdje se 22—23 dana drži, onda ju sjedeći čovjek ili žena golimi nogami tako dugo žulja, dok neizadje čista sgriva (tako se na Rabu zovu iz toga prediva dobivene dlake ili konci.) Zatim se na suncu suši, a tu sgrivu predu žene zimi i daju tkati po tkalcih i plaćaju za lakat do 3 krajcara, prodavajući ga za osam (g. 1856) ili ga pako izmiene za kranjsko platno, lakat za lakat.

Na rečenom sajmu, koj traje tri dana, velika je zabava za puk, tako zvana óta ili igra s kockami, radi koje sjedi jedan čovjek po vas dan kod gradskih vrata, i mami ljude kucajući sa zatvorenom škatuljom. Kad se množtvo ljudi sakupi, metne svaki, koj hoće da igra, po 1 novčić na kocke, i kada dobi, izplati mu se po 4 novčića. Malo kad je stol prost od ljudi, sve od rana jutra do kasna mraka.

Došavši do Paga poćutili smo veliko njihanje broda. Tu se dizahu valovi mnogo silniji. Spavajući putnici probudiše se, bijaše im mučno i kukavno. Mene minu želja za daljim razogvorom i odoh spavat. Zaspah ljuljajući se i boreći se nemoćnim tielom. Kad se u sedmoj uri probudih i na krov broda odoh, da pijem crne kave, nadjoh na veliku svoju radost more utišano. Po gladkom peležu jurismo veselo napred i za dvie ure eto nas pred Zadrom.

Za ćutljiva putnika, koj dolazi po moru u strane gradove, žalostan je pogled i težka bol duše, kad vidi svu obalu gradsku napunjenu ljudmi, od kojih, osobito iza morske bure, svaki veselo čeka svoju rodbinu, prijatelje i znance.

Na obali i na brodu maše sve rukama, rubci i t d., pozdravljajući se iz daleka, upirajući oko u oko i jedva izčekujući da primakne brod i da ga tanka daska spoji sa suhom. Jur iz daleka zametnu se razgovori i pitanja svakojaka. Kada-li brod stane i sa suhom se sveže, digne se žamor glasova iza svijuh strana, tu i tamo se grle i rukuju, ljube i dvore, sve je u veselom kretanju. Samo stranac putnik mora da ostane nijem i ozbiljan. Za njega neima oka, koje da ga ljubezno pozdravi, neima usta, koja da ga prijateljski dotaknu. Isti oni putnici, s kojimi je prijazno obćio na putu, zaborave na njega pri došašću svojih starijih znanaca i rodjaka, te ga ostave sáma i zaboravljena, kao da je okužen.

Ja sam gledao prekrštenima rukama razne radostne prizore. Gledao sam gospodju I. kako svoju djecu grli i sa suprugom srdačno se ljubi. Vidio sam staru babicu gospodje B. kako je brzim korakom hitila prema brodu, pozdravljajući s daleka svoju premilu Karolinu, i stupajući bez obzira napred šaptala je podjedno rieči, koje pred vikom nitko razumjeti mogao nije. Motrio sam popove i žene, ugledne i proste ljude, kako se je sve tiskalo na brod, sve se kretalo i govorilo, dolazeći i odlazeći htjedoše saznati sve novosti u jedan trenutak, kao da im nepreostaje vremena kasnijega za razgovor.

Stojeći nepomično na svom mjestu, zaboravivši na svoju robu, gledao sam ovo ljudstvo glavnoga grada dalmatinskoga, koje se većom stranom razgovaralo talijanski. Pomislih na stara vremena Benje-Kožičića, Karnarutića, Zoramića i Barakovića, kad su još Zadrani ponosom dvorili vili hrvatskoj, gojeći svoj narodan jezik. Kako se je to sve promjenilo uplivom mletačkim, a još više austrijsko-njemačkim. Jedva kad prodro je koj hrvatski glas do mene da ga odmah stotina talijanskih zaduši. Napokon prenuh se i ja kao iza sna, uzeh svoju robu i odoh u prvu i jedinu gostionu zadarsku, k crnomu klobuku.

Prvi moj hod u Zadru bijaše do hrvatskoga književnika B . . . . kojega moradoh pozdraviti od njegova čestita brata, pretura na Rabu. Nenadjoh ga kod kuće i odpremih se k pokojnomu Santiću, kanoniku i predstojniku crkve zadarske.

Čestiti taj muž bijaše Hrvat dušom i tielom, a umio je pisati narodnim jezikom za puk kako malo koj. Primio me srdačno kao staroga znanca, i činio me za njeko vrieme zaboraviti, da sam u potaljančenom Zadru. Vrativ se kući, dodje do skora u pohode vriedni moj B. čuvši, da sam ga tražio, a malo zatim i drugi hrvatski književnik Profesor St. Medju ostalim zametnuo se razgovor o pokojnom Karrari i o njegovih zasluga za Dalmaciju. St. osudjivao ga je kao Talijanomana. B. branio ga. Ja pristadoh uz B. jer sam Franju Karraru dobro poznavao. Bijaše istinabog odgojen u taljanskom duhu, kao svi izobraženiji njegovi zemljaci, ali bijaše oduševljen za svoju domovinu i neumoran u iztraživanju podataka za razjašnjenje prošlosti dalmatinske. Da je poživio dulje, mnogo bi bio koristio znanosti i svojoj domovini pak ako je i bio malko slavohljepan, to je djelio taj grieh sa većom stranom inteligentnih Hrvata staroga i novoga vremena.

U Zadru bijaše tada više književnika, s kojimi sam njekoliko ugodnih časova proživio. Osim staroga Santića i kanonika Škarića, koj se tada bavio u Beču, izdavajući svoje sveto pismo, bijaše još I. Bercić, fra Borčić, fra Božić, I. Danilov, Ivčević, Kazali, Kuzmanič, Ljubić (za njeko vrieme), Petranović, Pulić, Stazić, Sundečić, koji svi pisahu na narodnom jeziku, a k tomu Cupilli-Ferrari i Fabijanić, koji pîsahu talijanskl. Od ovih neima trojice više na životu, a ostali se razpršiše kojekuda. Tad nebijaše još ni Matice, ni čitaonice, ni narodnoga lista, ni javne knjižnice, ali sukromno radilo se ozbiljno za narodnu stvar i pripravljalo k budućemu okretnijemu narodno-političkomu i književnomu životu.

Zadar nije po svom otvorenom položaju u moru, niti po svom tesnom prostoru i načinu gradjenja, stvoren za glavni grad ikoje zemlje, a najmanje za pomorsku, već bi jedino služiti mogao za jaku obranu mora i primorja, kad bi se bolje utvrdio i podigao na prvu vrstu tvrdjave. Medju njegovih 8000 stanovnika ima ponajviše činovnika i zanatlija pridošlica od kojekuda. Starih zadarskih porodica ima veoma malo, a slika grada spominje na viečnu odvislost od onih, koji su slučajno bili gospodari iztočne polovice jadranskoga mora. Odkad su Mlečani premiestili ovamo iz Splieta prastaru splietsku i solinsku nadbiskupiju, podloživ ju svomu patriarkatu Gradskomu, i odkad usredotočiše ovdje sa svojom birokracijom i vojskom svu fizičnu silu, gospodovao je Zadar prividno nad Dalmacijom; ali niti je mogo u pogledu duševnoga razvitka, niti u pogledu trgovine i obrtnosti, mah preoteti drugim gradovom, navlastito Splietu, dočim je Dubrovnik uvjek sám za sebe stojeći njekim ponosom gledao na ostalu Dalmaciju, a Spliet uz njega stajao u duševnom i trgovačkom kretanju.

Zadar, ili starorimski Jadar, (Jadera) ima mnogo spomenika rimskih i sriedovječnih. Medju prve spadaju votivni grobni kameni, starinski studenci, veliki napis iznad južnih vrata (Porta marina) i jedan stup. Medju druge idu njeke znamenite crkve, starinska loggia, i njekoliko ostanaka riedkih kamenitih kipova.

Po starosti i znamenitosti pripada svakako prvo mjesto crkvi sv. Donata, koja bješe za vrieme hrvatskih vladara posvećena presvetomu Trojstvu, a kasnije sv. Donatu, zadarskomu zaštitniku, koj kao zadarski biskup bijaše dalmatinski poslanik kod Karola velikoga g. 806. a kasnije kod cara Nikefora u Carigradu, odkuda je donio moći sv. Anastazije. Ova crkva sagradjena je poput starorimskih kršćanskih hramova na okrug, ima dva poda, i urešena je kubom. Šest pila i dva stupa podižu se od poda do crkvenoga svoda i nose rečenu prostranu kubu. Velike umno izvodjene kamenite stube vode iz dolnje crkve u gornju, o kojoj govori jur Konstantin Porfirogenit u desetom stoljeću kao o kakovom čudu. Iznutra nakićena je crkva uložnicami, mramornimi stupovi, sa tri svetilišća (apsis), gdje stojahu oltari.

Ova u našoj domovini i u čitavom austrijskom carstvu najstarija crkva, nije samo zapuštena, nego po c. kr. eraru drvenimi gredami, podovi, daskami, škrinjami itd. tako izgrdjena, da se njezina slika okom ni shvatiti nemože.

Vojnička uprava pretvori ovaj najznamenitiji gradjevni umotvor svega carstva u prosti vojnički magazin, a izvana je crkva tako zanemarena, bršljanom obrašćena i kućama obzidana, da stranac ni razabrati nemože, da-li tu kakova crkva stoji.

Stolna crkva zadarska posvećena svetoj Anastaziji (Stošiji) sagradjena je u 13. vieku na sliku romanske bazilike i posvećena g. 1285. Ima tri broda od kojih su dva pobočna mnogo uža od srednjega 6 hvata širokoga. Svaki od ovih brodova ima na pročelju crkve vrata na oblo svodjena i nakiti urešena. Oko nadvratnice imadu srednja najveća vrata liepo izvajanih slikâ, naime:

U sredini B. D. Mariju sa sinkom na priestolju sjedeću, sa strane dva svetca. Podalje na pročelju četiri izvajana apoštola. Oko srednje slike ima umno izvodjenih nakita, koji prikazuju svakojake ptice i krilata čovjeka, koj se na liestva penje do gnjezda. Na kamenitoj popriečnoj gredi srednjih vratâ izrezan je napis:

ANNO DNI. MCCCXXIIII TEMPORE IOANNIS DE BVTOVANE D. G. IADRENSIS ARCHIEPI.

I oko pobočnih vrata, Tympanonu, ima vajaria, koje prikazuju janjca božjega i dva krilata angjela umno izdjelana. Velikom vještinom izvodjene su i okružice na pročelju, koje rese dva okrugla prozora, poput zviezde. Tu ima i četiri reda sliepih arkada. Sa strane u duljini urešena je crkva otvorenom galerijom, gradjenom u romanskom slogu, koja je sada većom stranom žalibože zazidana, a njegda bijaše urešena slikarijom na liepu.

Iz nutra diele crkvene brodove sa svake strane pet stupa i četiri pila. Prostrano i liepo svetilišće ukrašeno je sa klasično izradjenim mramornim oltarom, kojega krov počiva na četiri stupa, od kojih je svaki na drugi način rezarijom izkićen. Iznad sprednje arkade, umno izvodjene, stoji latinski napis koj svjedoči, da je ovo djelo načinjeno godine 1332. za vrieme nadbiskupa Ivana Butovana. U toj crkvi ima takodjer liepo izrezanih drvenih stolica, koje spominju na djelo Ivana Budislavića. Izpod crkve nalazi se Crypta, koja je urešena starinskim oltarom svete Anastazije, ali od upravitelja crkve tako zanemarena, da Zadranom doista malo na čast služi, što se za svoje najznamenitije umotvore tako malo brinu.

Uz crkvu prizidana je šestokutna kapela za kršćenje, od koje kutovi sačinjavaju iz nutra uložnice, medju kojimi podižu se zidni pilovi što pomažu nositi kubu kapele. U sredini nalazi se starinska velika krstionica, djelana iz kamena u romanskom slogu.

Stolna crkva ima u svojoj blagajni riedkih dragocienosti. Najznamenitiji umotvor jest srebrna škrinjica s pozlaćenimi figurami veoma krasno izradjena, koju oko 13. vieka njeka Bosna (Božena?) dade načiniti na čast sv. Jakova i na spas svoga muža Kase i svoj vlastiti, kako latinski napis svjedoči: „Ego Bosna jussi fieri hanc Capsam ad onorem sti. Jacobi martiris ob remedium anime Chasei viri mei et anime mee.“ Okrugla ova škrinjica urešena je na spodnjoj strani sa slikami 6 apoštolâ, što stoje medju arkadami, ležečimi na stupovih. S gora u okruglih okvirih izdjelane su slike Isusa, Marie, i 4 apoštola; sasvim gore na krovu leži prekrasno izradjena glava mladića s ljetećom kosom, koja glava naliči sasvim starinskoj gemmi.

Ima tu još jedna škrinjica s moćmi sv. Krševana, takodjer sa slikami svetaca u emajlu, koju dadoše načiniti g. 1326. vlastela Vid Kandulić, Vulčina,

Martinušević i Pavao de Gallelis. Treća srebrna škrinjica s glavom sv. Hroncija ili Oroncija, od velike je umotvorne vriednosti. Ima više slika svetaca na pozlaćenih pločica pribijenih, iznad kojih stoje nadpisi imenâ s grčkimi slovi, od kojih njeka priliče staro-kirilskimi. Nošnja svetaca je bizantinska, a poveći latinski napis s gotičkimi pismeni glasi ovako: „Sergius filius Mai. Nepos Zallae. Fecit hanc capsam sco. Capiti Hronti Martiris.“ Neima sumnje, da je taj Sergj bio Zadranin, možebiti sin jednoga od onih Majâ, od kojih se njeki spominju kao ravnatelji grada Zadra u IX. i XI. vieku.

Glava sv. Dimitria urešena je slikom uznešenja i vienčanja Marijina, izradjenom u srebru. Latinski napis govori, da je to djelo dao načiniti g. 1402. meštar Martin vajar sa svojimi drugovi.

Od velike je vriednosti izvanrednom vještinom izradjeni pastoralni štab nadbiskupa zadarskoga Mafea Valaresa, od godine 1460. sa slikami iz srebra kovanimi, po imenu sv. Donata, sv. Anastazije, njekoliko proroka i apoštola, s bogom otcem, Marijom i sa više svetaca, medju tornjevi i zidovi crkvene zgrade.

U kapeli sv. Anastazije, u istoj stolnoj crkvi, nalazi se i grob rečene svetice s rakom načinjenom devetoga stoljeća, kada je njoj na čast stolna crkva gradjena, koja je po svjedočanstvu Konstantina Porfirogeneta imala sliku starokršćanske Basilike, te bijaše unutra urešena sa stupovi od biela i zelena mramora, mozaičkim podom i sa slikarijom na liepu. Jedan latinski napis svjedoči, da je g. 1177. papa Aleksander III. na bielom konju posjetio taj grob, te su ga tom prilikom svećenici hrvatskimi pjesmami (canticis illyricis) pozdravili.

U istoj kapeli načinjen je mramorni oltar s kipovi sv. Krševana i Anastazije od Antuna Koradina u XVII. vieku, a na zidu ima šest malenih slika na daski od Viktora Karpača godine 1493. umno izvedenih, ali od vremena znatno oštećenih.

Najstariji monastir Benediktinaca, sada porušen, imao je crkvu sv. Krševana (Krisogona), koju godine 986. utemeljiše dva zadarska načelnika Fuskulo i Andrija, dočim se monastir spominje u listina jur 906—8. Rečenomu monastiru darova hrvatski veliki župan Kresimir II. zemljište zvano Ikulo. G. 1018. utemelji s nova crkvu ban hrvatski Stjepan sa svojom ženom Marijom. G. 1029. darova mu Jelenica sestra Godemira bana zemlje u Obrovcu. G. 1057. potvrdi kralj hrvatski Kresimir Petar darovanje svoga pradjeda Kresimira II. G. 1069. darova isti kralj monastiru svoj otok Mavri. G. 1070. darova Ivan djed hrvatski sa svojom ženom Dobrilom istomu monastiru svoj dvorac u Brdu. G. 1072. darovaše mu braća Zovin, Desimir, Petar, Gromile i Slavić svoje dobro u Braviu. Iz ovih darovanja vidi se u kakovoj cieni stajao je monastir sv. Krševana jur za vrieme hrvatskih vladara. Ali od stare zgrade neima sada više ni traga, jer je monastir porušen, a crkva 13. ili 14. vieka s nova i ukusno sagradjena u romanskom slogu a g. 1407. konačno posvećena. Nad velikimi vratmi iz vana ima još latinski napis od g. 1298. kad su Zadrani počeli graditi zadarske nove ograde.

Zadar ima i stare crkve bizantinskoga sloga, od kojih je malo sačuvano u Hrvatskoj i Dalmaciji. Crkvica sv. Vida sagradjena na krst, ima kubu sa dva mala obla prozora, i sa sliepimi arkadami. Kuba počiva na 4 debela četverokutna pila. Iz nutra ima crkvica tri kapele s oblim svodom, a u svakom uglu bijaše obla uložnica. Sada služi ta crkvica za privatni magazin, isto tako kao i crkvice sv. Nedjele i blažene Gospoje. Na prvašnjoj ima izvana uzidani podugački kamen s vajarijom od 12. ili 13. vieka, koja prikazuje porodjenje Isusovo, i klanjanje sv. trijuh kralja. U toj crkvici, u kojoj ima oltar napis od g. 1447. služi ovaj sada za ognjište siromašnih stanara.

Još su u Zadru znamenite tri crkve, 1 B. D. Marije od kaludjerica sv. Benedikta, 2. od reda male braće sv. Franje i 3. crkva sv. Šime.

Monastir kaludjerica stajao je takodjer još za vrieme hrvatskih vladara i dobio mnoga darovanja od kraljeva Kresimira i Zvonimira. Za vrieme kralja Kolomana g. 1105. podignut je crkveni zvonik, kako njegov latinski napis svjedoči, a god. 1111. znameniti grob opatice Veke ili Vekenege iz plemena hrvatskih vladara.*) U blagajni ove crkve čuvaju se njeki riedki spomenici zlatarske umjetnosti, koja je u Zadru, kao i po svih naših primorskih gradovih u sriednjem vieku znatno cvala. Medju ostalim ima srebrna glava s njekimi sv. moćmi. Na glavi izrezan je napis gotičkimi pismeni: Me fecit MCCCCIII. Christoforus de Rochis Venetus. Od Katarine žene vojevode Sandalja Hranića ima srebrna dobro pozlaćena ruka s moćmi sv. Anastazije i sv. Šime. U četverokutnom okviru izdjelano je poprsje žensko s grbom Sandaljovim. Na okolo napis gotićki: „Memento domine Famule tue Catarine consorte (sic) potenti viro Sandalio voevode.“ Isti napis ima i na škatulji, u kojoj se čuva kamen, po kojem je hodao Isus, i moći ss. Andrije ap. i Matea Ev. Nadalje čuvaju se znamenite dvie dobro pozlaćene pločice, jedna sa slikom sv. Grgura pape, zaštitnika Bosne, druga sa slikom Isusa na krstu, pod kojim stoji Maria. Po svoj prilici dar iz Bosne. Na pozlaćenoj ruci s moćmi nedužne djetčice i drugih svetacâ stoji napis: R. F. Joannes Matuleus de Cherso ex aere proprio fieri curavit MDLVIII. Još ima jedna liepa srebrna škatulja s glavom sv. Kvirina, biskupa sisačkoga, na kojoj izrezane su 4 slike Evangjelista i njekih drugih svetaca, s Isusom na prestolju. Napokon veoma stara prostirka (antipendium) od crvene svile, na kojoj su zlatnom žicom izvezene slike djevice Marije s djetetom, pred kojim leži jedan pop, zatim s desna i lieva po jedan svetac. Djelo popa Radonje iz XVI. vieka.

U sámoj crkvi riedka je slika na drvu pravljena u šest razdjela. U sredini Maria sa dva angjela i više fratara i kaludjerica, na okolo u pet reda ili obla okvira ima više svetaca a od zdola dvanaest apoštola. Na kraju, izmedju dva grba stoji napis 1493: Hoc opus fecit presbiter Petrus Jordanus manu sua propria. De suis bonis, pecunia sua, ad laudem dei et beate Marie virginis. Znamenita je za nas i slika klanjanja sv. trijuh kralja od našega Andrije Medulića (Schiavona), zatim oltarna slika sv. Benka od Franje Salgetta Zadranina.

Crkva sv. Franje sagradjena je u XIII. vieku i posvećena dne 13. listopada 1282. kako napis na jednom stupu u svetilišću sviedoči. Ima krasne iz drva izdjelane stolice, koje priliče mnogo djelu Ivana Budislavića Trogiranina. Ako nisu možebiti djelo meštra Ivana Mletčanina, koj je g. 1404. načinio za sakristanu iste crkve velike ormare, urešene rezbarijom i napisom: „Hoc opus fecit magister Joannes intajator venetus.“ U kapeli sv. križa čuva se liepa slika na daski, koja predstavlja vojujuću i dobitnicu crkvu od Viktora Karpača. Na oltaru svijuh svetaca reda sv. Franje, slika od Markata Skradinjanina. Oltarna slika sv. Franje od Palme mladjega. Znamenito je i veoma staro razpelo na daski izrezano i bojama urešeno, s latinskim i grčkim napisom.

Monastir kraj ove crkve sagradjen je godine 1556. od domaćih graditelja Ivana Trifuniča i Ivana Stijića, u mletačkom slogu, troškom ponajviše porodice Fanfonje. Monastir i crkva ima mnogo starinskih grobnih spomenika, medju kojimi hoću da napomenem samo dva. U hodniku stoji ovaj najstariji napis gotičkimi pismeni: „A. domini MCCCCII. hic est sepultura Valente

---

*) Opis priobćen u „Arkivu“ knj. V. str. 131. sa slikom.

et fratris sui de genere Raiecic et heredum suorum, quorum hic requiescunt in pace (ossa). Amen."

U crkvi kraj oltara sv. Jerolima stoji u zidu znameniti napis, kojega na slavu jednoga hrvatskoga vojvode staviše Zadrani g. 1693.: „Francisci Crutte Equitum Croatorum ductoris ac inter seren. Reipub. conductor, caput hic conditur. Eximii militaris ingenii sedem, ac laureatos cineres hospes venerare. Inter arma et ad arma nato, tota vita militia fuit. Testibus Italia, Gretia et Dalmatia. Tandem adversus Turcas inter Uskopie montem in pugna et victoria occubuit. Religioni et principi, quibus vixerat, fideliter decessit, et quibus omnem aetatem, mortem quoque fortiter consecravit. Rapuit sors sepulcro cadaver, sed totus orbis ei tumulus, et celo ipso clauditur. Emendavit gloria fortune iniuriam; stat nunc immortalis honor virtutis, si non cineris. Noluit totus condi sepulcro, qui totus non moritur. Qui cum virtute cadit, vitam non finit, et mors non exitium, sed preclarum opus evadit. Anno Domini MDCXCIII."

U istom monastiru čuva se takodjer znameniti psaltir i antifonal u XV. vieku pisan i sitnom slikarijom umno urešen od fra Antuna i fra Luke Zadranina, kao i od fra Bone iz otoka Želve.

U crkvi sv. Šime proroka, osobita zaštitnika zadarskoga, čuva se znamenita srebrna raka s tielom rečenoga svetca, koja ima za umjetnost osobitu vriednost. Najveći ovaj spomenik iz kovana srebra u čitavom austrijskom carstvu načinjen je troškom kraljice Jelisave, kćeri Stjepana bana bosanskoga, godine 1377—1380. rukom umnoga zlatara zadarskoga Franje Milaneza. Raka je urešena mnogimi u srebru izdjelanimi historičkimi prizori i sa slikami kraljice Jelisave, i njezinih kćerih, kao i bana hrvatskoga Pavla, itd. *) Na tielu sv. Šime u raci ima dragocieni pojas biserom vezen, na kojem stoji napis iz bisera kirilskimi pismeni:

СТІ СІМЕ БОГОПРНАНІЕМ МОЛЮ ГОРГЕ ДЕСПОТЬ.

U istoj crkvi sv. Šime čuva se dragocieni kalež, urešen sa slikama Isusa, Ivana Ev. B. D. Marije, M. Magdalene, sv. Vladislava i Jelisave, kao i s grbovi kuće anžuvske i kraljice Jelisave, žene Ludovikove, koja je taj kalež dala načiniti po gore rečenom Franji Milanezu, poklonivši ga ovoj crkvi.

Osim ovih crkava ima Zadar još crkvu sv. Mihovila s monastirom redovnika reda sv. Franje, koji se služe hrvatsko-glagolskim obredom. Ova crkva čuva više dobrih slika i grobnih spomenika iz XVI. vieka.

Medju gradjevnimi spomenici vriedno je jošte spomenuti gradsku loggiu gradjenu u XVI. vieku od slavnoga graditelja San Michela. Medju sitnimi umotvori slikarije ide častno miesto Misala sv. Krševana, što se čuva u knjižnici sjeminišta Zmajevićeva. Misal taj pisan je godine 1480. po naredbi opata i vlastelina zadarskoga Božidara Veneria i veoma liepom slikarijom urešen. Ima tu i drugi misal pisan g. 1320. sa više različitih rukopisa.

Zadar ima više književnih zbirka občinskih i privatnih, ali nijedne javne **). Najznamenitija je pismohrana dalmatinskoga gubernija, koja se djeli na stari i novi arkiv. U starom ima, osobito medju pismi dignutih monastira, listina i povelja počam od 10. vieka i njekoliko historičkih rukopisa. Bogata je i pismohrana i knjižnica grofa Ivana Fanfonje, brata Antuna Garanjin-Fanfonje, koj ima u Trogiru najveću u Dalmaciji privatnu knjižnicu, znamenitu glede rukopisa i riedkih knjiga. U monastiru koludrica sv. Marije ima

*) Opis ima Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, str. 314. i Eitelbergera. Kunstdenkmale Dalmatiens. str. 48.

**) Sada ima javnu knjižnicu gimnazijalnu.

podosta velika zbirka starih listina, koje dosižu u vrieme hrvatskih vladara, Monastir sv. Franje čuva zbirku listina, počam od 13. vieka, te ima bogatu knjižnicu, koju je uredio pokojni fratar Konstantin Božić. Pismohrana obćine grada Zadra ima veoma važne stare zapisnike od g. 1442. do 1806. pokraj male zbirke rukopisa. Dobro je uredjena i knjižnica sjeminišta Zmajevićeva, dočim gradska, utemeljena od mnogozaslužnoga Aleksandra Paravie Zadranina, još uvjek neuredjena leži. U pismohrani nadbiskupije zadarske čuvaju se samo novija pisma, počam od XVI. vieka, koliko sam razabrati mogao. Učeni i domoljubni knez Burelić (Borelli) ima liepu zbirku starih novaca i ponješto rukopisa važnih za povjest dalmatinsku. Od književnika zadarski imali su knjižnice Cupilli-Ferrari, koji je svoju zbirku ostavio gradu, zatiem pomanje Ivan Bercić, savjetnik Petranović i kanonik Škarić. Bercićeva jest najbogatija na hrvatskih rukopisih, pisanih glagolicom i latinicom. Profesor Ivčević sabirao je knjige, što su u Dalmaciji tiskane, ili one, što govore o Dalmaciji a tiskane su kojekuda na različitih jezicih. Veoma hvalevriedan podhvat i od velike koristi za poviest naše književnosti. Napokon čuva umni slikar Franjo Salgeti-Drioli, liepu zbirku umotvora svojih i njekih drugih slikara

XII.

Pogled u Biograd i na otok Pasman.

Prije dvie godine, desiv se prvikrat u Zadru, posjetio sam i starodavni hrvatski Biograd. U družtvu učenoga kanonika Škarića zasjedosmo dobra dva konjića i uputismo se uz obalu morsku prema jugu. Bijaše krasno jutro. More zrcalilo se u trakovih sunca. Po drumu tjerahu oboružani seljaci svoje malene svačim natovorene konjiće. Po golom kršu vidismo pasti po gdjekoju kozu ili ovcu uz oboružana pastira, ili malenu pastirku preduću na preslici. Prvo podobro veliko selo, kraj kojega prodjosmo, bijaše Arbanasi, tako zvano od naselbine arbanaške, koja se ovamo prije stoljeća naseli. Stanovnici na broju oko 1100 govore još uvjek uz jezik hrvatski i svoj narodni arbanaski. Bibinje i Sv. Kasian ili Sukošan, malena su sela, ali ipak ima prvo preko 400 a drugo preko 1000 stanovnika. Do sela Turnja pokrivena su kamenita brda ponješto grmljem i mirisavom travom, po kojoj stada pasu; ali nevidiš čovjeka ni kuće osim njekoliko njih na Krču, malenom seocu. Turanj ima crkvu i župni stan, isto tako St. Filip i Jakov, gdje se kod vriednoga župnika Pelicarića malko odmorismo. Od Zadra do ovamo bijaše do njekle po svih župah u crkvi glagolski obred, u svakoj se crkvi nalazi po gdjekoja glagolska knjiga, a po zidovih i na groblju glagolski napisi. Oko pódana dodjosmo u Biograd.

Hrvatu, koj pozna svoga naroda prošlost, bije srce sve jače i jače kada se približuje tomu mjestu, gdje njegda, ako i za kratko vrieme, stolovahu njegovi narodni vladari, i gdjeno se vjenčahu takodjer ugarski kraljevi od Arpadove kuće kao kraljevi hrvatski, dok još nebješe prikovana Hrvatska uz ugarsku centralizaciju. Poznato je, da su lukavi Mletčani u 12. vieku razorili ovu privremenu stolicu hrvatsku. Ali putnik se nada, da će naći barem obilježja i tragove staroj veličini, da će gledati porušene mirine kraljevih i biskupskih dvorova, da će motriti razbacane spomenike stare slave. Svemu tomu neima traga. Osim njekoliko zidina jedne gradine i dva obaljena tornja, i jednih velikih vrata, na kojih gleda hrvatskoga putnika porugljivim pogledom lav mletački, taj oprezni stražar pustošne okolice, neima tu drugih ostanaka starieh vremena. Kadikad izkopaju tu kojgod rimski novac, što ga ostaviše stari gospodari zemlje prije došašća Hrvata; ali hrvatskomu gospodstvu izbrisà

ovdje tudja ruka svaki znak i svaku uspomenu. Njekoliko novih kučića poredalo se tu iznad zidina zemljom pokrivenih. Samo prijazno more, kad je bistro i mirno, pokazuje kadikad tragove njekakovih zidina, te su ljudi na misao pali, da je stari Biograd imao ležati njegda mnogo niže izpod sadašnje bregovite obale, te da ga je njekoč zasulo i pokrilo more, premda se po svjedočanstvu Šime Ljubovca, još u 17. vieku vidjevahu ruševine staroga dvora hrvatskih kraljeva.

Od Sv. Filipa i Jakova odstoji pol ure hoda crkva stara opatije Rogova, utemeljene od Kresimira kralja, koja je posvećena Sv. arkangjelu Mihalju, a pripadala je monastiru SS. Kuzme i Damjana. Crkva je oštećena pukotinami, ali je novo popravljena oko g. 1374. kako sljedeći napis s gotičkimi pismeni svjedoči: „Narat hec scriptura qualiter Frater Petrus de Jadra Dei et apostolice gracia humilis abbas Sanctorum Cosme et Damiani Jadrensis, dictus capelanus Domini Pape, hanc cuvam a fundamento erexit et Ecclesiam renovavit ad laudem et gloriam Dei omnipotentis et dulcissime hac beatissime matris eius virginis Marie et in honorem Michaelis archangeli. In annis Domini MCCC··quarto die XVIIII mensis augusti, Pontificatus Sanctissimi in Christo Patris et Domini Gregorii Pape undecimi. (1370—1378).

Crkva ova leži na otvorenom brdu, odkuda se vidi more i pobližnji otoci, a prema istoku leži rogovsko polje s prastarim prioratom Vranskim, kraj vranskoga blata. Podalje na lievo Tnin, a s daleka na sjeveru velibitske i ličke gore.

Budući da je more tiho bilo, prevozismo se na bližnji otok Pasman i posjetismo starinski monastir Tkon, u kom sada župnik stanuje. Staru zgradu popravi slavni nadbiskup Matija Karaman g. 1746., bivši prije opat monastira Tkonskoga. Na crkvi ima napis od g. 1369., koj kaže, da ju je prvikrat popravio gorespomenuti Petar Zadranin za vrieme pape Urbana V.

Pol ure dalje od Tkona leži fratarski monastir sv. Dujma. Bijaše jur mrak kada dospjesmo onamo. Razgledavši u hitnji crkvu i knjižnicu, vratismo se po liepoj mjesečini morem natrag, u kuću gostoljubiva župnika SS. Filipa i Jakova.

XIII.

Put u Nin. — Četvera zla Dalmacije. — Bizantinske crkvice. — Grad Nin, njegove starine, znamenitosti i okolice.

Bijaše moja davna želja, posjetiti stari grad Nìn, slavno poravište kraljeva hrvatskih, častno sielo hrabrih župana ninskih, i stolicu biskupa, kojih moć protezala se njegda daleko preko Velebića i Gvozda sve do Save rieke. Velika bijaše njihova sila u narodu, jer su i veliku gojili ljubav prema jeziku svom, kog su uz glagolsko pismo junački branili proti naredbam papinskim, proti kletvam popovskim i proti prisiljenim zapovjedim vladara hrvatskih, odvisnih više od tudje crkvene vlasti, nego li od svoje vlastite krvi i narodnoga duha.

Boravećemu u Zadru liepa mi se desila prilika, da pohodim Nin. Tri domoljubna brata porodice Danilove boraviše tada u Zadru, sva tri obćiše ljubezno sa mnom, a najstariji, vlastelin Grbâ kod Nina, ponudi mi prijateljski, da idem s njim na Grbe i da razgledam tom prilikom grad Nin. Radostno prihvatih ovu ponudu.

Dne 21. rujna u nedjelju zasjedosmo malu kočiju sa dva malena dalmatinska konja i odvezosmo se po dobrom i širokom drumu, koj vodi u Šibenik put Nina. Kada krenusmo na lievo cestom, što upravo u Nin vodi, bijaše cesta

mnogo užja i gorja. Gledah polja, bijahu dobro obradjena i vinogradi i maslinami obsadjena. Tu leže raztrešeni ljetni stanovi ili kažini, kako ih narod zove, od kojih su mnogi uprav ukusno gradjeni. Što se dalje od Zadra odmicasmo, to nadjosmo polja sve više pusta i neobradjena. Žiteljstva ima tu malo, jer ga raztjera što turska sila, što grozna bura i nezdravi zrak, Samo kad pogledaš prema iztoku na more, vidiš opet ponješto selâ i opet masline i opeta vinorodni trs. Ljudi, što u toj okolici živu, privikli su više stočarstvu i pastjerskom životu, nego li obradjivanju zemlje. Taj običaj osta u Dalmaciji, kao u obće u našem narodu što je bližji turskoj granici, još od vremena turskih četovanja, jer kamo doprieše Turci, tamo ostaviše za sobom poharana polja, požgane i razorene kuće i crkve. Tim uništiše narodu sav život, ako mu nije preostalo malo blaga i stada, što ga je mogao odagnati pred neprijateljem u druge sigurnije strane. Tada priviknu naš narod stočarstvu, da u slučaju navale turske spasi barem nješta od svoga imetka, a k tomu je stočarstvu prijalo i dalmatinsko podnebje i bregovita i krševita zemlja, izpremiešana s bujnimi livadami i posijana od blage naravi mirisavom travom. Tako su ostala u mnogih predjelih polja neobradjena, a zapušćene livade i šume občinsko blago, s kojim se svaki služio, a nitko ga umno gojio. Svaki se držao načela: čim se neću danas okoristiti ja, tim će se na moju štetu sutra okoristiti drugi, valja dakle da se hitro užijem onoga, česa imam. Nemisleći na to, da će doskora doći vrieme, kada svi zajedno neće imati ništa.

Kada dodjosmo do sela Peterčana na briegu morskom, začudih se, kolika tu vlada pustoš. Na to mi reče moj drug: Moj gospodine! U Dalmaciji su bila četiri velika zla, ali ako hoćete četiri velike rane, što podavahu narodu smrt. Prvo bijahu zlo mletačka gospoda, ili one osiromašene mletačke porodice, što ih vlada pošiljaše u Dalmaciju, da upravljaju zemljom kao činovnici, i da se na trošak zemlje obogate. Ovi doseljenici, koji su njekoliko godina gnjeli i sisali narod, pokupovaše imanja, ali ne da gospodare na njih i da uče narod kako valja njemu gospodariti, nego živući u varoših u zabavi ilasti, zapustiše poljsko gospodarstvo i zanemariše onaj puk, koj ih je morao hraniti sa svojimi dućami i sa svojom radnjom. Njihov primjer sliediše tad i urodjena vlastela dalmatinska, ali su uz narod i ova vlastela osiromašila u varoših, nebrineći se ni za poljodjelstvo, ni za duh naroda, nu hvaleći se sa svojim velikim imanjem.

Druga rana bijahu Srdari, to jest glavari narodne vojske, imajući svaki 40—60 oružanih vojnika i pomoćnika svoje sile i svoga nasilja. Ovi prostirahu strah i trepet po narodu, guleći i robeći ga, kadikad više nego li Turci.

Treća rana bijahu desetinari ili decimari, koji pobirahu desetinu za vladu, a uz to opet drugi petinu, šestinu, a kadikad i desetinu za sama sebe, a sve na silu. Oni su naučili narod varati i pritajivati, jer što je siromah seljak zatajio, od onoga nije ništa dao ni platio, a sami desetinari varali su opet vladu, zatajivši većom stranom ono, što su sabrali.

Četvrto zlo bijahu svećenici i redovnici, koji nedobivši ni od vlade, ni od crkvena glavarstva potrebitoga odgojenja i uzdržavanja, bivši ili neuki ili siromasi, većom stranom obadvoje, guliše takodjer narod koliko moguće, a k tomu ostavljali bi ga u neznanstvu i u gluposti, jerbo od neučena nenauči ni diete ništa, kamo li narod. Ono malo dobra, što su uzdržali njeki svećenici kod naroda, naime narodan jezik u crkvi, to je više zasluga njihove sebičnosti, jer mnogi od njih nije ni znao drugi jezik, nego li hrvatski; a kad su došli inostranci na biskupske stolice, pa kad ovi pomoćju papinskih pisama i vladinih naredaba počeše jurišati na narodan jezik u crkvi, niesu imali narodni svećenici tolike duševne snage, da obrane svetinju svoga naroda, i tako se

pretvoriše sve po malo u čitavoj Dalmaciji narodne glagolske crkve i župe u tudje latinske. To su ta četvera zla, koja upropastiše narod po Dalmaciji, i evo uzroka siromašnoga stanja, u kom se nalazi danas.

Koliko je duboke istine u spomenutom umnom razglabanju, neka prosudi svaki domoljuban čitatelj.

Kod sela Zatonja, što leži na lievo od ceste, vidio sam četverouglastu kulu na briegu morskom, koja je služila njegda za branište proti morskim gusarom. Čuvši ovo, primjetih momu drugu: Evo vam i petoga zla. Kad je narod izgubio sva svoja dobra na kopnu, budi od Turaka, budi od mletačkih vlastelinskih i činovničkih pijavica, mogo bi barem bio poći na blago more, što nosi bogatstva svemu svietu, pak bi se naravnom svojom duhovitošću dočepati bio mogao blaga i bogatstva putem trgovine. Nu evo žalosti! i na moru čekahu ga turski, grčki, arabski gusari i otimahu našim ljudem ono malo blaga, što su težko priskrbili u dalekih zemljah.

Oko Zatonja počimlje opet obradjeno polje. Zemlje se zovu ovdje prahulje, od praha, što ga vjetar iznad njih diže i po njih siplje. Na tom polju zatonjskom stoji na jednom humku, nanešenom od ljudskih rukuh, znamenita prastara crkvica sv. Nikole, koju kako narod priča, podigoše nad grobom njekog slavnog velikaša hrvatskog. Ova crkvica sagradjena je u bizantinskom slogu, na sliku krsta. Iz sredine podiže se okrugla polukuba, a nad ovom stoji osmokutni zvonik mjesto prvašnje podpune kube. U nutri ima u svakom okruglom uglu kapele po jedan oltar, a četvrta ulazna strana sagradjena je na četverosjek. Svod je načinjen na krst, a rebra počivaju na četiri pilova četverouglasta. U novije doba sagradiše još nad ulazom maleni prozračni zvonik. Prozori su sasvim uzki i obli, ali iz vana uži nego li iz nutra. Ova znamenita zgrada, još iz onih vremena kad su Hrvati služili se iztočnim obredom u crkvi, zapuštena je sada po nemarnosti svećenstva.

Preko rieke Ričine, koja utiče u more, i čini velike močvare oko Nina, tako da i sam Nin kao na otoku leži, dodjosmo u stari grad Nin, naseljen pod Rimljani, a od starih Hrvata gojen i tako povećan, da je imao njegda 16 crkava s velikim brojem žiteljstva. Sada ima grad jedva nješto preko 800 stanovnika, a na mjestu staroga velikoga grada leže skoro same ruševine, odkad su i taj grad Mletčani god. 1571. i 1646. požgali, bojeći se tobož da se Turci u njem ne nastane. Kuće i palače jesu sad razorene, samostani i crkve razsute ili zapušćene, dvostruke ograde oko bivšega grada s tornjevi poluporušene, uresi na zidovih oštećeni i razlomljeni, napisi rimski i srednjega vieka kojekuda razbacani, mnogi služe za stube, za tarac ili za krpež kućnih mirova. Svuda gledaš pustoš, svuda zator i tugu, a medju ruševinom nagaziš često na brabor ili gluvaju, gluhu crnu zmiju, što se u Ninu mjesto ljudih u stare zidine namjestila. Razoren je i grad biskupov, te ona ponosita stolica, na kojoj sjedjahu njegda crkveni pastiri naroda hrvatskoga, uznešeni za narodni jezik u crkvi, opojeni snažnim duhom odpora proti rimstvu, prazna je i pusta. Bivšim biskupom ninskim jedva se znade uspomena, a najslavnijemu izmedju njih, neustrašenomu branitelju najveće svetinje naroda svoga, neumrlomu Grguru, nezna se ni za grob.

Od starih vremena ne preosta u Ninu ni stolna biskupska crkva sv. Anzelma, prvoga biskupa ninskoga, jer je na njezinom temelju sagradjena god. 1795. nova, kako napis iznad velikih vrata svjedoči. Prvi moj korak bijaše u crkvu. Dodjoh u sakristanu, gdje se župnik uprav odievao za poć mašit. Upitah ga, da li ima kakovih ostanaka pismenih glagolskoga obreda u toj crkvi. Odgovori mi hladno, da se u Ninu nikad hrvatska misa ni čitala nije. Ja uzplamtih, prem da je oko mene mnogo ljudih bilo, i to klobučarâ, to jest takih, koji klobuke nose, i seljaka s crvenimi kapami. Odsjekoh glasno, tako

da me svi čuti mogahu: „Varate se, gospodine župniče, dapače je uprav ovaj grad prednjačio svim Hrvatom u borbi za svoj narodni jezik i za glagolski obred. Vaši biskupi ninski branili i obranili su jezik hrvatski uprav onda, kad potudjeni ljudi narod i crkvu okužiti htjedoše jezikom rimskim. Pa ako danas vi nemašite slovinski ili hrvatski, neznam čija je krivnja, ali se je mašilo tude još prije 25—30 godina, kao što se i danas maši u okolici ninskoj u Vrsih, Zatonju, Poljica, Ljubaču, Radovinu i Visočanih.“ Župnik neodgovori ni rieči, već se stane odievati dalje. Seljaci se povesele na moje rieči i popratiše me izpred crkve, da mi kazuju ovo i ono, a moj putni drúg primjeti mi tihano: „Zna valjda i župnik, kako je njegda bilo, ali mu je zazorno pred seljaci izpoviedati istinu, jer oni bi voljeli, da je i danas tako, kako je bilo u vrieme staro.“

Kad je sadašnja stolna crkva s nova taracana po rečenom župniku, izbaciše iz crkve sve grobne spomenike ninskih biskupa, do jednoga Divnićeva, a sabrane kosti zakopanih sažgaše i sahraniše u jedan grob. Staru crkvu dade iz nova popraviti ninski biskup Juraj Divnić god. 1528., kako napis iznad preostalih vrata sa sjeverne strane svjedoči, gdje stoji kip sv. Anzelma s grbom Divnićevim, a naokolo — G.D. MDXXVIII. — Isti biskup sagradi uz crkvu i kapelu sv. Gospe od Zečeva (Leporine), koju uresi sa svojim grbom, a u nutri stoji njegov grobni spomenik s kipom iz mramora izvajanim, sa sljedećim napisom:

HIC IACET AENONIVS PRAESVL. SED DIPHNICA PLES. SIT SVA SORS INTER REGIA CELSA BEATORVM. — OBIIT DIE VIII AVGVSTI MDXXX.

U crkvi ima njekih dobrih oltarnih slika, a medju njimi slika sv. Antuna padovanskoga, s podobom slikara Petra Blaževića, koj ju je pravio, s podpisom: Pietro di Biasio Pitor 1673. U blagajni čuvaju se riedke starine sa sv. moći, medju ostalim: umno izradjena drvena škrinjica preobućena sa srebrnom pločevinom, urešenom s udjelanimi slikami 4 evangjelista i drugih svetaca, kao i svakojake zvjeradi. U nutri čuvaju se glave sv. Anzelma i sv. Marcelle Djelo priliči mnogo škrinjici rabskoj sa sv. moći Krštofora. Ima tu još starinski prsten od tuča s grbom i sa simboli 4 evangjelista. Na njem je napis: PAPA PIVS. Znamenite su radi starine i srebrne čižmice s nogom sv. Anzelma, darovane od Radoslava Utješena, kancelara bana Pavla Šubića god. 1309. s gotičkim napisom:

HOS PEDES AD HONOREM DEI ET STI. ANSELMI, PRO SALVTE SVA ET SVORVM, ANNO D. MCCCVIIII RADOSLAVS VTVSANVS DE SCARDONA CANCELLARIVS DNI. PAVLI BANI ET IVPANVS ECCLESIE NONENSIS, FECIT FIERI.

Medju zapušćenimi crkvami ide prvo mjesto crkvicu sv. Križa, prije sv. Dominika. Sagradjena je na sliku grčkoga krsta, odkuda ime dobi. Iz nutra ima sa sjevera, iztoka i juga oble kapele, a medju njimi oblice, poput polutornjevâ, koje iz nutra sačinjavaju uložnice. Nad sredinom svoda podiže se kuba, koja je iz vana, kao i zidovi kapele, s liepimi arkadami urešena. Na spodnoj strani arkitrava od četverouglastih vrata urezan je prastari znameniti napis:

GODEZLAV IVPPANONENS. T. O. Þ. MƆCO.

što će po svoj prilici reći, da je ovu zgradu dao načiniti njeki Godeslav župan ninski god. 1100 (?). Sada je ova riedka zadužbina Godeslava župana zapušćena, nitko se nebrini za spomenik hrvatske prošlosti. Ali susjedni miešćani hrane u njoj sieno i slamu za svoju marvu.

Na ninskom polju stoji i druga starinska zapušćena crkvica sv. Vida na nanešenom humcu. Priča se, da je tu stajao njegda poganski hram boga Svetovida, odkuda je sa četiri lica gledao na sve četiri strane svieta. Da taj starac Bogo slovinski pogleda sad na okolicu i na zapušćeno polje, njegda Hrvatom sveto, probliedio bi na sva četiri lica od žalosti i tuge, a zatvorio bi svojih osam očiju, da nevidi biede i nevolje, što nanese njegovu narodu kršćanski sviet.

Tumarajući po razvalinah ninskih, nabasao sam tu na razoreni samostan, tamo na rimsko kupalište, tu na kamenite i zidane grobove, tamo na razpolovljene napise i kamenite kipove. Kraj klasičkih stupova s umjetno izvajanimi glavicami, stoje torovi za marvu, a kuda stoka gazi, tud je i tarac starih opekah i rezanih i tesanih kamenâ iz prošlih vjekova. Nikoga neima tko bi te starine sabirao za domaće zavode. Kada dodje koj tudjinac, odnese što može. Jedan jedini kameniti kip bez glave posla pokojni revni naš sabiratelj major Sabljar god. 1852. u narodni muzej, a veliku sbirku, što tu sakupi dr. Kažimir Pelegrini-Danieli, prodade on njekomu inostrancu, koji odnese do 300 komada plastičkih umotvora, s bogatom knjižnicom i zbirkom medaila i slika iz Dalmacije u Italiju, kamo su njegda mletački činovnici i čitave brodove, natovorene s našimi starinami i umotvori izvažali, pak s njimi svoje mletačke palače i ljetne stanove riesili. Tko je tomu kriv? Da li više pohlepnost tudjinacâ ili nemarnost i nehajstvo našinacâ, o tom neću da izrečem sud.

Sried mojih žalostnih osjećanja u Ninu sretne me iz nenada veseli pir. Gomilu svatova vodio je barjaktar. Dva muzikanta igrahu harmoniku, ali ne uprav po pravilih sluha i muzikalnoga duha. Nevjestu vodjahu dva djevera za ruku, ostali svatovi idjahu za njima. Njeki nas pozivaše, da dodjemo i mi na pir, ali mi se zahvalismo i odvezosmo znojni i umorni u Grbe na ručak.

Grbe su veliko imanje, što je sadanji vlastnik Danilov kupio za 40.000 for. od ninske porodice knezovâ Manfrina. Oštroumni knez Jerolim Manfrin bijaše tu od g. 1786—1800 posagradio velika zdanja za gospodarstvo, za stan svoje družine i za ložišće duvana, kojim obskrbljivaše mletačku vladu. Bijaše takodjer naselio poveću naselbinu Talijana, sagradiv za nje čitavo selo, ali tužn ovi naseljenici poumrli su ovdje skoro svi od zloga zraka, što močvare, glibi i bare tude razprostiru. Tako nadjoše u Grbih naseljenici svoje grobove, od kojih je njegda možebiti ovo mjesto dobilo i svoje ime, jer se moglo zvati i grebi = grobi, budući da ima u bližnjoj okolici, na putu iz Nina u Privlaku, starih gomilâ ili grobovâ s humci, a suhu pašu medju gorama, zovu tu stanovnici još danas Grobnica.

Znamenit je nâpis, što ga na uspomenu kneza Manfrina iznad vrata njegova dvora postaviše, koj ovako glasi:

Agrum olim laetum ac foecundum, bellorum vicibus desertum, incultum, insalubrem, vix misero pecudum pabulo aptum, aquis corrivatis, dumetis silvescentibus, eradicatis, viis munitis, aedificiis extructis, incolis allectis, Hieronymus Comes Manfrinus nobilis Aenonensis, salubrem et restibilem factum, pristinae foecunditati restituit. Emendatissimae agriculturae exemplari exhibito. Magno et felici ausu, animi constantia, ignorantiae obstamla ac malevolentiae insidias supergressa, coepit A. MDCCLXXXVI. absolvit A. MDCCC.

Pošlje ručka razgledao sam gospodarstvo moga kućegazde. Našo sam velike hambare pune žita svake vrsti, ali pšenica bijaše većom stranom smetljiva. Blaga se ovdje malo goji, premda su volarnice i kravarnice na veliko osnovane. Još manje ima krmakâ, koji se kod nas na stotine tove. Žitak se ne mlati, nego vrši. Polja davaju se iz četvrtine, težaci se plaćahu tada po

40 kr. Livada ima ovdje mnogo, još više polja i šuma. Vino raste dobro i jako, većom stranom crno, kao po svoj Dalmaciji; ali sve pije bevandu a malo kada čistoga vina.

Podalje od Grbâ stoji na polju novo Manfrinovo selo, ali pusto i mrtvo. Kuće su bez krova i razorene, nigdje neima žive duše. Kad se sprohadjah turoban po tom selu, prenu me kao iza sna glas pjevanja, što je dopirao do mene iz daleka polja, kuda se marva pasla. Pomislih u prvi tren, da me njeka čarobna sila premjesti u varaždinsko Zagorje, jer slušah onaj isti jasni i tužeći glas, onaj isti napjev zagorskih pastjerica, s onim istim izrazom pomiešane tuge i radosti, koj u srce ćutljiva u seoskoj samoći tako duboko dira. Visoke gore, duboke rieke, kao i druga uprava i drugi upliv tudjih narodâ i običajâ diele sadašnju Dalmaciju od žitelja kraj Krapine i Sutle, s kojimi se dalmatinski Hrvat riedko ili nikada sastaje, pak ipak sačuvaše od davne starine tu i tamo jednu pjesmu, jedna osjećanja, i naravnu jednaku slutnju: da kao što bijahu u prošlosti jedno, tako imadu biti jedno i u budućnosti, jer ih veže sveta veruga istoga jezika i jedne krvi.

XIV.

Grad Šibenik, njegovi općinski zapisnici, stolna crkva, samostani, gradska inteligencija i seljačtvo, klobučari i kapari. Čeljad crnaca.

Dne 23. rujna odvažih se ostaviti Zadar i poći napried u Šibenik. Parobrod se dimio, ljudstvo po morskom briegu vrvilo simo i tamo, ali ja nisam tu bio kao kod dolazka osamljeni stranac, jer me popratiše na brod do 12 prijatelja i znanaca, i to knez Fanfonja, školski savjetnik Pulić, profesori Ljubić, Kazali, Ivčević, Žic, Santić, pop Goč i Sundečić, fratrovi Borčić, Fabijanić i Lovričić. Oprostiv se srdačno s čestitom ovom gospodom, koja mi u Zadru toli omiliše, odoh na brod, gdje nadjoh opet dva dobra znanca, vlastelina Danilova, moga ninskoga suputnika i fratarskog provincijala, kašnje biskupa bosanskoga Frankovića.

Kapetan broda bijaše Brajković iz Kotora, podkapetan njeki starac iz Dubrovnika. Medju putnici bijaše i njeki ugledan Niemac od 80 godina, urešen ordenom. On je običavao svaku jesen i zimu proživiti na otoku Hvaru, radi blažega zraka. Po tihanom moru, s dobrim vjetrom, dojurismo već o petoj uri u Šibenik, gdje me moj rodjak, kapetan i zapovjednik tvrdje Miho Grivičić ljubezno dočeka. Odsjedoh kod moga starog gostionika Pelegrina, premda mi nudiše oficirske kvartire. Tad je još živio u Šibeniku čestiti Srbljin Spiro Popović, prijatelj Nikole Tomazea i domoljub, kakovih malo ima. S pomoćju njegovom, Grivičićevom, biskupa Maupasa, pretura De Giovannia i ostalih, mogao sam opet i u Šibeniku upotriebiti svaki trenutak na koristne zabave i književna iztraživanja, ostavši tu čitavih 16 dana.

Glavna mi svrha bijaše, da razvidim općinski arkiv, koj se kod kotarskoga ureda čuva. Najznamenitiji su tu starinski kvaderni ili zapisnici općinskih bilježnika, mnogo srodni s českimi tako zvanimi daskami. Ovi zapisnici kakovih je imao njegda svaki grad u Dalmaciji i Hrvatskoj, dopiraju ovdje do god. 1379. Pregledavši preko petdeset debelih folijanta, uvjerio sam se, da su ovi zapisnici velika dragocjenost za našu povjest političku, kulturnu i umjetnu, a osobito za povjest pojedinih gradova. Kamo sreće, da su se ovi zapisnici tako marljivo svuda čuvali kao u Šibeniku, Zadru, Trogiru i Omišu.

Za one čitatelje, koji se knjigom bave, hoću da ovdje početak samo dvijuh bilježaka od god. 1386. i 1464. u izvoru priobćim:

Fasc. I. p. 9. In dei nomine. Amen. Anno natiuitatis eiusdem millesimo trecentesimo octuagesimo sexto. Indictione nona, diebus et mensibus ut infra. Regnante serenissima principissa et domina nostra naturali Domina Maria dei gratia Regina Vngarie, Dalmacie, Croacie etc. Temporibus equidem magnifici et potentis viri domini Nicolai Gara Regnorum Dalmacie et Croatie bani, et Reuerendi in Christo patris domini Mathaei divina et apostolicae graciae Illustris Episcopi. Ac egregii et potentis viri domini Lodovici de Georgio de Jadra Legum doctoris et hon. Comitis Sibinicensis. Atque nobilium virorum dominorum Judicum Sibinicensium ser Tomasij Dominici, ser Cipriani Georgii, ser Michaelis Batci, et ser Dragote Badetina. Cum etc.

Fasc. XVII. a. 1457—1469. In nomine Patris et filii et Spiritus sancti. Amen. Anno natiuitatis eiusdem filii Dei D. Jesu Christi Millesimo Quadringentesimo sexagesimo quarto. Indictione duodecima, die vigesimo octauo mensis Decembris. Tempore Serenissimi ac Excellentissimi Domini Christofori Mauro principis Inclite vrbis Venete etc. et eius Ducalis dominii clementissimi et justissimi diuina prouidentia domini Rectoris ac Patroni majoris partis Lombardie, Marchie Taruisane, Hystrie, Dalmatie, Albanie, insule Crethe, Moree, Grecie et Nigroponti etc. Quo tempore Inclitus Rex Mathias Vngarie, Croatie etc. gratia Dei recuperauit Regnum Bosne e manibus et potestate Imperatoris Turcorum, oppresorum anno proximo elapso, deletis a dictis impiis Rege Stephano et multis primatibus Bosne proditorie captis et inuicolatis in fide Christi Domini perseuerantibus etc. Nec non tempore Reuerendi in Christo patris et domini domini Vrbani Episcopi Sibinicensis. Et Regiminis magnifici et generosi viri domini Lodouici Baffo pro prefato ducali Dominio vicarii Comitis et Capitanei nostre ciuitatis Sibenicensis et sui districtus etc.

Podobnih zapisnika ima i pismohrana šibeničke biskupije, gdje se nalaze fragmentarno još stariji negoli kod obćine, jer dopiru do XIII. vieka.

Iz ovih zapisnika može se razabrati, da je grad Šibenik u staro doba bio sasvim hrvatski grad, jer sva imena ženska, a većom stranom i mužka, koja se u njih spominju, jesu čisto hrvatska. A kako bi drugačije i bilo, kad se za ovaj grad znade, da su ga uprav Hrvati i sagradili, kao što su ovdje kraljevi hrvatski i svoj dvor imali, u kom je stolovao posljednji kralj Stjepan, izdavajući tu povelje, sačuvane do naše dobe.

Čitav grad šibenički leži na povišem mjestu amfiteatralno nad briegom tako, da, kad ga š mora gledaš, svaku skoro kuću vidiš, tako je strmen položaj grada. Okružen je sa svih strana ogradnim zidom, samo od mora je otvoren. Ima uzke strmne ulice i mnogo starinskih kuća, urešenih oblimi i šiljastimi prozori i vratmi s kamenitimi pilovi, s umnimi vajarijami, grbovi, napisi itd. Izkusni putnik vidi odmah, da je tu njegda bilo vještih umjetnika i izobraženih ljudi. Nad gradom stoje tri tvrdjice, po imenom Degenfeld, sagradjena po barunu Degenfeldu oko god. 1646., zatim sv. Anna i sv. Ivan. Dvie prve zapušćene su, a treću nadzire umirovljeni kapetan kao zapovjednik. S morske strane čuva grad Šibenik jaka tvrdja sv. Nikole, zvana Luljevac, koju sagradi god. 1546. glasoviti graditelj Leonardo San Michieli.

Najznamenitiji umotvorni spomenik u Šibeniku jest biskupska stolna crkva sv. Jakova, s nova sagradjena u XV. vieku, pošto je stara crkva porušena. Glavni graditelj i uresitelj ove crkve bijaše Juraj Matejević, obćinski nadgraditelj šibenički (1441—1445). Crkva ima sliku rimskih bazilika, ali je u nje stroju pomiešan slog romanski, bizantinski, gotički i arabski. Sazidana je iz samoga mramora i tesanoga kamena, a pokrivena takodjer kamenitimi pločami. Ima grobnih spomenika od biskupah šibeničkih Ivana Lucia Stafilića (1557.), Dominika Kalegara i Luke Spingarole (1588.) Jedan oltar urešen je sa slikom sv. triju kralja, načinjenom od Andrije Medulića, Šibeničanina.*)

*) Pobliži opis ove crkve gledaj u Slovniku umjetnikah jugoslavjanskih, str. 253.

Naprema istoj crkvi na trgu gospodskom stoji i umno sagradjena loggia, (stanica) djelo XVI. vieka, a sada pretvorena u kavanu i kasino.

Šibenik ima četiri samostana, dva od reda male braće sv. Lovra i sv. Franje, jedan dominikanski i jedan kaludjerica sv. Benedikta. Samostani male braće imadu znamenite knjižnice i zbirke starih listina, te su im crkve urešene znamenitimi grobovi. Osim ovih samostana ima u Šibeniku do 20 rimskih crkvica, i dva grčka hrama, a žitelja nješto preko 5000 većom stranom rimske vjere. Medju njima ima njekoliko doseljenika talijanskih, koji su sa svojim talijanskim duhom okužili i starodavne čestite porodice šibeničke, kao Divniće, Draganić-Vrančiće, Šišgoriće itd., kojih predji podupirahu toli krepko hrvatsku književnost i krvatski živalj u Dalmaciji, proslavivši za vječna vremena svoje ime umnimi djeli hrvatskimi i latinskimi.

Kada čovjek obći sa tako zvanom inteligencijom u dalmatinskih gradovih, nemože dosta žaliti, što je za ovu duhapunu stranu naroda vlada austrijska tako se malo brinula, odkad je iz mletačkih ruku preuzela Dalmaciju. Na mjesto da gleda kako da gradske žitelje spoji što bliže sa seoskim narodom, a primorje da što tvrdje prikopča uz svoje slovinsko kopno; to je njemačka vlada uplivom učiona i svakovrstnih ureda gradjanstvo dalmatinsko još više odtudjila narodu, nego isti Mletčani; a primorje dalmatinsko, sredstvom jezika, kulture, trgovine i obrtnosti, a i sredstvom jedine komunikacije po moru čvrsto prikovala uz Italiju. Time se je u čitavoj Dalmaciji ustrojio njeki polutanski život, koj ubija značaj naroda i uništuje svaki napredak duševni i materijalni. Zato ćeš tako riedko naći ljudi medju dalmatinskom inteligencijom u gradovih, koji bi sposobni bili, da se uznose i žrtvuju za velike i plemenite misli i za pravedno postupanje s narodom. Zato su i najučeniji i najplemenitiji medju njimi manje koristili narodu, nego najmanji i priprosti glagolski pop, koj narod u narodnom duhu podučava, i mnogi prirodjeni veleum dalmatinski, ako i pod pepelom neučenosti, nepokvaren čuva.

Za mene bijaše velika slast gledati u Šibeniku žitelje predgradja i okolice. Kad bi ovi u blagdan hrpimice navalili u unutrnji grad, dobio bi ovaj odma lice bujnoga iztočnoga života. S daleka jur zacrveni ti se sve pred očima, kad vidiš narod polaziti u crkve. Svi mužkarci nose nizke crvene kape i sure surke crveno obšivene. I ženske imadu liepu crnu kosu crvenim vezom prepletenu, a iznad modre ili sure nabrane haljine, kratku crvenilom obšivenu župicu, i modri zobun s rukavi, poput naših posavkinja. Na noguh opet crvene bečve i žute cipelje. Grudi im krije fina biela košulja. Mužko i žensko liepa je stasa i obraza, jezik ugladjen i hitar; a kad se gdjegod u gostioni sastanu, zaore čistim i složnim glasom starodavne pjesme, o kojima je jur u XV. vieku Šibeničanin Juraj Šišgorić tako oduševljeno pisao. Valjalo bi već odavna, da se u Dalmaciji „pokloni klobuk pred kapom“, kako je Tomaseo u svojih iskricah u vrieme budne svoje fantazije pisao, ali se dalmatinski klobučari vole klanjati njemačkomu paragrafu, ili kalabrezkomu klobuku, zašto, jer im se narod njihov vidi slab i malašan, premda ih uči opet njihov Tomaseo, da „Vaviek što je slaba i malašna razbija silu tjelesnu i veličanstvo.“ „Zviezde neba i žalostni zemlje vidjeli su najprije spasenje vjekova.“

Posjetio sam u Šibeniku i čestitu porodicu B., koje čeljad pomješana je s crnci. Mladji sin zaostavše udovice bijaše žestoke i nemirne krvi, te otide u Egipat. Trgovinom se obogati, i uzme u Kairu za ženu jednu mulaticu, koje otac bijaše Talijan a mati prava crna Arabkinja. Kad se odvaži nje suprug, da se vrati u Dalmaciju, nemogaše se ona oprostiti od družine svojih crnaca i povede ju sa sobom u Europu, ali morade im zadati vjeru, da ih neće siliti na promjenu svoga muhamedanskoga zakona, kojega se ovi šibenički crnci strogo drže. Gospodja B. vrlo je izobražena, govori osim arabskoga jezika

takodjer vrlo dobro talijanski i franceski. Njezina djeca još su malo crnkasta, ali ne toliko, koliko mati. Stariji brat B. doktor je na glasu i veliki štovatelj svoga sugradjana Tomasea. Kad mu se brat bavio u Africi, posjeti i on Arabsku, pošto je prije proputovao talijansku, njemačku, francesku i englesku zemlju. Uzhićen je od zemlje i naroda arabskoga, koj se odlikuje ozbiljnošću, učenošću i poštenim značajem. Veličanstvene piramide i slavna prošlost čine Araba ponositim i samosviestnim, a bezgranične pustare pobudjuju u njem ljubav za slobodom i neodvisnim životom. Jeftino putovanje na živahnih konjih daje mu lahkost i okretnost, a velike rieke i mora učiniše ga poduzetna u trgovini i gusarstvu. Ali kako je mnogi Arab pitome i pobožne ćudi, proputuje on i pješke kadikad polovicu svieta, da se pokloni grobu kojemugod od svojih slavnih junakâ, palih u dalekom svietu, držeći ga za svetca i ufajući se od njega pomoći u tuzi i nevonlji.

XV.

Put n Skradin. — Tatarsko brdo sa svojim izgledom. — Krčki slap. — Skradin. — Pučka svetkovina.

Dan svetoga Jerolima svetkuje čitava Dalmacija. Ovoga svoga zemljaka izabraše jur od davna Dalmatinci svojim zaštitnikom. U Šibeniku igrahu a ne zvonijahu na taj dan jur od rana jutra sva zvona, a to nije šala kad u malenom gradu sa dvadeset zvonika zaigraju krupni i tanki glasovi, upleteni u kojekakove fantastične napjeve. Na takav glas mora se dići na noge sve zdravo pučanstvo, svakako barem oni, koji imadu zdrave uši. I ja se digoh iz postelje, ali ne toliko na glas zvonova, koliko na viest, da kod kapetana Grivičića družtvo na mene čeka, koje će sa mnom na skradinski slap. Obukoh se dakle hitro i pohitih na uročeno mjesto pred stan kapetanov. Družtvo je tu, ali neima još kola. Do dvie ure čekasmo u dugočasnom razgovoru, svaki za sebe nemiran i nestrpljiv, dok napokon dodje kočija sa dva konja. Ali kakova kočija! pravi exemplar riedkih relikvija prastaroga vremena. Sbita sva od dasaka. U dužini još jedankrat tolika, kolike naše najveće. Četverouglasta, sa tri prozora, dva sa strane, jedan s napreda, a u nutri jastuci s prašnimi i izsušenimi dlakami konjskimi, na kojih su se prije sto godina hrvatski konjanici borili s Turci. Moje družtvo sastojeće iz kapetana Grivičića, drugoga kapetana inžinirskoga E., koji je u ono doba popravljao tvrdje na zalievu boke kotorske, i lieutenanta T. bivšeg magjarskog honvéda, ponudi mi da unidjem u svetu škrinju, kako ju nazvah, ali ja se zahvalih i sjedoh do kočijaša, željan zraka i izgleda. Moje poznanstvo s kočijašem i zajedno presretnim gospodarom kočije, bijaše vrlo zanimivo. On me zapita odkuda sam. Ja mu odgovorih: „Iz Hrvatske.“ — „Da li iz Karlovca?“ nastavi on veselo. — „Ne, iz Zagreba“, odvratih ja. — „Ta to je svejedno, mi smo zemljaci; hvala Bogu“, primetne on i stade mi pripovjedati, da se zove Janko, da je rodom iz Karlovca, da ga udes baci ovamo itd. Pita za zdravlje mnoge karlovačke gospode, Bunjevca. Vranicana, Gvozdanovića itd. Hoće da zna, da li je u Hrvatskoj uveden abaldo duhana, za koju on u Karlovcu bivši još prije 11 godina nije znao. Pita i za vino, da li je tako skupo, kako u Šibeniku. Jednom rieči, sve što mu je na srcu ležalo, i čim se njegov duh i grlo najradje zabavljaše, sve to uvrsti u svoj razgovor. Da su mu bili konji tako okretni kao jezik, ja bi ga bio možebiti pozornije slušao, ali tako sam nehotice, kao što se pjeva o Marku Kraljeviću, dà je svoje vino polu pio, polu šarcu davao, i ja moga kočijaša polu slušao, a polu njegove rieči zraku davao.

Nova cesta skradinska liepa je i široka, ali se još malo tko po njoj vozi, jer su ljudi naučni ili pješke ili na konjih i mazgah putovati. Kad se

uzpjesmo iznad Šibenika, vidjeh s lieva pod nama selo Crnicu s crkvicom sv. duha. Tu imadu Šibeničani svoje tako zvane bašće i vinograde. Visoko brdo, na koje cesta vodi, zove se tatarsko, od onih Tatara, koji u potjeri za kraljem Belom IV. i do Šibenika doprieše, pak na ovom brdu svoje čadore razapeše. Brdo je golo i kršovito, ali je liepo s njega pogledati nizbrdice na okolicu. Pod nogom brda šire se vinogradi, u kojih raste glasovito vino tatarsko, (vino di Tartaro), kojim se Šibeničani pravedno ponose, jer kad je starije, naliči na Maderu. U daljinu dopire oko sve do Velebita i do bosanskih gora. Naprema tatarskom brdu sa iztoka leži gora Promina, gdje izkapaju kamenito ugljevje, a pod Rimljani stajaše tu grad Promona. Podalje Žganj gora, više Vrlike, i znamenito Petrovopolje, koje dieli jedan klanjac od Kosovapolja. Ova dva polja spojena klanjcem u jedno, straži na prominskoj gori prastara razvalina gradska, koju narod zove Petrovac ili Dvorovi bana Petra, od kojega i polje ime dobi. Bijaše to bezsmrtni ban Petar Svadić, koj kao izabrani po narodu kralj hrvatski, na Petrovom gvozdu u Hrvatskoj u bitki proti Magjarom, kao posljedan slobodan Hrvat pade. Na ovom Petrovom polju, koje se u staro doba prije Petra s obe strane klanjca zvalo Kosovo, pade po priči naroda i hrvatski kralj Zvonimir, ubijen od razjarena naroda. Kod istoga polja nalaze se izpod gradca tragovi zlatnim rudam. Nedaleko od tuda vidi se prema zapadu na jednom brdu crkva sv. Marije u Promišljani, koju polazi hrvatski puk sa svih strana. Svaki putnik kad ju ugleda iz daleka, skine kapu i pomoli se Bogu i sv. Mariji. Što je bliže prema brdu tatarskom sa zapada, zovu šibeničkim Zagorjem, a što je dalje prema jugu, to je Zagorje trogirsko. Obadvoje izprekršteno je na sve strane manjimi i većimi brdi, izmedju kojih prostrta su kao u zakrilju rodna polja i uvaljene doline sa zelenimi livadami.

Provaliv tatarsko brdo, vidio sam jezero Prokljan, kraj mjesta istoga imena. Jezero ovo morski je zaliev, pomiešan s vodom Krkom, koja unj utiče. Za brodare vrlo je pogibeljno, jer kad silni vjetar vlada, zavrti brodom i upropasti ga. S toga propada tu svake godine više ljudih, a narod, kako kažu, nazva ga uprav zato Prokljanom t. j. po starosl. prokljatim ili prokletim jezerom.

Sve do Gulina nevidjoh cestom nijednoga sela. Uz cestu sve sám krš i kamen, na njekih mjestih po nješto vinograda, a izmedju kamena bus, žalfija i malo travice, čim se kukavno hrane ovce i koze plandujuće po brdih. Kod Gulina ostavismo veliku cestu, što vodi u Drniš i krenusmo lievo nizbrdice prema Skradinu. Kad se opet uzpjesmo na brdo Čulišića, ugledah duboko dole grad Skradin na vodi Krki, što se tude razlila poput jezera. Sám grad leži u pitomoj plodnoj okolici, okruženoj od kršovitih gora. Na brdu stoji pusta gradina skradinska, u staro doba tvrdi grad porodice Šubića bribirskih, za koji se u XIV. vieku otimahu Mletčani, srbski car Dušan i Ugri, a kasnije Turci, koji ga napokon predobiše i porušiše. Naprema gradu izpod brda stoji još dan danas razvaljen turski han, od vremena kad su Turci tude gospodarili.

Spustiv se niz brdo, dodjosmo do Krke, ali tu nebijaše viditi ni mosta ni broda. Mi morasmo dakle s kočijom čekati na prevozni brod podobar časak, te se sakrismo medju tim pod maslinove grane, jer bijaše počela rositi kiša. Doskora dodjoše i dva mala brodića. Na jednom poslasmo lieutenanta T. u Skradin, da naruči za nas objed u gostioni, a drugi povede nas na skradinski slap, dočim je kočija još podobro dugo čekala na prevozni brod. Kraj golih stiena Crljenice odtisnusmo se uz rieku, a veslari zabavljahu nas kojekakvimi pripovjestmi. Jedan od njih i ljepši i odvažniji poče pripoviedati koješta o talijanskoj gospodi, što vladaju hrvatskom Dalmacijom. Dodje rieč i na okružnoga kapetana, kojega kad moj veslar spomenu, potamni mu čelo i promukne jasno grlo. „Eh, daj mu bog tri zdravja i stotinu nevolja!“ reče on muklo.

„Kad je ono bio pretur u Skradinu, dao me šibati volovskom kožom po rukama, što sam se igrao na karte.“ — „Ta to je po turski“, odvratih ja. — „Da gospodine, po turski; ali je nam bolje bilo pod Turčinom, jer ako je Turčin i okrutan, umi barem biti zahvalan, što naši Lacmani neumjedu. Mogao se taj pretur sjetiti, kako sam mu rodjena brata baš u toj vodi spasio od smrti, kad se kupao, pa ga krč uhvatio. On poče koprcati i htjede da utone, a ja dodjoh slučajno s ladjom, prihvatih ga za kosu, i prebacih ga na dno svoje ladje, dovedivši ga zdrava i vesela kući. Nesretna mu majka! koja mu takog brata porodila.“ Veslar umuknu i nije više progovorio ni rieči.

Kad ugledasmo s daleka krčki vodopad, pričinilo mi se, kao da se malena voda nizbrdice spušta, jer nevidjoh drugo do bielih trakova, što se valjahu nizdole. Kad se bliže domaknusmo, raztvori se pred našima očima silna pjeneća se voda, koje huku i šúm čusmo već pol ure daleko, neznajući odkuda da dopirn ovi mukli žamorni glasovi. Mi se primaknemo s brodom k briegu i popnemo se po kamenu i stieni na brdo, gdje nam se otvori pogled na cieli slap. Sad se osvjedočismo o veličanstvu prizora, kojemu se diviše jur toliki putnici različitih naroda. Divna je doista slika, kako se Krka prašeći i šumeći, preko 10 do 12 dugačkih kamenitih skalina, u više traka baca dole u korito svoje, valjajući i vijugajući se djelomice, kao tolike ogromne zmije, med bielom krševinom i zelenom mjehovinom i dračjem. Pada u sredini s najvišega mjesta, sa strane s nižega, a ujedno prikazuje sliku svoda ili luka sagradjena iz kristala i dragoga kamenja, koje se u trakovih sunca u razne boje pretvara. Voda tjera ovdje stupe i mline, pere gunje i platno, ali neima tu ljudi, koji bi se znali silom i bogatstvom vode okoristiti na višje svrhe obrtnosti. Iste vodenice sagradjene i ustrojene su onako, kao što ih naši predji pred njekoliko stotina godinâ gradiše.

Dok smo mi zapanjeni gledali divotu naravi, razvedri se nebo, sine sunce i slap nam se prikaza u čitavoj svojoj krasoti. Isti veslari, koji ga tisućkrat gledahu, povesele se nad divnim prizorom. Veseli i zadovoljni skočismo u brod i doplovismo hitro niz vodu do Skradina, gdje objedovasmo u gostioni kod „Pokoja“, kojega doista trebasmo, jer nam bijahu razigrani svi živci od putna napora i neslućena utiska uživane dražesti.

Po objedu htjedoh posjetiti župnika i pomoćnika, ali obadva spavahu. Otidoh dakle da razgledam grad, ali budući da ima samo jednu široku ulicu, nenadjoh ništa znamcnita. Župna crkva dosta je prostrana, te ima i liepih slikâ; ali kao obično po Dalmaciji, nagrdjenih kojekakvimi srebrnimim i medenimi krunicami, medaljami itd. U kapeli sv. Jerolima ima takodjer liepa slika ovoga svetca, ali njegovu krasnu ćelavu glavu nakitiše visokom srebrnom krunom, te mi se ovaj sveti zaštitnik Dalmacije pričinio kao kinezki mandarin, tako ga smiešna čini ta ni njemu ni slici nepripadajuća tornjeva kruna. Skradin bijaše u vrieme rimsko znameniti pogranični grad Liburnije, te se u njem sastajahu na zborovih pobližnja plemena, ali sada neima ni traga rimskim starinam, jer ono malo što su ih izkopali, raznesoše tudji ljudi na sve strane svieta.

U gledanju zatvorenih kuća dugačke skradinske ulice dodjoh do kraja čitavoga grada. Krenuh desno na otvoreno polje, pokriveno množtvom svjetine, koja je tu veselo svetkovala blagdan sv. Jere. Jur iz daleka sve se crvenilo, jer mužko i žensko nosi tu crvene kape. Igraše kolo, t. j. više kolâ, ali na moje udivljenje bez ikakove muzike. Pristupih k prvomu kolu, tu bijahu same djevojke. Dvie bi pjevale, druge po taktu napjeva okolo skakale. U drugom kolu bijahu jur djevojke pomiešane sa ženami i muškarci. Tu se nije ni pjevalo ni sviralo, samo mučeć skakalo. Osim toga igrali bi i plesali po čitavom polju djelomice, sve tri po tri, ili djevojke sáme, ili dvie djevojke

pak jedan čovjek, poskakivajući na mjestu, ili u skakanju šetajući gore i dole. Bijaše tu vidjeti liepih nošnjâ. Djevojke sve u modroj ili zelenoj suknji, nakićene srebrom i zlatom na grudih, s dugačkimi naušnicami, takodjer od srebra ili zlata, a za crvenimi kapami zataknuta pera. Krasnoga stasa muškarci iz Kistanja imali su crvene ječerme, posute srebrnimi tokami, puceti i pjenezi Haljine sure ili crvene, čakšire modre, bečve biele liepo vezene. Na glavi zlatom vezene crvene kape šarenimi rubci obvijene. Sve se držalo ozbiljno i tiho, kod tolikoga svieta nebijaše čuti ni najmanje vike. Govorio sam s njekimi muškarci diveći se ljepoti govora hrvatskoga, i prirodjenoj svakomu dosjetljivosti i oštroumnosti. Pomislih, što bi se dalo iz toga naroda učiniti, da nije tako rano pao pod gospodstvo raznih tudjinaca, pa da nije od njih poprimio većom stranom sve ono, što je u njih zlo, a malo od onoga, što je u njih dobra. Ali u prostom puku, kako sam se i danas osvjedočio, ima barem poslušnosti, ima poštovanja prema starijemu i razumnijemu, dočim kod inteligencije ni toga neima, kao da su im visoki klobuci izsisali iz moždjana sve darove prirode i krvi, i ostavili u njih samo tudju taštinu s pohlepom za gospodstvom i slavom.

Kad sam se zamišljen iz polja vratio, susretoh moje putne drugove na ulici, koji me nestrpljivo izgledahu; jer inžinirski kapetan očekivao je u Šibeniku s parobrodom svoju ženu, i želio s toga ranije se vratiti. Vračajuć se putovasmo većom stranom uz brda pješke. Ja većom stranom mučeć, moji drugovi u živahnom razgovoru o svačem.

XVI.

Otoci Krapanj i Zlarin.

Upoznavši se njekom prilikom u Šibeniku sa zlarinskim posjednikom Juranovićem Makalom, nagovarao me ovaj da idem svakako na otok Zlarin, da se tamo upoznam s vriednim župnikom Bellamarićem i hrvatskim piscem Šutinom. Ovo nagovaranje potakne me, da sam žrtvovao jedan dan, prem da sam u šibeničkom arkivu imao još dosta radnje, ako sam i neumorno radio svaki dan od jutra do mraka. Dne petoga listopada odvažih se dakle u pratnji kapetana Grivičića i lieutenanta Takóa, koj bijaše sa mnom i u Skradinu, na put u Zlarin. Gajeta od četiri vesla čekala nas je spremna i mi krenusmo najprije put otoka Krapana, jer sam želio, da tamo razvidim samostan fratarski.

Jutro bijaše krasno, vjetar jedva da je lahorio iz Levante, zrak malko studen ali okriepljiv. Veslari šibenički vješti su ribari i mornari. Vožahu nas uprav gospodski. Pripovjedahu nam od svakojakih riba, raka, kamenica, ljuštura i morskih trava; ali šibeničkih žitelja ponos je i najveća slast riba zubatac, koj se lovi, kako oni kažu, samo u luci šibeničkoj. Vozeći se po šibeničkom kanalu, koj se može zatvoriti lancem, dočim ulaz tvrdja sv. Nikole čuva, dodjosmo i do špilje Lobora, gdje stoji kapela i grobište porodice Vrančićeve, kod koje sam u Šibeniku njekoliko ugodnih trenutaka proživio. Kraj mjesta Zablačja stoji liepi ljetni stan Fontanov, a od Molja sve do Krapanja šire se dobro obradjene bašče s maslinami i vinogradi. Po moru sretosmo više ladjica s ribari krapanjskimi, lovećimi po čistom moru ribe Ubotnice sa sedam repova (volpe, Siebenschweif), koje mogu kad su velike povući i čovjeka u more. Na dnu mora vidjosmo svakojake liepe trave, ponajviše crne trpove (cazze marine), zatim ježeve, pujake itd. Čuo sam, da Krapnjani u toj okolici najviše barkâ imadu. Zajedno sa Zlarinci love u moru špunge i koralje, koje voze do Trsta i po svem jadranskom pri-

morju. Za poldrugu uru vožnje dodjosmo u Krapanj i posjetismo odmah samostan, gdje nas gvardijan i zajedno parok mjesta, Antun Vilica, veselo dočeka. Ja probavih dvie ure u knjižnici, dok moji drugovi razgledavahu mjesto, bašču, liepi gaj itd. Knjige u toj knjižnici stoje istinabog poredane u polica, ali po običaju dalmatinskih samostana pomanjih mjesta, sahranjeno je tu i svakojako hranivo, bob i krumpir, suve smokve, šljive i ostalo voće, brašno itd. Česa ima najviše, to su crvi, koji se s prašinom tako ukotiše u knjige, da jih skoro svaka ima podobru zbirku. Našo sam tu mnogo riedkih incunabula, ima nješto i hrvatskih knjigâ i rukopisa, od glagolskih ništa. Samostanska crkva ueima ništa znamenita, osim jedno zvono od g. 1550. U Trapezariji čuva se liepa slika posljednje večere od Franje Santacroce. Samostan ovaj utemelji Toma Jurić, Šibeničanin, g. 1436., svršen je g. 1446., a crkva posvećena g. 1523., kako napis na pjevališću svjedoči. U njoj ima više grobnih spomenika, medju kojimi sam zapamtio jedan od g. 1660. s napisom:

INEQVALES NASCIMVR.
AEQVALES MORIMVR.
OMNES CINIS ADEQVAT.

Samotan ovaj otok bijaše g. 1646. obsjedan od Turakâ, kojom prilikom branio je šanceve fratarski gvardijan Petar Mesalinić sa sabljom i krstom u ruci, predvodeći svoj puk. Kad je obsjednutim jedna padovanska galija na pomoć priskočila, bješe Turci hametom potučeni.

Iz Krapana dodjosmo po tihom moru u Zlarin za jednu uru. Ali tu nadjosmo sve pusto i mrtvo. Bijaše blagdan a sav puk u crkvi. I mi odosmo u crkvu, te stupismo u nutra kad je svećenik upravo pjevao evangjelje i to na moju radost, na hrvatskom jeziku. Služba božja trajala je od 10 do 1½ ure. To bijaše za trudne i gladne putnike suviše pobožnosti. Mi tražismo po mjestu gostione, ali te ćeš po Dalmaciji zabadava tražiti. Poslasmo dakle u crkvu po g. Makulu, da se barem š njim posavjetujemo, kako ćemo i kuda. Taj gospodin zabavi nas ljubezno i uljudno, dok nedodje župnik Belamarić iz crkve, koj bijaše veoma dirnut od našega posjeta, pozvavši nas na objed. Kod ovoga čestita rodoljuba vidio sam bogatu sbirku hrvatskih riečih, što ju od njekoliko godina sabira. U Zlarinu neima inače ništa znamenita, i mi se spremismo odmah poslie objeda na put natrag u Šibenik. Premda je more podobro razigrano bilo od jakoga maestra, dodjosmo, razapevši jadra, za jednu uru u Šibenik. Ovo mi bijaše tim milije, jer sam se ćutio boležljivim od nahlade.

XVII.

Spljet, važnost njegova položaja, stârine i umotvori, crkve i samostani, svećenici, književnici, gradjanstvo i trgovina.

Krasan li ti je položaj Spljeta grada! Reče mi njekoč jedan Englez u Rimu, da mu neima para do Carigrada i Napulja, jer koliko je svieta obišao, nije našao slična položaja rečenim trim gradom. Mogao je to znati i car svieta Dioklecijan, kad je u zabitnoj svojoj Dalmaciji sagradio na tome mjestu veličanstveni carski stan, da se tu nakon težka i duga carevanja odmori pod svoju starost, i da uživa kadikad barem, obradjivajući svoju bašču, onaj blagi mir, što ga na stolici carskoj nikada uživao nije. — Prošlo je preko tisuću i pet stotina godina, što je taj car svoju ogromnu palaču podignuo, pak se njezinim ostavšim zgradam i porušenim zidovom jošte i danas divi sav učeni sviet. Solinski zator po Gotih, Avarih i Hrvatih dao je zapuštenoj palači Diokleciano-voj, s novimi žitelji i novi život. Ali hrvatski vladari dadoše novomu gradu Spljetu visoki ugled uplivom na crkvenu i svietsku vlast svega naroda svoga.

Državnu silu i bogatstvo, prosvjetu i trgovinu, nauke i umjetnosti bijahu stari Hrvati usredotočili u Spljetu i oko toga grada, i doista grad bi ovaj bio mogao postati jednim od najvećih i najznamenitijih gradova svega jadranskoga i jonskoga pomorja, da su za njegovimi ledji zemlje njegdašnje kraljevine hrvatske ostale spojene uviek zajedno š njime. Ali jur u stara vremena nastojavahu Mletčani i Bizantici odkinuti dalmatinsko primorje od svoje tvrde matere zemlje, i privezati ga uz vazda kolebajuće se more. S toga se kolebala i sudbina Spljetska uvjek medju gospodstvom kopna i mora, pak se nije mogao razvijati grad po velikoj zadaći svoga krasna položaja, niti je mogao naslieditи veličinu i snagu svoga njegdašnjega susjeda Solina. Pak ipak je Spljet i danas jošte najveći i najznamenitiji grad našega primorja. I da ima u Hrvata sile, uma i vlasti, imali bi sva sredstva žrtvovati, da se taj sredotočni grad njihova primorja što prije podigne i poveća; jer nikada neće pobočna kršovita Rieka, kao ni na podzemnom vulkanu stojeći Dubrovnik, moći mah preoteti prevelikoj važnosti sredotočnoga položaja spljetskoga grada.

Kad ideš morem iz Šibenika u Spljet, nevidiš drugo do stienja i kamenja. Skaline i pećine u svih mogućih slikah i bojah, po mjestih pokrivene nizkim grmljem, ili mirisavom travom, redje gdjekojom kućicom, maslinom ili trsom, to je sve što vidiš. Prema zapadu zacrni ti se kad kad u moru po gdjekoj bližji ili dalji ostrov, ili ti se pred očima zabieli gdjekoj golemi greben, što iz mora viri, na ne malu opasnost nevješta mornara. Neima skoro predmeta, što bi umoreno oko putnika, ploveća po sinjem moru, znatno razveseliti moglo. Nu kako se nadimlje grud hrvatskoga putnika veseljem, začudjenjem i uzhićenjem, kad ga hitar brod potisne u široku luku spljetsku. Veliki polukrug plodna kopna posut je kućami i crkvami, iznad kojih vire prekrasni, umno nakićeni zidovi, uz tamne kule i tvrdje sriednjega vieka. Po morskom prostranom i čistom briegu vrvi svjetina poslujuća i plandujuća. Bujni život raztvara se pred očima putnika, a živahna slika probudjuje novi život u duši i u srdcu. Sve nevolje morskoga putovanja zaboravljene su. Umoreni putnik jedva čeka da ostavi daske ljuljajućega se broda i da stupi na čvrstu spljetsku zemlju, svakomu Hrvatu milu i svetu. I ja sam bio presretan, kadgod stajah pred sivimi zidinami polurazorene carske palače. Pak ako sam, gledajući one patuljke od kućica, što su se utisnule u utrobu veličanstvene zgrade, i žaleći, što potomci solinskih gradjana zajedno s predji moga naroda, niesu umjeli naslieditи u gradjenju kuća, visoki um suvremenika Dioklecijanovih, to sam se ipak i dosjetio tužnih uzroka, zašto oni nemogahu slieditи tragove njegdašnjih gospodara svieta.

Čovjeku, koj pozna prošlost a umije razmišljavati o budućnosti, mora da omili grad Spljet, pokraj svih njegovih mahna glede gradjenja i uredjenja uzkih tesnih ulica, pokraj potudjena duha unutrašnjih gradjana, i siromaštva predgradskih žitelja, i pokraj nemara klasičkih umotvorina i pomanjkanja višjega prometa, trgovine i obrtnosti. Nu pred Zadrom imao je Spljet uvjek tu prednost, što nije bio toliko birokratičan i toliko prevrtljive ćudi koliko sadašnji glavni grad zemlje. A pred Dubrovnikom, što nije toliko cjenio oholu i okorjelu aristokraciju, koliko onaj inače uvjek republikanski grad, s nazori srednjega feudalnoga vremena. Pravi gradjanski duh ukorenio se u Spljetu od starine, niti ga mogaše svladati monarhičko-aristokratična vlada ugarska, niti pokušavano nasilje vlastela kopna hrvatskoga, niti feudalizam spljetskoga duke Hrvoje, kojega tvrda jošte danas sačuvana kula, zabadava grozijaše pravam i uredbam spljetskih gradjana.

Kad izobražen putnik dodje u Spljet, ako i nije ljubitelj starina, mora da se divi zaostavšim ovdje spomenikom prastaroga vremena, kakovimi se malo koj grad ponositi može. Veličanstvene zidine carske palače, koje opasuju na četiri strane sav unutarnji grad. Velikoliepna zlatna vrata, revnim nasto-

janjem bivšega okružnoga kapetana Ivana Buratta i trudom i umom velezaslužnoga pokojnika graditelja Andrića i dra. Lanze, iz ruševina s nova na vidjelo iznešena; a nada sve starinski hram Jova, ili kako njeki žele, božice Dijane, pretvoren prije tisuću i dvie sta godina u prestolnu crkvu primata čitave Dalmacije i Hrvatske, kao i Mausoleum Dioklecijanov, s kojega htjedoše njeki načiniti hram Eskulapov, i kojega pretvoriše u davnoj starini u kapelu krštenice, mora da svakoga gledaoca do udivljenja uznese. Ali uz ove klasičke starine, ima se Hrvat diviti umotvorom i svoga naroda ljudih, a medju ovimi ide prvo mjesto veličanstvenomu zvoniku stolne crkve sv. Dujma, uzdignutim pred crkvom, preko ulaznih skalina, na samom jedinom svodu. Taj zvonik sagradi s početkom XV. vieka Nikola Tvrdoj, a kasnije nastavi i popravi ga slavni Juraj Matejević, Šibenićanin, i Andrija Aleksijev, Dračanin. Uresivši ga vajarijom mnogo starijega meštra Antuna, po svoj prilici, Spljetčanina, i starorimskimi spomenici. U samom hramu svraćaju svu pozornost izobraženoga gledaoca velika ulazna dvokrilna vrata, sa 28 prizora iz života Isusova, iz drva velikom umjetnošću anagliptički izrezana od Spljetčanina Andrije Guvine ili Gruvine g. 1214*). Ovaj je umjetnik po svoj prilici izradio i prekrasne stolice pjevališta. U samom, žalibože za pučanstvo premalenom rimskom hramu, stoje oltari s grobovi sv. Dujma i Anastazija, prvi g. 1427 od Milaneza Bonina, a drugi g. 1448 od umnoga Jurja Matejevića Sibeničanina osobitom vještinom iz mramora u gotičkom slogu sagradjeni i mnogimi kipovi i nakiti urešeni.**) Slikarija nad oltarom i grobom sv. Dujma izumljena je od Spljetčanina Marka Kaugrosovića, a pjevalište i tabernakul glavnoga oltara, uresiše sa uloženimi u okvirih slikami opet Spljetčanin Matija Pončum i njeki Petar Ferrari u 17 vieku. I tako možemo čistom savješću kazati, da se je unutar prostorija spljetske carske palače, u srednjem vieku, vješto natjecao um hrvatsko-dalmatinski s umom starih Rimljana vremena Dioklecijanova. Dočim izvana pred hramom, sa visoka čudotvorna zvonika, umotvorni duh hrvatskoga spomenika njekim ponosom gleda na egipatsku sfingu, ležeću na njegovom podnožju, i prenešenu onamo po caru Dioklecijanu iz Palmire ili kojega drugoga grada.

Isti Mauzoleum carski, pretvoren u kapelu za krštenje, čuva u svojoj sredini jedan komad umotvorine hrvatske iz vremena hrvatskih kraljeva 10. ili 11. vieka; a to je kamenita krstionica u slici grčkoga krsta izklesana, na kojoj je medju ostalim prikazana slika jednoga od hrvatskih kraljeva, sjedeća na priestolju, plaštem ovita, krst u ruci držeća i njekom neobičnom krunom sa tri krsta pokrivena. Ovu krstionicu premjestiše ovamo iz jedne od onih crkava solinskih, koje dadoše sagraditi hrvatski vladari. ***)

Vriedno je spomenuti, da se u stolnom hramu spljetskom nalazi jedan jedini grobni spomenik, naime slavnoga kneza Žarka Dražojevića, koj braneći neobičnim junačtvom Spljet i njegovu okolicu od Turaka, g. 1508. u jednom okršaju kod Svinjače napadnut iz busije pade, te ga zahvalni Spljetčani u svoj glavni hram sahraniše, što izvan njemu, nikomu nedopustiše. Od njegove žene Kate Martinušević, rodom iz Poljica, čuva blagajna crkvena dragocjeni dar srebrnoga tabernakula, kojega dva angjela nose, s napisom odozdo:

MDXXXII. VICTOR DE ANGELIS FECIT VENETIIS. SVMPTIBVS
D. CHAT. VX. Q. D. ZARCHI DRAZOEVIC.

*) Slika jedne strane ovih vrata prikazana je u djelu Eitelbergera: Kunstdenkmale Dalmatiens. T. XVI.
**) Gledaj opis u Slovniku umjetnika jugoslavenskih, pod dotičnimi imeni umjetnika.
***) Gledaj sliku u Eitelbergerovom djelu str. 123.

Ima u Spljetu još jedna u bizantinskom slogu sagradjena crkvica u bivšem samostanu duvna sv. Benedikta, pretvorena sada u vojničku bolnicu. Crkvicu ovu sa samostanom utemelji za vrieme kraljevanja Krešimira Petra god. 1069. Lovro, nadbiskup spljetski. U njoj sagradi god. 1448. slavni Juraj Matejević Šibeničanin liepi oltar s grobnicom S. Rajnera, ubijena od Hrvata u Poljicah. Nu kasnije prenesoše istu grobnicu najprije u stolni hram, a odtuda na brački otok. Kad već o bivšem samostanu duvnâ govorim, valja mi napomenuti, da u Spljetu preostadoše do danas još četiri samostana, dva od reda sv. Franje, jedan dominikanski i jedan od duvna. Malobraćani su i ovdje, kao skoro po svoj Dalmaciji, ljudi narodni, dočim se kod svih drugih redova ugnjezdila talijanština.

Jedna izmedju najvećih riedkosti Spljeta grada i svega kršćanstva sačuvana je u samostanu Franjevaca, u velikom predgradju (Borgo grande), a to je prastari kršćanski sarkofag iz V. ili VI. vieka, prekrasnom vajarijom nakićen, kojemu ima malo sličnih spomenika onoga vremena. Taj sarkofag ili raka iz biela mramora iztesana, ima prekrasno izklesanu sliku, koja prikazuje propast Faraonove vojske na crnom moru, i sretan prolaz židova preko njega. Ovaki prizori iz staroga zavjeta veoma su riedki na starih spomenicih i sarkofagih kršćanskih, a sámo djelo tako je vješto izradjeno, da se medju najumjetnije proizvode starokršćanske dobe uvrstiti može. To svjedoči podpunoma, da su žitelji okolice solinske još i onda umjeli vješto povesti se za umnim duhom Augustove dobe, mogavši se ponositi umjetnici klasičkoga ukusa.*)

Drugi samostan reda sv. Franje na luci imade u svom hodniku riedkih grobnih ploča srednjega vieka. Najstariji je od god. 1296., kojega postaviše spljetskomu vlastelinu Leonu Albertiću, sa sljedećim napisom, pisanim u barbarskom redovničkom slogu onoga vremena, s gotičkimi pismeni:

† OVAM MISER EST ET ERIT, QVI GAVDIA MVNDI QVERIT.
NAM SVA DVLCEDO DILABITVR ORDINE FEDO.
PREBET SVB MELLIS DVLCEDINEM POCVLA FELLIS.
CVNCTA RELINQVENTVR, NEC PLVS HIC INVENIENTVR.
NONNE VIDES MVNDVM MISERVM ET IN OMNIBVS VNDVM.
OMNIBVS HOC LEO DICO, NE SE DENT INIMICO.
NAM SIC VIVENTES FACIT ET MISEROS ET EGENTES.
CORDIS IN AVRE REPONE, ME MORIENTE LEONE.
ABIECTOQVE FORIS CENO CARNALIS AMORIS.
DOMINVS LEO DE ALBERTIS ISTVM ELEGIT LOCVM SVI QVIETIS,
PRO SE ET SVO FILIO STEFANO AC SVIS OMNIBVS HEREDIBVS.
IN QVO LOCO ET QVIESCIT SEPVLTVS. ANNO D. MCCXCVI.
MENSE DECEMBRI. DIE XX.

U gradu Spljetu bijaše u staro doba svećenstvo od velika upliva. Bijaše nadbiskupa, koji su umjeli prkositi rimskim papam, stavljajući se pod krilo iztočne vjere, kao i kasnije protestantizma. Bijaše opet drugih, koji služeći rimskomu dvoru kao sliepo orudje i primajući pod svoju tada moćnu crkvenu zaštitu kraljeve i velmože, iznevjeriše svete interese svoga si povjerenoga stada, vojujući rat proti narodnomu duhu i jeziku. S nadpastieri u jednom kolu bijahu često i ostali svećenici, inače duhoviti, učeni i mnogo za-

*) Sliku ovoga sarkofaga priobći dr. Lanca u svom djelu „Antico palazzo di Diocleziano“. a vriedno ga opisa mnogozaslužni za razjasnjenje gradjevinskih spomenika, prof. Eitelberger.

služni za crkvu i zemlju. Bilo je medju njimi i takovih, koji ostadoše sav svoj život vjerni svomu narodu i jeziku svojih otaca, dapače takovih, koji se proslaviše na polju narodne književnosti, razprostirajući jedinim mogućim sredstvom narodnoga jezika nauke i uljudnosti po zemlji. Kao što je njegda bilo, tako je i sada. Spljet ima i danas njekoliko svjestnih mladih svećenika, napojenih čistim duhom rodoljubja. Ali što je starije, to je mlitavije; što na višem stepenu častih stoji, to gleda većim neštovanjem i nehajstvom na niže stojeći puk, kao da nije svaki skoro svećenik uprav niknuo iz puka. Njeku iznimku činjaše medju višim svećenstvom stari moj znanac pokojni biskup spljetski Pini. Posjetiv ga jednoč poslje podne, nadjoh ga pušeć duhan iz duge turske lule. Zametnu se razgovor o seoskom svećenstvu. On je priznao od davna, da se ovo ima odgojiti u narodnom duhu, zato je i uzkrisio staro glagolsko sjemenište u Prikom, hvaleći tamošnju veoma naprednu mladež i čestitost narodnih učitelja. „Ali vjerujte mi“, nastavi on, „da sam žalibože izkusio u našem narodu, da čim je manje školski izobražen, tim je iskreniji i pošteniji, a čim tko zaviri u vrelo viših nauka, tim se više okuži opačinom tako zvana izobražena svieta. To se može i u Spljetu opaziti. Velika je, reče, dobrota našega puka, ali je velika izopačenost onih, koji š njim upravljaju, š njim trguju, š njim svakojake poslove tjeraju. Pak uprav zato, jer je puk po naravi dobar, ali siromašan, otruju ga i ogorče često puta tako, da iz pitoma janjca postane grabežljivim vukom.“ Ja mu se potužih, što u Spljetu još nigdje nisam čuo hrvatski mašiti, i što se u stolnoj i njekih drugih crkvah iste prodike vode na talijanskom jeziku. „Šta ćete“, odgovori on, „to su vam griesi naših otaca i mletačke vlade. Odkad je god. 1830. ista prastara čast nadbiskupije u Spljetu dokinuta, neima biskup ni one vlasti, ni onoga ugleda, da može od svoje domisli šta novoga uvesti, i zato mora da ide jedan za stopama drugoga, pak nemože da udari novim drumom.“ Tužio se starac i na nezgodu svoje crkvene pismohrane. Što su njegda od vatre spasili, to su Ježuite: Coleti, Farlati i Riceputi razgrabili, odvedši čitave sanduke pisama i nepovrativši ih nikada. Što je preostalo, od male je ciene, i sve novije, a od starijih listina ima jedva nješta prepisa.

Medju kanonici spomenuti mi je vriedna starca Mangjera, okretna putnika, živahna borioca za stari primat spljetski, latinska pjesnika, vesela druga, riedka ljubitelja stranih i putnika, a k tomu plemenita podupiratelja svega, što je skopčano s korištju grada Spljeta. Ma što da reknem o duhovitom popu Mati Ivičeviću, u kom se po svakoj žilici raztočila prava i čista narav hrvatska. Razgovor i pjesmu umi on nakititi bogatim cviećem pučkim, toplim srcem obima sav narod slovinski, a daroviti um srče mu pitnu hranu iz zdravoga pučkoga vrela.

To su jedini svećenici, s kojima sam više obćio baveći se tada u Spljetu, i kojih nisâm mogao múkom mimoići. Još sam poznavao dva vriedna svećenika, oba književnika, kojim Spljet mnogo zahvaliti ima. To bijahu Franjo Carrara i J. Franceschi. Oba krije sada jur hladni grob, oba bijahu odgojena u talijanskom duhu, ali su nosila u grudih toplu ćut za svoju domovinu, dalmatinsku. Franjo Carrara pop i professor, bio se podao sa svom prirodjenom živahnošću izpitivanju starina i povjestnice dalmatinske. Njemu pripada slava, što je u Dalmaciji s nova oživila težnja za poznavanjem klasičkih svojih starina, jer on podnze izkapanja u Solinu i razjasni stare spomenike rimske u više knjižica Upozna sviet bogatstvom listina kaptola spljetskoga, i zgodami crkve spljetske. Opisa čitavu Dalmaciju sa raznih gledišta, dodavši svomu djelu krasne slike dalmatinskih nošnja. Bavio se i narodnim pučkim pjesničtvom i dalmatinskim pjenezoslovjom, sabravši liepu sbirku starih pjeneza, riedkih rukopisa i knjiga. Za svoj veliki trud imao je malo priznanja i dosta duševne borbe, a morao se često prepirati s prijatelji i strastnimi neprijatelji. Tekar nakon njegove

smrti prizna valjano njegove zasluge prijatelj mu Bajamonti, izdavši posebnu knjigu o njegovu životu.

J. Franceschi bijaše za vrieme moga boravljenja upraviteljem gimnazije spljetske. On utemelji pod naslovom „La Dalmazia“ književan časopis od velike vriednosti. Uredjivajući ga tečajem trijuh godina (1845., 1846. i 1847.) priobći u njem mnoge izvrstne članke, ponajviše historičkoga sadržaja; pobrini se u Spljetu revno za uredjenje knjižnice gimnazijalne, i pomaga Carrari sastavljati muzej za starine. Uslied svoga talijanskoga odgojenja nisu oba rečena muža umjela priljubiti duh slovinskoga naroda, u kojega sredini kretahu se liepim uspjehom na književnom polju. Ali čestit Hrvat nemože na ino, nego sa zahvalnošću priznati njihove trude za jednu od najljepših i najznamenitijih zemalja svoga naroda.

K ovoj dvojici možemo čistom savješću pričisliti i mnogo zaslužnoga profesora dr. Lanzu, koj vještim perom razjasni, ne samo starine spljetske i solinske, nego i na polju zemljopisja, štatistike, prirodoslovja, poljskoga gospodarstva i ljekarstva znamenitu radinost pokaza. K tomu sastavi on svojim trudom i troškom znamenitu zbirku knjiga, rukopisa, starih pjeneza i prirodoslovnih predmeta, koja bi svaki poveći muzej resiti mogla.

Sukromnom radinošću odlikova se u ono doba i domaći rodoljubni graditelj Andrić, obrativ na sebe pozornost i inostranoga svieta, glede umnoga rada, te razjašnjenja i izkapanja klasičkih spomenika spljetskih i solinskih. Kad se promotri umno djelovanje rečenih muževa, te se oko svrati i na ostale njim u duhu i radnji srodne muževe, što raztrešeno življahu i jošte živu po raznih strana Dalmacije, mora svaki ljubitelj svoga naroda da duboko žali, zašto da se svi ovi daroviti umovi, bili oni privrženi duševnomu životu talijanskomu ili hrvatskomu, ujedno ne stope, da ne rade složno i porazumno za jednu svrhu duševnoga napredka; na slavu zajedničke matere domovine.

Gradjanstvo spljetsko niti je bolje niti gorje od žitelja ostalih gradova dalmatinskih. Topla južna krv, prirodjena jadranskim primorcem, živahnost i strast, za vremena izvanredna pokretnost, a kadikad mlohava nemarnost za sve što ih okružuje, pokazuje se i u značaju Spljetćana. Nu nakoliko sam opazio, prednjače oni ipak svim Dalmatincem u težnji za višimi ideami, za obrtom i trgovinom na veliko.

Kao što u rimsko doba Solingrad, tako bijaše Spljet jur u srednjem vieku na glasu sa obrta i trgovine, te je u 17. vieku znatno nadmašio mnogo sretnijega drúga svoga na južnom uglu iztočne obale jadranskoga mora. Čim je Dubrovnik stao padati, počeo se dizati Spljet, uzprkos tudjemu gospodstvu jadranske kraljice, uzprkos i nesretnoj zgodi, što se Turčin dovuko skoro do njegovih vrata. Spljet postade s vremenom prvim stovarištem na istočnoj obali jadranskoj, i otvori put svojoj trgovini ne samo u svu europejsku Tursku, nego u istu Perziju, Jermensku, Egjipat i Indiju. Od Mletčana utemeljeni spljetski Lazaret, od kojega jedna zgrada nosi napis god. 1578. primao je robu s mora i kopna, dolazeću iz svih gorerečenih zemalja.

Karavane turske, što svake godine po stotinu krat prispjevahu u Spljet četomice, većom stranom iz Sarajeva, gdje se sabirahu trgovci sa svojom robom iz Rumelije, Tesalije, Macedonije, Srbije, Hercegovine i Arbanaske, nosjahu svoju robu na konjih i devah, kojih bješe kadikad na broju od 200—300. Roba bijaše vosak, kože volovske, kozje, janjeće i od zeceva, pamuk, predivo, dlaka iz Angore, korduvan, vuneni sagovi i pokrivala, damascirano oružje, slonovi zubovi, iztočni rukotvori iz vune i svile, svileni gajtani, konjska sprava i uresi, duvan, perzijanski pasjaci (Kreuzbeere), željezo i željezno orudje, katran, paklina, suho voće, ponajviše šljive, sir, zlatna zemlja (žuti sičan, mišomor, kamenka), lule, pera nojeva itd. Osim toga dolažahu trgovci iz Livna i drugih susjednih bosanskih, tursko-hrvatskih, ličkih i dalmatinskih miesta, dono-

seći zemaljske proizvode, i prodavajući takodjer marvu, konje itd. Po moru dobrodi svake godine 70 do 80 brodova iz Skadra, Bara, Drača i Valone, natovarenih vunom, korduvanom, voskom, kozami, pamukom, pakljenačom itd. Drugi brodovi iz grčkoga i jonskoga ostrovlja, kao takodjer iz Smirne, Soluna itd., dovažahu opet pamuka, suhvice (sitno groždje), ulja, kamenja itd. Iz Pulja primaše proizvode poljske. Turska roba, izčišćena u Lazaretu spljetskom, bješe prodavana u Spljetu, a odtuda opet izvodjena u Mletke, Trst, Jakin, kraljevinu Napuljsku. A i s primorskim Senjom stajaše Spljet u tiesnom savezu. Prodavala i kupovala se roba većom stranom na razmienu, kadkad za novce. Sámi Spljetćani prodavahu soli, riža, rakije, vina, octa, ulja, meda, masline, suhe smokve, posušene i soljene ribe, loja, kave, šećera, čivita (Indigo), rožolja, ružmarinova žesta, mastionovo drvo, sopuna, kocelja (slanca), galicu, sumpora, olova, kositra, sreza (birsa), ocalja, stakla, ogledala, hartije, kuhinsko posudje, kudelje, kučine (sgribe), konope, platna, raše, svilu i svilenu robu, zlatne i srebrne trakove, kape, puške i pištolje, ure, sitniž i robu vunenu i pamučnu. Dakako da su Spljetčani ovu robu prodavali kao provoznu, neimajući žalibože onda, kao ni danas, toli potrebitih fabrikâ i obrtničkih djelaonica; ali im je ipak ova trgovina nosila veliki dobitak. God. 1792. i 1793. izvezoše Spljetćani iz svoga Lazareta samo u Mletke do 70 brodova, natovarenih turskom robom, osim žita i marve. Prihod od god. 1792. do 1796. iznosio je samo od prodane soli svake godine do četiri milijuna lira. Za vrieme franceske vlade prodalo se na godinu do 17 milijuna libara soli, dočim pod Austrijom od 1815. do 1819. ukupno samo osam milijuna.

Mletačka vlada zauzimala se svojski za spljetsku trgovinu i u ugovorih učinjenih s Turci iza karlovačkoga (god. 1699.) i požarevačkoga mira (1718.), kao i kašnje god. 1733., premda nije uprav ništa radila za procvjetanje dalmatinske domaće obrtnosti i za gradjenje trgovini toli potrebitih drumovâ, kao ni za podizanje pučkih i trgovačkih učiona. Isto tako podupirala je spljetsku trgovinu i franceska vlada, što se žalibože za austrijsku do najnovijih vremena nemože kazati. Pod ovom je vladom lazaret spljetski, koji je mogao dobro sahraniti u svojih prostorijah do 4000 tovaraka robe i pod krov spremiti više stotine ljudi, godine 1814. sasvim zatvoren, jer se bijaše u njemu porodila kuga, što je bivalo i pod Mletčani, ali su ovi dobrimi naredbami i pazkom znali uviek prepriečiti, da se preko lazareta pošast razširila nije. A lahko bi se bila prepriečila i pod Austrijom boljimi rašteli i korduni na medji turskoj, kakovi bijahu na granici vojničke Hrvatske. Spljet je počeo od onoga vremena znatno padati, dok uz mnoga moljakanja, austrijska vlada godine 1845. opet neotvori lazaret na veliko veselje Spljetčanâ. Ali premda se taj lazaret nemože više nazivati lazaretom ili mjestom kontumacije, nego jedino javnim mjestom odmora, ili po turski h a n o m, u kom više stotina ljudi pokrovište nalazi, to je ipak s dolazkom turskih karavana trgovina spljetska znatno poskočila, osobito odkad je preko Klisa i Sinja do Hana, na granici bosanskoj, od strane Austrije sagradjena dobra cesta, koju u novije doba produljiše Turci sve do Sarajeva. Roba sastoji i danas više manje iz gore opisanih predmeta, medju kojimi je glavan predmet biela sol, a k tomu dolaze i kosti od životinjâ, velika i mala marva, konji itd., koji posljednji izvažaju se u Istru, Mletke i Italiju.

Iza novoga otvorenja lazareta, ili bolje rekuć trgovine s Turskom, počeše se u Dalmaciji njeki učeni ljudi prepirati, što je Spljetu i Dalmaciji u obće više potrebito, da li t r g o v i n a, koja sastoji većom stranom iz provozne robe, kojom se samo pojedinci obogate, ili pako p o l j o d j e l s t v o, koje na toli nizkom stupnju stoji, da se osim vina, maslina itd. skoro ništa od domaćih proizvoda na veliko prodavati nemože, a ipak je poznato, da poljodjelstvo,

kada je u cvietu, blagostanje svega žiteljstva diže? Ja bi reko, da je Dalmaciji potrebit silni napredak u jednom i drugom, budući da jedno znatno podupira drugo. Ali za trgovinu, osobito spljetsku, bila bi prije svega potrebita željeznica, koja bi grad vezala s istočnim i sjevernim kopnom i s jednokrvnim narodom. Bilo bi potrebito više zajedničtva i zajedničkoga duha, koj bi mogao malimi sredstvi postići veliki uspjeh glede brodarstva i parobrodarstva, glede obrtnih zavoda, fabrika i višjih poduzeća. Revno i umno družtvovanje postiglo je svuda velike svrhe. Na kakovom visokom stepenu bogatstva i uljudnosti bilo bi n. pr. dalmatinsko žiteljstvo, da je ovo slučajno englesko, normansko, njemačko, nizozemsko ili belgijansko. Nu da i naš primorac umi shvatiti korist udruživanja u trgovačkih i pomorskih poduzetjih, svjedokom nam je lušinjski ostrov, a jamac nam je bistra i duhovita narav našega primorca. Stari Solinjani dotjeraše blagostanje svoga žiteljstva putem trgovine i kopna na veliki stupanj. Stari Liburnjani učili su Rim graditi najhitrije brodove, i nadvisili su u brodarenju sve tadašnje moroplovce. Stari Hrvati, dok bijahu slobodni pod svojimi vladari, imadjahu pomorsku vojsku, nad kojom se bizantinski carevi divljahu, a Mletčani joj se haračem pokoravahu. Još danas ima sviet malo mornara, koji nadvišuju vještinu našega mornara. Ali ovi mornari služe tudjim brodarskim družtvom, kao Lyojdovu itd. i tudjim svrham, jer neima u našem primorju zajedničkogâ duha, zajedničkoga poduzeća. A tko je tomu pomanjkanju najviše kriv? Loša uprava, opojena tudjim duhom. Kad bi se jednoč trojedna kraljevina spojila u jedno, koja bi mogla zadobiti i znatan upliv na srodne zemlje iza svojih ledja, mogla bi u pravom smislu narodna vlada iz našega primorja načiniti naravno vrelo bogatstva i blagostanja, mogla bi poticanjem na zajednička trgovačka i obrtnička poduzimanja, kao i snažnim podupiranjem ovih, podići trgovinu do take znamenitosti, koja bi prkosila svoj zapadnoj i južnoj obali jadranskoga mora. Sredotočje pako toj trgovini, kao i svoj pomorskoj upravi, imao bi biti Spljet, moguć u svakom smislu, da se podigne do veličine i znamenitosti staroga Solina.

XVIII.

Samostan Franjevaca u Blatu, njegovi grobovi i umotvori. — Solinsko polje, njegova prošlost i spomenici.

Okolicu spljetsku ide prvo mjesto u Dalmaciji, tako glede njezine krasote, kao i glede povjestne znamenitosti. Udarimo ponajprije ugodnim šetalištem Spljetčana prema sjeveru k starinskom samostanu Franjevaca u Blatu, koj obično zovu Poljudi, od talijanskoga Paludi = blato. Jur u X. vieku stajaše tu crkva sv. Marije, koju sagradi Pavao, nadbiskup spljetski, darovavši ju god. 1002. s mnogimi pripadajućimi zemljišti svomu otcu Preštanciju, glavaru (priuru) grada Spljeta, iz zahvalnosti, što ga je ovaj slaba i bolestna podupirao s novci. Rečeni Preštancio ostavi istu crkvu kao baštinu svomu sinu Sirmu, a ovaj ju darovà god. 1015. Benediktinom sv. Stjepana u Solinu, od kojih prodje u ruke drugoga benediktinskoga samostana sv. Stjepana na groblju iznad Spljeta. U polovici XV. vieka predana bi crkva sv. Marije Franjevcem, kojim tu Spljetčani sagradiše god. 1450. samostan, obogaćen od pobožnika mnogimi spomenici znamenitih ljudi, kako malo koj samostan dalmatinski.

Ja sam samostan i crkvu poljudsku posjetio ponajviše radi groba Marka Marulića, nadajući se, da ću vidjeti ono mjesto, gdje leže kosti toga najstarijega pjesnika hrvatskoga. Al me nada prevari, jer nedodjoh do podpuna uvjerenja, da sam doista vidio grob Marka. Grobna ploča s napisom: „Marulo-

rum progeniei ossium pulveres in hac tumba novissima teguntur" svjedoči samo, da tu bijaše grobnica porodice Marulića, ali o Marku neima ni spomene. Tako nisam ni u spljetskoj crkvi Franjevaca našao traga grobu Markovu, premda me njeki uvjeravaše, da se tu još vidi njegova grobna ploča. Zabadava sam pitao u Spljetu vlastelina Marka Marula, koji potiče iz iste porodice pjesnika Marka, da li on znade za njegov grob. On je malo znao o životu i o djelih njegovih, kamo li o grobu; ali je znao, da posjedjuje kuću starih Marulića.

Obćeniti je grieh našega naroda, da malo mari za svoje zaslužne ljude, dok su još živi, a nakon smrti izgubi im se u narodu doskora sva uspomena, ako nisu bili slučajno junaci na glasu, o kojih barem prosti narod fantastičke pjesme pjeva. Ljudi od umne i duševne radnje, imadu kod nas i nakom smrti malo priznanja, jer je prema veličini našega naroda, prem neznatan broj ljudih, koji u obće um i knjigu ciene, držeći tim više u poluobraženoj nadutosti sáma sebe za polubogove. U tom individualnom slavoljubju sakriveno je vrelo sve-propasti našega naroda. Najslavnije naše ljude proslaviše više inostranci i tudja pera, nego li priznanje vlastita naroda; pak da se onda čudimo, što medju umnijimi i duhovitijimi imade tako malo vjernih, postojano za narod oduševljenih sinova naroda. Ljudske slaboće kore i pamte ljudi našega naroda u obće više, nego li ciene slavna i koristna djela. O tom sam se osvjedočio u Spljetu i glede Marulića. Svaki znade tamo pripovjedati priču, kako je mladi Marulić držao svomu prijatelju čitavu noć liestve, kad su oba imala noćno ročište sa zajedničkom ljubom. Ali što je Marulić pisao i koristna radio, o tom bi malo tko znao prosboriti i riečce.

Crkva poljudska ima sliku i grobnicu još jednoga slavnoga Hrvata, poznatoga pod imenom Niger. Taj Toma Niger, koj g. 1527. u ovom zabitnom mjestu svoj viečni počinak nadje, bijaše slavan pjesnik i državnik, dostojan biskup, mnogo cienjen od kraljevâ i papâ i ljubljen od svojih prijatelja, medju kojimi bijahu i ban Berislavić i Marko Marulić. Ali u istom rodnom gradu Spljetu niesam mogao saznati za hrvatsko ime njegove porodice, dokle kasnije u jednoj listini nadjoh, da se je zvao Kamenjan. Njegova slika na platnu umno je izradjena kistom slavnoga umjetnika Lovre Lotta iz Bergame, kojega sravnjuju s Leonardom da Vinciom i s Giorgionom. Slava pripada rodoljubnim Franjevcem poljudskim, što su u svojoj sakristani sačuvati toli vriedan umotvor i dragocienu sliku jednoga izmedju mnogozaslušnih Spljetčana. Nu iz propisane valjda čednosti zaboraviše na svoga zaslužna druga, patra Bernardina Spljetčanina, koj je u tom samostanu pod konac XV. vieka živio i prvu hrvatsku knjigu latinskimi pismeni god. 1495. u Mletcih izdao. Njegovoj uspomeni neima tu ni traga.

Valja mi spomenuti, da se poljudski samostan ponositi može i dvimi korali urešenimi sitnom slikarijom poljudskoga redovnika a spljetskoga gradjanina Fra Bone Rasmilovića, koj ta dva velika korala umnimi slikami i arabeski god. 1670.—1675. nakiti, a hrvatskim napisom svoje ime u njih ovjekovječi. Krasna je i slika velikoga oltara samostanske crkve na daski slikana god. 1549. od Jerolima de Santa Croce, kojega drže takodjer za Spljetčanina. U knjižnici ima njekoliko riedkih inkunabula.

Iz Blata može se doći preko poluotoka Vranjice na Solinsko polje. Ja udarîh radje iz Spljeta liepim drumom, što kraj Solina vodi preko Klisa i Sinja na tursku granicu do Hana. Kao što prije dvie tisuće godina, isto tako natapa i danas rieka Jadar solinsko polje i presieca novi drum i staru cestu Gabinianovu, ponoseći se mostom, koj sastoji iz rimskih i novih zidina. Kad pogledaš na solinsko polje, otvara ti se slika prošlosti od više tisuć godinâ. Ogromne razvaline palača, poganskih hramovâ i kršćanskih crkavâ, kazališta,

tako zvanih amfiteatra, kupališta, gynecea, campidolia itd., a nada sve stare ograde solinske sa svojimi tornjevi i veličanstveni, s nova izkopani i očišćeni rimski vodovod, leži pred tvojima očima, koje zapinju kadikad u koj povaljeni stup, ili grobni kamen, u koju žaru ili ogromnu stienu od zida. S desna prema iztoku viri s ponosita visoka brda prastara tvrdja Klisura ili Klis, vjerna čuvarica Solina i kasnijega Spljeta grada. S lieva prama zapadu otvara se jadransko more, do kojega dopiraše stari grad Solin, bogat na brodovih, koje je sam gradio u svojoj brodarnici. Prema sjeveru leži divno pomorje kasteosko a podalje na desno okolica hrvatskoga grada Bijača ili Biljača, pod kojim imenom sakriveno je možebiti ime bieloga (biloga) grada hrvatskih kraljevâ. Inostranac putnik gleda tu samo rimske starine. Njegovo oko traži tu ljubopitno rimske spomenike; jer druge neće da vidi. Njegov klasičnošću zanešeni um sieća ga jedino na rimsko veličanstvo, i on plače samo nad razsulom tragova rimskoga gospodstva.

Za sriednji viek, što mu je mnogo bliži, ali više taman i nepoznat negoli doba rimska, nebrini se inostranac. On se većom stranom stidi iztraživati prošlost tako zvanih barbarskih naroda, i gleda njekim preziranjem na spomenike i ostavše tragove života otaca sadašnjega naraštaja. Ja kao Hrvat gledao sam hrvatskim okom solinsko polje. U brzo tekućih valova bistroga Jadra, koj se valja u viečno more istim koritom današnjim kroz tisuću godina, gledao sam sliku prošlosti solinskoga polja. Sve što stajaše negda ovdje na površju, poplavilo, razorilo i zakopalo je vrieme. Na mjestu veličanstvenoga grada Solina, za kojega piše car Porfirogenit, da je obsizao prostor polovične velićine Carigrada, stoji sada malo seoce istoga imena. Rimljani nadjoše jur tada, kad dojuriše prvikrat u Dalmaciju, grad Solin cvatuć trgovinom, brodovljem i obrtnošću. Nadjoše tu stolicu vladara čitave Dalmacije i obližnjih ilirskih pokrajinâ. Caesar dovede ovamo rimsku naselbinu, kojoj poda Tiberius ime „Colonia Martia Julia Salona.“ Heruli pod Odoakrom, a Goti pod Totilom i Vitigesom razorivahu taj grad. Obri i Hrvati nastaviše njihovo djelo i protjeraše veliku stranu rimskih naselbenika iz toga grada. Nu važno pitanje nije još riešeno; da li je Solingrad za vrieme hrvatskoga gospodstva doista do temelja razoren bio? Konstantin Porfirogenet kaže jasno, da su Hrvati i Obri lukavošću osvojili grad, prognavši iz njega žitelje rimske, i nastanivši se u njemu, da su od tuda proganjali na dalje Rimljane, preuzimajući njihova sela i mjesta.

Ova tvrdnja Konstantinova zaslužuje tim veću vjeru, jer vladari hrvatski bijahu uprav u Solinu i u solinskoj okolici usredotočili svoje sjedište. U nutar zidina solinskoga grada sazidahu oni veličanstvene crkve i samostane. U tih crkavah dadoše se kraljevi kruniti, u njih namjestiše i svoje pokopalište, a na rieci Jadru spominju se kraljevski mlinovi, bašće i polja. Klis i Bijać s lieva i desna od Solina bijahu dvorovi hrvatskih vladara, i odkad ovi poprimiše krst, kojega s prvine kao pogani protjeraše iz Solina, zajedno s biskupom solinskim, počeše oni podupirati znatno crkvu spljetsku, podielivajući joj neprestano znamenite povlastice i bogate darove. Jur god. 837. sagradi Trpimir, veliki župan hrvatski, crkvu sv. Dujma u Solinu i potvrdi crkvi spljetskoj posjedovanje okolice tugarske, koju bješe darovao istoj crkvi njegov otac Mojslav. Trpimir kao i Mučimir god. 892. sjedjahu postojano u bijačkom dvoru, dočim Trpimirov otac Mojslav odabra za svoju stolicu Klis ili Klisan iznad Solina grada. Jelena, žena velikoga župana Mojslava, sagradi unutar zidina Solina veličanstvenu crkvu sv. Stjepana sa samostanom Benediktina, u kojoj crkvi odabraše njeki hrvatski vladari svoje pokopalište, medju njimi i Petar Krešimir, kojega grob stajaše u crkvenom triemu. Rečena Jelena sagradi i crkvu sv. Marije kod Solina (sada kod Vranjice) i kamo se takodjer dadoše

pokopati njeki hrvatski vladari. Kralj Držislav primi u solinskoj okolici g. 994. bugarske prognanike od carske porodice, darovavši im zemljišta u predgradju kliškom i dozvoljivši im god. 1000. vaditi kamenje od zapušćenoga amfiteatra, da mogu graditi crkvu sv. Mihajla u Spljetu. Ne daleko od zidina solinskih prema Trogiru, stajaše crkva sv. Petra, nazvana solinska (de Salona), gdje god. 1076. kruniše Hrvati kralja Sv'nimira (Zvonimira), a u istoj crkvi odpočivao je još g. 1245. kroz više dana kralj Bela IV. kad je došao kazniti Spljetčane. Na mjestu Butalu ili Putalu kod Solina bješe sagradjena i ponosita crkva sv. Jurja, koju darovaše nadbiskupiji spljetskoj Trpimir, Mučimir i Sv'nimir.

Okolo grada Solina ležahu i zemljišta hrvatskih vladara, od kojih je njeke izpod Mosora, počam od Solina do Bijača, kao i vinograde u Perunu kod Žrnovice rieke, darovao kralj Zv'nimir svomu ujaku županu Streši. Osim toga stajahu unutar zidina i izvan zidina grada Solina mnoge crkve, kojim se nalazio trag još u XV. i početkom XVI. vieka. Sve ovo svjedoči, da Solin nebijaše od Hrvata do temelja razoren, nego da su kasniji ratovi s Magjari, Mletčani i Turci znatno oštetili i napokon do temelja razorili taj znameniti grad.

Nemora li dakle putnik, kada slučajno ugleda solinsko polje zaplakati nad užasnom sudbinom hrvrtskoga naroda, koja mu sredstvom nemile tudje ruke na tom mjestu tolike slavne i veličanstvene spomenike njegove prošlosti za uviek uništi. Jedina tamna Klisa, stojeća iznad glave visoke klisure, kao orijaška sablastna utvara, savita u crnu odoru, sa svojim podnožjem od žeravice (lave) prastare vatrenjače, preosta tu od starine, da gleda, kako je sveta zemlja hrvatska izpod njega podkopana i prerovana, kako trudnim i lienim korakom po njoj gaze poderani i pogureni, u poluturke i polurobove pretvoreni potomci Hrvata, koji tu slavljahu veličinu i bogatstvo svojih vladara i svoga tada gospodujućega naroda.

XIX.

Kaštela. — Trogir i njegove znamenitosti.

Kroz solinsko polje, pokraj prekrasna i plodovita kaštelskoga pomorja vodi drum u prastari Trogir. Kaštelsko polje uzko je i stisnuto medju morem i kamenitom gorom kabanskom. S obe strane druma obradjeno je polje velikim trudom. Umotvorne bašće i vinogradi, maslina i bademi, šipci, paome, aloje i lovorovo drvo siećaju putnika na blago podnebje južno, koje razvija u tom predjelu razkošnu dražest prirode. Milinu okolice ukrašuju na svakoj glavici crkvice, i stara kaštela, kojih ima sada još sedam na broju, a bijaše ih u staro doba do trinajest. Prvi kaštel sagradi g. 1476. trogirski vlastelin Koriolan Ciepić, koji se proslavi perom i mačem. Od ovih kaštela stoji još danas Sučurac, Opatija, Kambio (Kambelović), Vituri, Kaštel stari, Kaštel novi, Stafileić i Papalić sa svojimi seli i lietnimi dvorovi. U Sučurcu, kao i na drugih miestih nalaze se i danas rimske starine. Ovi kašteli bijahu u staro doba utvrdjeni s tornjevi, bedemi i obkopi, te se ovamo u vrieme opasnosti sgrnuše seljaci da brane svoj zavičaj od neprijatelja.

Liepo je pogledati i nošnju kaštelsku, osobitu žensku, sastojeću iz različitih boja. Biela, umno natražke svezana peča (rubac), resi im glavu. Na vratu im visi crveni koralj. Grudi su im stišnjene i malko suviše crvenim, zlatom obšivenim prslukom; iznad njega navuku zelenu jećermicu s tesnimi rukavi, koji imadu crvene zlatom obšivene okrajke. Izpod pasa visi na srebr-

nom lančiću okruglasti nožić, a halja narubljena od modre je boje, dočim su nogavice žute, a na crnih cipeljah bieli svietli zaponci.

Dobar trogirski drum sagradiše Francezi, protegnuvši ga sve do Neretve, pošto prije njih nikakava čestita druma nebijaše. Austrijanci produljiše put do Zadra i od tuda do Velebića.

Grad Trogir sa 500 kuća i preko 3000 stanovnika položen je u liepoj okolici, okruženoj brdami, šumami i vodami. Sa tri strane nakvašuje ga tiesni zaliev morski. Kameniti most, 400 noguh dugačak, vodi iz trogirskoga poluotoka na otok Bujski. Taj most može se i otvoriti, da barke s jedrom izpod njega proći mogu. U predjašnje vrieme bijaše sav grad opasan ogradami, sačinjavajući jaku tvrdjicu, koju su još u trinaejestom vieku hrvatski junaci slavno branili od Tatara, a kasnije višekrat od Mletčana, Turaka, Spljetćana i t. d. Sám grad utemeljiše Hrvati, jer stari rimski Trogir odstojaše podobro daleko od sadašnjega, te je slovio ponajviše sa svoga izvrstnoga mramora, kako jur Plinio sviedoči, nazvavši ga „Tragurium oppidum Romanorum marmore notum.“ Taj mramor imao je istu vriednost kao i glasoviti istrijanski.

Kao posvuda na mom putu, tako zanimaše mene i u Trogiru ponajviše starine, umotvorine i knjizevne dragocienosti. Sa starinami posut je skoro sav grad. Kamo god gledaš, zapinje ti oko u kojugodj starinu. Preostavši i poluporušeni bedemi gradski, kule, kuće, crkve, napisi i u kamenu urezani kipovi siećaju te žalibože na prošlost, dočim od sadašnjosti i novijega vremena malo ima predmeta, što bi ti ublažilo oko i razveselilo srce, izuzmeš li njekoliko novijih vrtova (bašća).

Medju trogirskimi umotvori ide prvo mjesto stolnu crkvu, kojom upravljahu njegda biskupi, a sada naddjakoni trogirski. Ova crkva može se nazvati najljepšim i najveličanstvenijim graditeljskim spomenikom čitave hrvatske kraljevine, a posvećena je sv. Lovri. Sagradjena je crkva početkom 13. vieka u romanskom slogu, na tri broda. Ima još k tomu triem, kapelu za krštenje, dvie krasne novije kapele sv. Ivana Krst. i sv. Jerolima, sakristanu i tri svetilišća (apsis). Iznad triema, sazidana iz četverokutna rezana kamena, podiže se krasni zvonik na tri poda s dvorednimi prozori i šiljastim kamenitim krovom. Nada sve pako privlači oko putnika prekrasno pročelje crkve, sagradjeno god. 1240. od hrvatskoga umjetnika R a d o v a n a, „cunctis hac arte (architectura et sculptura) praeclarum“, kako starinski napis iznad vratâ sviedoči. Ovo pročelje sa svojimi uresi pripada k najliepšim umotvorom sriednjega vieka i pravi je ures dalmatinske zemlje.

Tu nije mjesto, da opišem sve one slike i prilike iz kamena umno izklesane, sa svojimi stupovi i pilovi, što rese ovo pročelje i velika ulazna vrata; samo mi je dodati, da su s Radovanovim djelom sjedinjena i dva krasna stupa, koja, kako se od starine priča, donesoše u Trogir iz bijačke crkve, što ju je tamo kraj kraljeva grada, kralj hrvatski Kresimir sagraditi dao. Ova stupa urešena su sa izklesanimi kipovi Adama i Eve i sa dva lava, dočim ostala četiri stupa prikažuju slike apoštola, svakojake živine i mitologičke predmete, nakite lišća i cvieća i t. d., a na podnožju stupova dva kriepka čovjeka u nošnji hrvatsko-dalmatinskoj. Osim ovih predmeta ima još više manjih stupova i množina urezanih i izklesanih slika i prizora, velikom tekničkom umjetnošću i točnošću izgradjenih.

Krasna kapela za krštenje ili Baptisterium, sagradjena je u slogu renaisance god. 1467. od A n d r i j e A l e k s i j e v a D r a č a n i n a, što sviedoči i njezin napis. Ovaj isti umjetnik sagradi u isto doba s Nikolom Florentincem i drugu prekrasnu kapelu sv. Ivana Ursina, prvoga biskupa i tako zvanoga zaštitnika trogirskoga, o kojemu kao Hrvat neću ništa da reknem, jer on bijaše narodu našemu tudj, a zajedno prvi posriednik nagodbe slobodnih Hrvata

s ugarskim kraljem Kolomanom. Kapela je ova urešena veoma umjetnom vajarijom, koja prikažuje množinu svetih kipova, angjela, s kitami cvieća i lišća, s uložnicami i grobom blažena biskupa, nad kojim je u kamenu urezan dugačak latinski napis s gotičkimi pismeni. Treću kapelu sv. Jerolima sagradiše god. 1438, Nikola Račić i Marko Gruvat, oba Trogiranina.

Znamenit je i veliki oltar stolne crkve, izklesan iz mramora s dvopodnim pokrovcem ili baldakinom, koj počiva na četiri stupa. Taj pokrovac ima osam kutova, koja diele dva reda stupića. Osobitom umjetnošću izklesane su glavice dolnjih četiri stupova, ovijane lišćem i cvećem, iz kojih poviruju glave angjela, zmajeva itd. Na prednjih uglovih ploče, što pokriva baldakin, namiešten je s jedne strane klečeći angjeo, s druge Maria, a od spoda na architravu urezan je evangjeoski napis pozdravljenja Marijina. Krasan ovaj umotvor petnaestoga vieka izumi njeki meštar Mavro, rodom po svoj prilici iz Dalmacije. Liepe stolice kanoničke u toj crkvi izreza takodjer izvanrednom vještinom hrvatski umjetnik Ivan Budislavić oko g. 1440. Umjetno izrezani ormar iz orahova drva u sakristani, dovrši opet drugi domaći umjetnik Grgur Vidov (da Vido) g. 1458. velikom vještinom. Ako k tome dodamo da je i prekrasni zvonik trogirske stolne crkve hrvatski umjetnik Matija Stjepanov Gojković g. 1422. s nova popravio i kipovi i klesarskim djelom uresio, a drugi hrvatski graditelj Trifun Bokanić g. 1599. gornju stranu zvonika dovršio, to možemo onda trogirsku crkvu uvrstiti medju one riedke umotvore, koji ovu svoju sjajnost i ljepotu imadu zahvaliti domaćemu umu i duhu. U istoj stolnoj crkvi nalazi se i stari grobni spomenik Mladena Šubića bribirskog i omiškog, kojega napis od g. 1348. imenuje „Clipeus Croatorum.“ Ima tu i više grobnih ploća bivših trogirskih biskupa.

Na obćinskom trgu nalazi se stara viečnica, tako zvana loggia, urešena sa šest velika i krasna stupa, kojih glavice izklesane su u bizantinsko-ravenskom slogu, noseći biljeg starosti od 700 do 800 godina. Ovu sgradu podigoše još Hrvati, a popraviše ju Mletčani, namiestiv na njoj svoga dvokrilata lava. U prvašnje doba sastajahu se ovdje Trogirani na svećane dane, a gradjanke trogirske običavahu tu u narodnoj nošnji igrati svoj narodni ples skoćigori. Sada se u Trogiru medju uglednimi gradjani jedva i čuje koja narodna rieč. Trogir ima još njekoliko starih crkava, kao što je sv. Barbara, prije sv. Martin od g. 1184. Svetoga Nikole crkva pripada duvnam reda sv. Benedikta od g. 1064. Crkva sv. Ivana Krst. s opatiom benediktinaca započeta je u 12. stoljeću. Crkva dominikana iz 14. stoljeća sagradjena je u gotičkom slogu nastojanjem Bitcule sestre blaženoga Augustina Kažotića biskupa zagrebačkog. Sagradi ju njeki meštar Nikola Cervo mletčanin.

Od književnih zbirka ima tri znamenitih u Trogiru. 1, Občinska pismohrana. 2. Garanjinova knjižnica i 3. zbirka povelja u stolnoj crkvi. U obćinskoj pismohrani od velike su važnosti zapisnici (daske), koji dopiru do 13. vieka, te je iz njih riedke podatke crpio mnogo zaslužni historik Ivan Lucić Trogiranin, za svoje djelo „Memorie di Trau.“ Garanjinova veoma bogata knjižnica stoji sada u rukuh kneza Ivana Fanfonje-Garanjina. U njoj ima mnogo rukopisa važnih za našu povjestnicu, medju njimi djela Franje Divnića, Pavla Andrejaševića (Andreis), Dominika Zavoreića kao i staroga Tome Arcidjakona spljetskoga. Ima štatuta ili zakone svih skoro dalmatinskih gradova, kao i zakon običaja Hrvata, što stanuju medju Tninom i Ninom, prepis od g. 1551, sa više hrvatskih rukopisa itd. Zbirka povelja u stolnoj crkvi teče od 13. do 17. vieka, te ih ima na broju preko stotine.

Poput ostalih gradova dalmatinskih slovijaše i Trogir u predjašnje vrieme sa svojih slavnih ljudih. Hoću da spomenem samo njeke, kao što bijahu blaženi Augustin Kažotić biskup zagrebački, kojega porodičnu kuću kažu još

danas Trogirani njekim ponosom. Koriolan Ciepić ili Čipko slavni historik i vodja pomorske vojske. Ivan Statilić pjesnik i kancelar kralja ug. Ludovika II. Trankvilo Andreašević nazvan Tihić, historik i pjesnik, od kojega porodice bijaše više latinskih i hrvatskih književnika. Jakov Statilić, Ivan Duknović i Ivan Budislavić slavni umjetnici. Petar Lucić hrvatski pjesnik i njegov sin Ivan Lucić slavni historik, uz mnoge druge, koje spominjati ovdje suvišno bi bilo.

XX.

Kneževina poljička i Omiš.

Čudna ti li je ta naša raztrojena kraljevina hrvatska, koju sadašnji naraštaj trojednom kraljevinom nazivlje. Koliko tudjega življa uplelo se tu u narodni život! Koliko tudjih raznih kultura umješalo se u narodni duh! Koliko tudjih uprava i zakona pritisnulo je narodne običaje i obustavilo narodni razvitak države! Pak ipak preostade još toliko izvorna življa slovinska u svemkolikom narodu, da se diviti moraš, kad na primjer u zabitnom kutu, budi juga ili sjevera, budi iztoka ili zapada nagaziš na jedan te isti puk, posve srodan ne samo u govoru i pjevanju, nego u običajih, nošnji, zakonih i domaćoj prastaroj upravi. Do ovoga razmišljanja dovede me razgovor s njekimi Spljetćani, kad im očitovah volju, da posjetim prastaru hrvatsku kneževinu poljičku. Što bijaše Hrvatom kneževina, to je inostrancem republika. Mogao bi čovjek ovaj smies pojmova smatrati za njeki paradokson, pa ipak bijahu hrvatske kneževine, banovine i županije u bitnosti jedno te isto što i inostrane republike, jer im bijaše jedna osnova, naime slobodna vlada naroda na temelju slobodnoga izbora narodnih glavara i činovnika. Kao što su pako stare republike demokratičke pretvorile se s vremenom u aristokratičke, isto tako prodje i u naših kneževina, banovina i županija upravna vlast iz ruku svega naroda u ruke pojedinih plemena, ili vlastela i plemića.

Isto se sbilo i s kneževinom poljičkom. Pod hrvatskimi vladari bíjaše tu još po svoj prilici demokratička vlada, i Poljićani stajahu, kao i Neretvani i Zahumljani i ostala poveća plemena istinabog pod zakriljem hrvatskih vladara, ali prema državi stojahu samo u njekom saveznom odnošaju. Taj odnošaj pričuvaše Poljićani i pod ugarskimi i bosanskimi kraljevi, dapače i pod istom vladom mletačkom. Ugarski kraljevi uvedoše prvi, kao na mnogih inih mjestih, tako i u Poljica feudalizam i aristokraciju, podjelivši njekim porodicam ugarsko plemstvo, na što narod ove plemiće nazva Ugričiće, kao što je kasnije one plemiće, koji dobiše plemstvo od bosanskih kraljeva, nazvao Bošnjacima; premda se nemože dokazati, da su ove sasvim hrvatske porodice doselile se ikada budi iz Ugarske, budi iz Bosne, jer ono, što bunca vriedni naš Kačić i što pričaju stare bajke, neima nikakova temelja.

Znamenito je za zgodpisje hrvatsko, da unutarnji upravni ustroj državice poljičke, onaj isti bijaše, koj i u plemičkih obćinah prekovelebitske Hrvatske, od kojih nam je kao njeka ostavština sačuvana u Turovom polju i ponješto kod obćine draganičke. Kao što su Poljičani svake godine držali svoj zbor na dan sv. Jurja, isto tako drže i danas Turopoljci svoje spravište na dan sv. Lucije. Kao što Poljičani bijahu razdieljeni na 12 malih obćina ili knežija, kojim predstojaše mali knez, isto tako razdieljeni su i Turopoljci na manje obćine ili sudčije, kojim predstoji seoski knez. Oni knezovi zastupahu u Poljicah svoje obćinare kod skupnoga zbora i birahu tu svoga velikoga kneza i ostale častnike, kao što i danas turopoljski knezovi zastupaju svoje obćine i biraju svoga župana i ostale činovnike.

Poljičani stvarahu svoje zakone na svom saboru i primahu povelje i povlastice od svojih pokroviteljnih vlada isto tako, kao što i Turopoljci stvarahu vlastite naredbe, dobivajući povlastice i potvrde svojih starih prava od kraljeva ugarsko-hrvatskih. Jednom rieči, sav ustroj uprave bijaše tu i tamo jednak, a neima sumnje, da su njegda Poljičani i na državnih saborih kraljevine hrvatske uticali isto tako, kao i Turopoljci i ostale plemičke obćine hrvatske, od kojih hoću da napomenem samo kalničku, moravečku, draganičku s Krašići, pribičku, lapačku, bužku, lučku itd.

Pošto je god. 1808. samouprava kneževine, ili tako zvane republike poljičke dokinuta, porazdieljene su obćine poljičke na tri pretorije: splietsku, sinjsku i omišku. Ovo dokinuće poljičke slobode i samouprave bijaše nagrada što su se Poljičani proti Francezom junački branili i od vojske maršala Marmonta prem velike štete pretrpili, kojih tužne posljedice još danas ćute.

Poljička kneževina proteže se u duljinu od rieke Žrnovnice do rieke Cetine. S južne strane natapa ju more, a sa sjevera grli ju jedan rukav mosorske planine. Kamenita brda i plodna polja okružuju poljička 18 sela, u kojih stanuje na prostoru od 40 milja do 10.000 samih čistih Hrvata, koji neznadu drugoga jezika do hrvatskoga, te su narodni jezik pričuvali sve do danas u istoj crkvi, birajući za popove tako zvane glagoljaše, koji rabe već od davna mjesto glagolskoga pisma hrvatsko-bosansku ćirilicu, kojom su i poljički zakoni pisani.

Dne devetoga listopada ranom zorom krenuo sam s mladim Markom Karamanom poljičaninom iz Spljeta na put, da posjetim Poljice. U spljetskom predgradju najimismo dva dobra konja jahača, jer se u poljička brda na kolih nemože. Začudih se gostoljubivosti najamnika koj nas podvori kavom i hljebom, netražeći plate ni nagrade. Iz Spljeta vodi s početka dobar drum omiški prema Poljicam. Mi ostavismo s lieva na daleko visoki grad Klis i gledasmo liepu goru mosorsku, koja pod Rimljani radjaše zlato te ju nazvaše radi toga „Mons aureus“. Pobliže prema cesti stoje sela Mravinci, Kućine i Kamen, a podalje Žrnovnica na malenoj rieci istoga imena. Ponopred virila je iznad gola krša i zelena polja visoka klisurina Kila, znamenita poradi svoje jeke kojom se po više puta odzivlje. S desna šire se polja, bašće i vinogradi, a za njimi zrcali se sinje more. Na putu sastadosmo pokraj mnogih seljana jednoga konjika bogato odjevena, čalmom pokrivena, oružana nožem i samokresi za pasom. Nazva nam ozbiljno dobro jutro, mi mu se prijateljski odazvasmo. Bijaše od kuće Vladušića iz poljičkoga sela Tvrdčića. Iz njegove kuće otide jedan bližnji mu srodnik, za vrieme francezke navale, kao maleno diete s njekim ruskim generalom u Rusiju i dotjera tamo do admirala. Kad je prije njekoliko godina umro, kažu da je ostavio svojoj porodici silno blago. Pomislih u sebi, koliko imamo mi Hrvati takovih primjera iz prošlosti naše. Koliko velikih naših umova, nenašavši kod kuće ni priznanja ni podpore, krenuše ledja svojoj domovini i proslaviše svoje ime u tudjem svietu, za tudju svrhu i veličinu, dočim vlastiti njihov narod u viečnoj medjusobnoj grižnji osoba i stranaka ostade podjedno razciepan i siromašan, neznatan i preziran.

Prvo selo u koje stigosmo bijaše Stobrež. Neznatno je danas ovo mjestašce ribarsko, što bijaše pod Rimljani znatan grad, poznat pod imenom Epetium. Sada se nalaze još ruševine starih ograda, a zidine vide se i pod vodom, koja pokriva tragove mogućih silnika rimskih. U tom selu primi nas ljubezno župnik don Vinko Vale, koj me do crkve sv. Lovre i u kuće Perasovića i Kneževića odvede, da razgledam tamo starinske napise rimske. Ali Terentius i Valerija, Kornelija Vindemijova, Lukretius i Marcellus, Vipsanius i Lupus Vindemius i njegova žena Lucija, kao i Mercurialis i Silvina itd.

kojih imena rimske ploče spominju, zanimahu mene mnogo manje, nego li stare hrvatske knjige, što ih u gorespomenutih kuća ostaviše njegdašnji popovi glagolski, od kojih je jedan nakon zatora franceskoga dulje vremena živio u Zagrebu. Ja sam njeke glagolske knjige kupio za neznatnu cienu, i krenuh s mojim putnim drugom iza odmora od jedne ure, oputinom na ljevo, kraj velikoga druma preko dobro obradjena polja i preko graje, na kojoj loznica, škrobutina i mirisni česmin cvate. Po polju pasoše djetca mnogo blaga, ljudi oraše i kopaše, a svi nas uljudno pozdravljaše, pitajući nas za zdravlje i želeći nam sretan put. Blage ti su duše naši mili Hrvati, rekoh svomu drugu, dok im nezavrije mozag tudja kultura. Pak na koliko se razlikuju i oni izobraženi koji postojano na selih stanuju od onih, koje okužuje para gradova. Stari Hrvati, kao u obće Slovjeni, morali su duboko ćutiti, da im nije sudjeno, da im nije po ćudi i po naravi živovati u neprestanom tiesnom družtvu i obćenju ili u složnoj zajedničkoj radnji; zato bijase oni neprijatelji velikih gradova, u kojih većom stranom tudjinci (gosti) stanovahu, a sami podizahu svoje kuće na selu podaleko jedan od drugoga, jer individualnu slobodu cieniše nada svim, pretvorivši istu kućnu zadrugu, kao i pojedina medju se razdieljena plemena u jednu jedinu individualnost.

Preko male vode Žrnovnice vodi most iz okružja spljetskoga u kneževinu poljičku. Pokraj naplova ima s druge strane vode liepih jablana, smokvina, maslina i vinograda. Sve je marljivo obradjeno, svuda se vidi njeki bolji red i višji duh, nego li u mnogih inih strana Dalmacije. U liepoj zelenoj dolini, med visokimi gorami i golim kršom, leži selo Žrnovnica, kod kojega kopaju sedro ili mačak, što ga ondje zovu tuvina, od tal. tufo (Tuffstein). Mi se odmorismo i opet kod župnika don Petra Balića, rodom iz Dugapolja. Počasti nas gostoljubivi hrvatski svećenik dobrim vinom i htjede nas na silu zadržati kod objeda, ali nas je čekao još daleki put i nemogosmo se odazvati njegovom pozivu. Ja razgledah župnu crkvu, koja je sagradjena na temelju stare. Od ove sačuvan je na pročelju nove crkve starinski iz kamena izklesani kip sv. Jurja. Djelo je priprosto, ali znamenito. Sv. Juraj ima odeću hrvatsku, glavu mu pokriva okrugla hrvatska kapa, on ubija sulicom zmaja, ali ovaj priliči više pitomomu janjetu ili psetu nego li ljutomu zmaju.

Preko strme kamenite gore dodjosmo što pješice, što na konju, dobro umoreni, oko jedne ure u Sitno i odsjedosmo u kući župnika Don Gjorgje Ugrina. Nadjosmo ga pri objedu sjedeća uz miestnoga glavara ili kapetana Mijanovića. Župnik bijaše u narodnoj nošnji, kako se obično svi glagoljaški popovi nose. Drvene zdele i drvene žlice bijahu sav ures skromna zastupnika Isusove vjere. Obadva već podobro stara čovjeka primiše nas veoma ljubežljivo kad čuše naša imena. Na brzu ruku pripravi kućc gospodar nov objed, koji je sastojao iz čorbe od riža, zatim iz prženih jaja i sira. Zametnu se srdačan razgovor, ponajviše oko narodnih stvarih. Oba starca pripovjedahu sa žalošću kako im Francezi prije pedeset godina porobiše kuće, kad su zatrli i svu kneževinu poljičku. Govorahu o veličini i važnosti svoga naroda, a kada dodje razgovor o posliednjem ratu ruskom, primjeti jedan od njih „Neka, neka, manjkalo je Rusu još mnogo pameti, al su mu mozga donieli sada Inglezi i Francezi“. Mala knjižnica župnikova sastajáše iz samih hrvatskih knjiga. Bijaše tu i nješta poljičkih listina i povelja, izdanih od ugar. kraljeva, a kapetan donese na razgledanje i njekoliko listina od mletačkih duždeva. Medju ovimi bijaše jedna od g. 1537. dne 15. studena, podana od dužde Andrija Gritta, kojim daje Poljićanom pravo da mogu i nadalje živiti i vladati se po svom starom zakonu, i da ih neima drugi suditi nego po narodu izabrani veliki knez. Druga listina pisana hrvatsko-bosanskom ćirilicom izdana je dne 15. lipnja 1605 kojom kapetan senjski Frankul dade slobodu Poljićanom da

mogu prosto hodati i trgovati po suhom i po moru i da ih nesmije napadati ikoj senjski brod. Treća listina od 25. kolovoza 1644. bijaše od kralja Ferdinanda, koj na prošnju dominikanca Fra Andrije Spudićevića potvrdi poljičkim občinam Predgradju i Žrnovnici one listine, povelje i darovnice, što su ih primili od careva Rudolfa i Maksimilijana II. g. 1584. i 1599. Četvrta listina dužde mletačkoga Močeniga od 7. svibnja 1707. potvrdi staro pravo poljičko, da vladi mletačkoj neimaju drugo plaćati nego 300 reala na godinu i običnu u Dalmaciji desetinu, a u svemu inomu da su prosti i slobodni, u smislu svojih starih zakona i prava.

Iz Sitnoga vodi put preko kršovitih brda, po golom šiljastom kamenu. Pod nogama putnika prodiru duboki ponori, iznad kojih prodrta je po skliskom kamenu stazica, kadkad veoma uzka. Na sljemenu dvajuh visokih brda vidio sam dvie crkve, jednu sv. Luke, što je župna crkva od Sitna, a druga je kapela sv. Klimenta, koja spada takodjer pod Sitno. Obje sagradjene su u bizantinskom slogu na krst s kubama, te su ostanci onieh vremena, kad i kad Hrvata u ovieh strana bijaše iztočna crkva pretežnija nad zapadnom. Težkom mukom proturasmo se do otih starih zgrada, ali žalibože nemagasmo unići, jer ključevi bijahu kod župnika u Sitnom, a mi ih zaboravismo tražiti od njega. Za jednu debelu uru hoda dodjosmo u župno selo Dubravu i tražismo odmor kod miestnoga župnika, od kojega čusmo jur prije da je velika tvrdica. Mi ga nadjosmo u prostoj seljačkoj odeći, preko koje bjese objesio dolamu popovsku. Soba mu bijaše priprosta i nečista. Imao je nješto prašnih knjiga, ali nedodjosmo ni do prava razgovora, te se na hitro oprostismo šnjime. Kad bijasmo podalje od sela, ugledah opet drugu crkvu sv. Luke, od koje mi reče moj suputnik, kako narod priča da je tamo zakopana njeka kraljica. Ja sam htjeo svakako da vidim otu crkvu, prem da je podobro odstojala od našega puta na visokom brdu. Stanemo sazivati jednoga čovjeka, što je na polju radio, moleći ga da nam donese ključeve. Taj čovjek bijaše slučajno brat seoskoga glavara. Čuvši on našu želju, potrči na drugo brdo i stane vikati preko brda u selo, da donesu ključeve. Njeki glas sa drugoga brda odgovori nješta tihano, a zatiem nastavi odmah više glasova jasnije i glasnije, da su ključevi pod jednim kamenom kod crkve. Mi čusmo glasove, ali nevidismo na široko i daleko ni žive duše, nu pohitismo ipak napred preko gola i šiljasta kamenja. Kad mi do crkve, nadjosmo tu i glavareva brata, čekajuća nas. I ova crkva sagradjena je na krst u bizantinskom slogu, s oblim svodom iz nutra i s prostranom kubom u srjedini, ali mjesto groba kraljičina, nadjosmo grob Nikole Ugrinovića naslovna biskupa smederevačkog. Na njegovoj grobnoj ploči stoji napis:

NICOLAI VGRINOVICH
EPI. SAMANDRIENSIS
OBITUS. MDLXXVII.

Nu izvan crkve ima mnogo starinskih grobova, pokrivenih velikimi pločami iz neizdjelanoga kamena, kakovih grobova ima mnogo po Dalmaciji i Bosni. Da li je medju ovimi grobovi bio koj i kraljičin, tko će to danas znati.

Kad sidjosmo s brda, bijaše se jur prihvatio mrak, i mi zamolismo našega novoga ključara, da nam pribavi čovjeka koj će nam po mraku kazivati put, jer težko je noćju po bjelom kamenu naći uzke stazice, što su u Poljica jedini drum. Brat glavarov htjede da dokaže odmah svoju vlast, on zapovjedi seoskomu rondaru (stražaru) da podje s nama, nu ovaj bivši jur pristar čovjek, nehtjede da sluša, već pozove drugoga mladjega da ide s nama. Nu ni ovaj nehtjede s prvine da posluhne. Stoprv iza dugoga prepiranja, karanja i grožnje odvaži se on da ide, baci preko ramena svoju dugu pušku, te mi podjosmo za njim.

Dodjosmo do kapele sv. Arnera, kojega svetca poljički narod kod Perun-Dubrave, poradi otimanja njekih crkvenih zemalja kamenova i ubije. Ovo me je tješilo na mom dalnjem trudnom putovanju, pomisliv u sebi, kad je tu taj sveti nadbiskup spljetski radi dobara svoje crkve mogao podnieti smrt, zašto da i ja radi duhovnih dobara svoga naroda nepodnesem maleni trud i nješto neprilike putujući po kamenitoj pustinji. Mi jašismo dakle odvažno gore i dole po kršovitih brda, konji se često potipahu, čovjeku nebijaše na široko i daleko traga, samo sove i ćuci jaukahu u svojih kamenitih luknja turobnim glasom. Na sreću pomoli se do skora mjesec, bacajući divne svoje zrakove na još divniju okolicu. Kada dodjosmo u dolinu, gdje bijaše nješta zelenila i trave, dapače i maleni komadić dubrave i hrastove šume, moradosmo kroz tamnu i tjesnu prostoriju, gdje bijaše sve mrtvo i tiho, kao da je tu izumro sviet. Pregazivši njeki potok, uspiesmo se opet na brdo, te iza dvie debele ure dodjosmo u selo Gate, na mjesto Skočibuve, na kom stoji kuća župnikova. Pošto sam prvašnju noć u Spljetu žrtvovati morao skoro sav sanj zujenju i grižnji komara, poplaših se od imena toga miesta, pomisliv, neću li ovu noć dieliti družtvo sa zvierčicami, koje teže za čovječjom krvlju i za viečnim tjelesnim nemirom. Nu kad stupih u kuću župnikovu nadjoh sve u najljepšem redu i čistoći. Župnik don Ante Pivčević primi nas veoma srdačno, te uprav starohrvatskom gostoljubnošću. Isto tako i njegov brat Marko, muž otvorena i poštena lica u najboljih godina.

Liepo ti se i ugodno sjedi, kad je čovjek čitav dan na konju i pješke putovao po golom kršu i kamenju, kako mi dvojica. Veselo počivasmo za stolom kod večere do kasne noći, razgovarajući se u duhu sasvim narodnom. Da oćuti slast takoga družtva naša potudjena čeljad aristokratička, nikad nebi težila za stolovi tudjieh gospodara, koji ih nehotice preziru kao svoje narodne sluge i robove. Obadva vriedna naša domačina pokazivahu prama meni više uljudnosti, prijaznosti i finoće, nego što ju svi diplomati svieta sa svojom izučenom i prevarljivom ljubežljivošću pokazati mogu. U čistom krevetu hrvatskoga popa, vierna svomu narodnomu obredu i narodnim običajem, spavao sam mirnije i sladje nego li u zlatnoj palači velikaša raznieh naroda. Ali ni malim šaljivim bušicam nebijaše traga, prem da mi domaćin kaza, da ovo miesto zbilja od njih ime nosi, budući da se u prekomjernom broju neobićno radjaju od tamošnje zemlje.

Sutradan počasti nas rano naš domačina dobrom kavom i pokaza nam svoje malo gospodarstvo. Imao je u kući više od deset sluga ili težaka, pak ipak bijaše sve mirno i tiho, kao da neima nikoga. Svuda je vladao ponajbolji red. Župnik povede nas i kroz selo do crkve. Selo bijaše čisto i kuće dobro uredjene. Polja i bašće posvuda marljivo obradjene, ljudi su tu radiše, imadu dosta blaga, a u gospodarstvu prednjači im župnik, čija kuća broji do 200 komada blaga. Napokon razgledavši crkvu oprostih se srdačno od moga domačine, zasjedoh s mojim putnim drugom konja i ostavih posve zadovoljan s nočnim konakom, nezaboravljeno selo Gate.

Od Gata do Zvečanja ima jedino selo Ostrovica. Na brdih stoji njekoliko crkava, a izpod njih leže raztrešene kuće seljaka, što se ovamo naseliše, bivši raztrkani od Turaka. Došavši u Zvečanje nenadjosmo župnika kod kuće, i htjedosmo jur dalje krenuti, kad eto ti njega veselo iznenadana. Nikad neću zaboraviti ćestita don Ivu Kružičevića kojom ljubavju i prijaznošću pozdravi me, čuvši za moje ime. „Evo sva je kuća vaša! reče rodoljubni taj Hrvat, ja sam presretan što vas počastiti mogu, jer bi dao i svoju dušu za narod i za narodne ljude.“ Eto takih rodoljuba rodi krasna naša Dalmacija, pa onda hoće kojekakovi tudji protuhe da dokažu, kako je ta zemlja talijanska i da neima u dalmatinskih Hrvata višje kulture. Gdje se nalazi

toliko nepokvarena srca i toliko oduševljena ćuvstva za dom i rod, tamo je i kultura čovječja dublje uvrežena, negoli u praznih grudih čovjeka samoživa i za sve višje misli indiferentna, kako nam to sviedoče naši kojekakvi narodni odpadnici. Don Ive darova mi dvie za mene mnogovriedne stvari, na ime veoma stari rukopis poljičkoga zakona*) i jedan umno izrezani poljički štap, kojega uvrstih u zbirku svoga oružja.

Iza kratka boravljenja odputismo se opet preko brda i dolina u Ostrovicu k popu Mati Miličeviću, kod kojega nadjosmo i dekana omiškoga Antu Lovrića. Prem da bijasmo naumili odmah dalje poći, znao me veoma prijazan domačina zabavljati razgovorom i knjigama tako dobro, da napokon prisiljeni bijasmo kod njega i na objedu ostati. Mi imadosmo za ručak Makarone s uljem, suvi bakalar i suve pastrve, a k tomu još kozjega sira. U dvie ure poslie podne otidosmo praćeni njeko doba od domaćine i dekana, natražke preko Zvečanja do gatske župne crkve, gdje krenusmo na lievo. Iznad Zvečanja krasan je pogled na omiške gore, a straga na Biokovo i na sela Brele i Zadvarje s turskom gradinom. S daleka bieli se cesta, što vodi preko brda iz Makarske u Sinj.

Došavši do polja gatskoga, uspiesmo se opet na brdo i dodjosmo za mala do Gradca, samotna mjesta usried kamenite i kršovite planine, izpod visokoga brda, na kom stoji crkva sv. Jurja, zaštitnika kneževine poljičke, koja ima i na svom pečatu sliku istoga svetca. Mjesto Gradac neima kuće ni kučišta, nego sastoji iz njekoliko golemih kamena, neuredno posadjenih i od blage naravi izklesanih, poput velikih stolica. Na ovom posvećenom mjestu ili prostoru, držaše stari Poljičani svoja Zborišća. Svake godine na dan sv. Jurja sastajahu se tu plemići i didići poljički sa svojimi knezovi, te izabirahu ovdje na jednu godinu svoga velikoga kneza, tvoreći zakone i držeći javna viećanja, doćim gore kod sv. Jurja velika misa od poljičkoga vikara hrvatski odpjevana bijaše. Kamenite ove stolice gradačke sjetiše me na kameniti seljački stolac koruških Slovenaca. Kod njega izabirahu i Slovenci svojega kneza, posadjivajući ga na taj kameniti stolac, koj nosi napis: „Ma sveti veri, ma sud“ itd. Prazni i zaboravljeni stoje sada ovi kameniti stolci tu i tamo, kao što su prazne i zaboravljene zlatne stolice kraljeva i knezova svih slovjenskih plemena na zapadu i na jugu.

Preko mosta na vodi Ilinac uspiesmo se podobro visoko na brdo sv. Jurja, izpod kojega leži selo Zakučac. Liepo je tu pogledati na prastaru gradinu omišku, što je poput velika orla razširila svoja krila po visokim golim stjenama. Duboko pod njimi utiće tu zelena Cetina u more, a preko mora vidiš iz daleka otok Brač. Za ledjima prema sjeveru ležahu poljička sela Gate i Zvečanje, pred nama Naklice i Truše, više gore Mošnice i Ostrog nad Jesenicama i Podstranom. Za mala spustismo se opet niz golo brdo u dolinu, gdje nadjosmo nješta zelenila, maslina, vinograda i oranica. Radi velike strmine moradosmo hodati pješice. Na ovom težkom putu pripovjedac mi moj suputnik najnoviju zgodu jednoga svoga prijatelja, takodjer iz Poljica. Kao mladić od 12. godina zaljubi se on u djevojku iz sela Tugara, kojoj bijase osam godina. Kroz deset godina hraniše oni svoju ljubav u časti i poštenju, kao što je stari običaj kod Poljičana. Mladić zaprosi napokon djevojku od otca, ali mu je ovaj nikako dati nehtjede, jer ona bijaše od gizdavije kuće i gizdavije odgojena nego li mladić. Nu i mnogi drugi išli su za njom, jer bijaše liepa i bogata, vodeći medju sobom rat poradi nje, ali ona nehtjede nikoga slušati, jer bijaše vjerna svomu ljubovniku. Napokon zapovjedi otac

*) Polag toga rukopisa tiskan je isti zakon u „Arkivu“ knj. V.

da se udade za drugoga mladića. Poljićanke pokorne su svojim roditeljem kao pitome ovce. Ona se doista udade, nu prije zamoli svoga ljubovnika da otide u popove i da joj ostane u srcu vjeran. On učini to, zapopi se, te pripada sada kolu najboljih svećenika hrvatskoga obreda. U tom razgovoru provalismo strmu brdinu, uzjašismo opet konje i stigosmo za kratak časak u selo Tugare, koje spominje jur u devetom stoljetju listina Trpimira kneza, koj bijaše ovo selo darovao crkvi splietskoj. Mi odsjedosmo u kući Novakovića, gdje nadjosmo kod kuće samo nećaka domaćinova, koj bijaše učitelj u hrvatskom sjeminištu u Prikom. On nas podvori sa kvasinom, to jest vodom pomješanom sa šećerom i octom, što u vrućini ugodno hladi. Mi razgledasmo župnu crkvu, koja je sagradjena u bizantinskom slogu na krst, ali je kod popravljanja izkvarena. Crkva stoji, kao sve u Poljica, na uzvišenom mjestu. U dolini vidi se dobro obradjeno polje račinsko pod selom Račnikom, zatim čazinsko i tugarsko.

U Tugarih odpustih putnoga vodju Antu što nam ga bješe dao na put za pratioca župnik gatski. Bješe mladić liepa stasa i obraza, u liepoj modroj i ćištoj odeći, srebrom obšivenoj, s dugom puškom na ramenu. Prijazan i ljubezan u razgovoru trčao ili hodao bi uvjek pred konji, kako bi mi hitrije ili laganije jašili.

Po kršovitih putevih udarismo iz Tugara prema Splietu. Tkogod bi nas od Poljičana sreo, svak bi nas pozdravio sa „Hvalen Isus!“ i pitao bi nas: da li smo zdravi, nismo li trudni, kuda idemo, odkuda smo pošli? itd. Napokon izreče svaki božji blagoslov sa željom sretnoga puta. Sretosmo i njekoliko pravoslavnih iz Imotskoga i od Sinja, pa kad bi ih mi prije pozdravili nego li oni nas, odzdraviše nam jedva. Kad bi ih pitali odkuda idu? odgovorili bi „Od svieta,“ „Od kuće,“ ili takova šta prilična, nu vazda neotesanim okosnim načinom. Evo kolike razlike medju istočnim i zapadnim načinom odgojenja našega naroda u Dalmaciji.

Kraj sela Tvrdčići, na njekom putku prema župnomu mjestu Sridčići dodjosmo na djelani drum, na kom smo se jedva nešta odpočinuli od trudna putovanja po kršu i kamenju. Nad nama svietljaše pun mjesec, oko nas bielilo se golo stienje, a s lieva iznad nas pružila se visoka planina Perunska, s desna opet drugo brdo. Pod nama hitra potočina, duboka i strma. Mi jezdismo većom stranom kasom, svaki tiho i zadubljen u svoje misli, dok dodjosmo preko potoka Žrnovnice i sela istoga imena, opet na gorji put, koj vodi kroz kršovita polja do velike ceste omiške. Kod Žrnovnice dospieva planina Perun, koja se tu ponajviše uzdignu i u šiljastom slemenu dovrši. Ja pogledah još posliednjikrat na visoki Perun, na kom stajaše možebiti njegda i Perunov hram. Još nosi tu i jedna dubrava Perunovo imo, možebiti da bijaše posvećena njegda tomu poglavici slovjenskih bogova, kojim Slovjeni, kako je poznato, posvećivahu i dubrave i šume. Vinograde i šume Perunske kod Žrnovnice spominje barem još S'vnimir kralj hrvatski u listina svojih. Znamenito je, da poljički pastieri po sviedočanstvu Fortisa, još i danas sa kresovi slave dan sv. Vida na uspomenu boga Svetovida. Nad vrhom perunske gore, pomoli se uprav mjesec i zviezda u slici starinskoga grba ljelive, kojega njegda poljski i hrvatski Slovjeni nosjahu. Ja se nemogoh dosta nagledati te slike, koja me potisnu duhom i misli u davnu davninu. Moj suputnik bijaše jur dobro napred poteko, i ja odjurih za njim preko kamenja, potočina i jaruga, dok se nesastadoh šujime izpod visoke i gole Kile, pod kojom poče moj drug prizivati jeku, a ona mu se odzivaše po deset puta jasnim glasom, koj čarobno zvečaše u gluvoj noći, po onom okolišnom stienju i kršovju, kao glas iz nepoznata svieta.

Za mala dodjosmo i do velike ceste, a za pol sata prispjesmo pjevajući naše narodne pjerme u Spljet, koji je počivao na polak jur u snu.

Imam primjetiti, da sam mnogo prije posjetio još jedan dio Poljica. Iz Spljeta udario sam preko sela Postrane. Tu sam vidio naprema crkvici sv. Martina goleme stare zidine, iz kojih izvadiše njeke ploče s rimskimi napisi, te ih uzidaše u ogradi rečene crkve i groblja. Od tuda navratih se u Jesenicu u kuću Jure Karamana, čestitoga starca seljana, koj me podvori gostoljubivo po starohrvatskom običaju. Tu okusih prviput izvanredno crno vino Prosek, što ga Poljičani iz groždja okate ili glavinuše i crna muskata prave. Ovo vino, kad bi se izvozilo moglo bi resiti stolove najbogatijih ljudih. Imao sam priliku u Jesenica gledati pirovanje od četiri para zaručnika. Mladoženje i svatovi bijahu u svećanoj prekrasnoj odeći Nevjeste u zobunih i suknjah od skrleta, sa crvenimi čarapi i žutimi nestvami. Na glavi im trepćaše vienac od zelena lišća, prepletena zlatnimi žicami. Opasane bijahu dvie zlatnim a dvie svilenim pasom. Mužkarci nosjahu zelene ili crvene ječerme iz baršuna ili sukna, koje bijahu urešene srebrnimi tokami i zlatnimi zviezdami i strielami. Na ramenih visjaše crvena kabanica zlatom obšivena. Ćakšire im bijahu modre u opancih, a na glavi crvene kape, izpod koje virio je straga perćin, kojega djuvegie sa vrpcami od srebra i vune prepletoše. Hodajući puškarali i pjevali bi neprestano. Kad dodjoše u crkvu zapjeva pop glagolsku misu, pošto se je prije kod oltara s ljudmi glasno razgovarao. Pjevanju popa odgovarao bi puk, koj sve crkvene pjesme na pamet znade. Na podizanje potrčaše svi svatovi iz crkve i počeše iz pušaka gromovito pucati, tako da je sva crkva zagrmila, a jeka od šuma i groma po svih brda odjeknula. Kad se vjenčanje dovrši porazdieliše nevjeste jabuke medju poznance u samoj crkvi, a iza toga razdiele se svatovi na družbe, te svaka ode sa svojim novovjenčanim parom u dobrom redu pjevajući i puškarajući u kuću mladoženje, dočim bijahu kod svake kuće bokarom vina veselo pozdravljene. Pobilježio sam imena novovjenčanih na vječnu uspomenu. Bijahu 1. Ivan Kapić i Manda Tomaševa. 2. Jure Ercegović Grubiša i Antica Sudić. 3. Ante Živalić i Matuša Sodanova. 4. Matija Klarić i Manda Ercegović Grubiša.

U Sustipanu kod Jesenica stoji stara porušena crkva, oko kojih ima veoma mnogo starih grobova s kamenitimi pločami, na kojih izrezani su svakojaki znakovi, kao sjekire, kosiri, mlati itd. a ima i njekoliko hrvatskih napisa, od vremena žalibože veoma oštećenih. Medju ostalimi vidio sam i dvie liepe mramorne ploče s izklesanim cviećem i lišćem, s lopatom, trokutom, krstom itd. Ove ploče izvadili su iz razvaline grada Peršijana što je stojao njegda izpod crkve Sustipana. Ima kod groblja i gomila s ostanci zidova i svodova.

Čim sam prošo preko vlasti poljičke, koja se ukupno i Banak, po svoj prilici od Banovine zove, dodjoh u Priko, ovkraj Cetine rieke, posjetiv tu sjemenište glagolsko, podignuto g. 1746, ali kasnije zapušćeno, pošto i znamenito sjeminište Zmajevićevo po nemarnosti zadarskih nadpiskupa zapustiše. Ovo sjemenište priečko obnovi vriedni pokojni biskup spljetski Ljudevit Marija Pini šibenićanin, koji je taj zavod velikom brigom i ljubavju njegovao. Bijaše tada u njemu preko 50 mladih svećenika i učenika pod upravom iskrena rodoljuba Josipa Bežića, koji je revno nastojao da se mladi svećenici glagolskoga obreda čim bolje izobraze, budući da tada u spljetskoj biskupiji još uvjek do 63 župa glagolskoga obreda bijaše.

Preko Cetine, izpod visokih dinarskih brda, na kojih stoji zapuštena tvrdjica Mirabel'a, a podalje starohrvatska tvrdja Starigrad, leži gradić Omiš sa 150 kuća i oko 800 stanovnika. Bijaše njegda debelim zidom opasan, od kojega se vide još sada ostanci. Tu nije mjesto da spominjem kako je znamenit bio taj grad u povjesti hrvatskoj ne samo radi svojih odvažnih gusara, za vrieme gospodovanja knezova Kačića, nego i glede brodarstva i znatne

trgovine. Župna crkva ima njekoliko lìepih riedkostih u svojoj blagajni, medju drugimi jedan Ostensorium iz kristala, što su ga omiški gusari preko mora u Puljskoj njekoj crkvi ugrabili.

U obćinskoj pismohrani našo sam zapisnika počam od godine 1520. do novijih vremena i njekoliko povelja od 15. do 18. vieka. Porodice Despotovići i Benkovići imadu riedke rukopise i umotvore, a na gradskom groblju ima njekoliko prastarih grobova, koje radi kratkoće vremena razviditi mogao nisam.

II.

DUBROVNIK. KOTOR. ARBANSKO PRIMORJE. KRF I ITALIJA.

I.

Preko Hvara u Dubrovnik.

Jesenske noći veoma su nesnosne u primorskih gradovih dalmatinskih radi ničesa drugoga, nego poradi malenieh ali silovitieh komara. Ovo sam izkusio opetovano u Spljetu u oči moga odlazka u Dubrovnik. Nepomože ti proti ovomu drobišu ni kadjenje ni čišćenje soba, van da se saviješ svega u plahte i pokrivala, ali onda nemožeš spavati od vrućine i znoja.

Izjeden te izmučen skočih dne 13 listopada jur o 4. uri s jutra na obnemogle noge, spremih svoju prtljagu na parobrod „Istru“, kojim zapovjedaše kapetan Grassi, te čekah zatiem spokojno čas odlazka u velikoj kavani na spljetskoj rivi.

Oko šeste ure krenusmo put Hvara, kamo doplovismo o 9. uri. Na parobrodu nadjoh više poznanaca. Koliko pamtim, bješe medju njimi i viški pretur Polić, belgradski trgovac Spiro Bilja, starac Krsto Medović, i još njeki. Na brodu se upoznah s dvima gospodjama iz Dubrovnika, koje, kao sve skoro Dubrovkinje, govorahu rado hrvatski. Medju putnici bijaše i njeki doktor iz Hamburga G. E. Hosstrup, koj se veoma radovao, što sa mnom njemački govoriti mogaše. Bio je proputovao malone čitav sviet, te za želio viditi i Dalmaciju, o kojoj je svašta čitao i čuo. Naumi poći morem do Kotora, pa odmah vratiti se u Hamburg. Uz moj savjet, da se gdjegod izkrca, pak da i u zagorsku Dalmaciju zaviri, nehtjede pristati. Njemu je dosta, veljaše, da vidi gradove i primorje, pak je valjda štogod o svom dalmatinskom putu i napisao, kako je kroz višegodina uredjivao časopis „Börsenhalle“, a kasnije putovao po Americi i Aziji.

Kod otoka Hvara običaje parobrod njeko vrieme počivati; ovu zgodu upotriebih, te se izkrcah da razvidim malko grad Hvar. Prvi moj hod bijaše u stolnu crkvu, koja je sagradjena u slici romanske bazilike, sa osam oblih arkada, koje diele sriednji brod od prostranih pobočnih brodova. Svetilište ima šiljasti svod i šiljaste lukove gotičke, ali od pobočnih brodova i kapelâ diele ga opet obli lukovi romanski. Na oltaru svetoga Petra ima slika istoga svetca, popravljena od Paskala Renisa iz Brindiža god. 1804. Grad Hvar ima samo nješto preko 2000 stanovnika, ali njekoliko liepih i starih, po mletačkom ukusu sagradjenih kuća. U francezkom ratu pretrpi Hvar mnogo od ruskih topova, koji oštetiše na velikom trgu ili Marini znamenitu Loggiu (vjećnicu) sagradjenu od San Michela, te porušiše jednu crkvu, od koje krasan osmokutan zvonik stoji sada osamljen. Fratarska crkva ima mnogo grobnih napisa iz XV. XVI. i XVII. vieka i njekoliko znamenitih slika od Jakova Palme ml., Jakova Da Ponte-Bassana, Franje Santa Croce i Mate Rossella. Rado bi bio posjetio i Starigrad, da vidim rodno mjesto slavnoga pjesnika Petra Hektorovića, ali vrieme mi jedva toliko doteče, da se mogoh koj časak porazgovoriti s vriednim hvarskim kanonikom Vučićem, s kojim sam se prije dvie godine upoznao bio u Zadru.

Od Hvara do Dubrovnika plovi parobrod kraj otoka Pelješca, Korčule, Mlieta, Lastova itd. Samo kod Korčule zabavi se do pol ure, te tako putniku nije ni moguće izkrcati se na budi kojem mjestu, ako neće da se oprosti s parobrodom, pa da čeka osam dana dok drugi dodje. (Neznam kako sada idu parobrodi.)

Na čitavom putu sve od Spljeta pratio nas južnjak „široko“, te skoro svi putnici bolovahu i ležahu polusviestni po klupah. U podvečer umiri se more. Mjesec bacaše svoju čarobnu svjetlost na kamenitu okolicu, upirući svoje trakove u dno zelena mora. U razgovoru s Hostrupom, nasladjivasmo se obojica mimogred pogledom na krasan romantičan prizor. Čitava hrpa otočića sad bi se pomolila, sad izgubila pred nama. Nad njimi treptijaše mjesec kao pastir nad ogromnim stadom morskim. S napreda pokazivahu se visoka brda njegdanje republike dubrovačke, a iz nenada nestadoše pred nama sve slike otoka i otočića, te se otvori veliko more, kolebano još uviek od slabieh valova.

Oko devete ure dodjosmo sretno u Gruž izpred Dubrovnika. Kad se izkrcasmo, odvedoše me fakini, noseći predamnom robu, ponajprije na doganu, od dogane opet drugi do najmljene karuce, a pri ovoj preuzeše opet treći robu, da ju smjeste na kočiju. Svaki put moradoh s nova platiti dosadnu čeljad i prepirati se s njom poradi dara. Pri kočiji dočeka me moj suputnik Bilja i ponudi mi se prijateljski, da će mi u Dubrovniku potražiti stan, ako ga počekam kod „Pilâ“, jer nemogaše odmah samnom.

Uzduž liepieh gružkieh kuća i ljetnieh dvoraca, krasnih bašća i voćnjaka vodi umno sagradjena cesta uz brdo do gradskih zidina dubrovačkih. Tu stoje starinska vrata „Pile“, urešena kipom sv. Vlahe, zaštitnika dubrovačke slobode i mirna smotritelja sretnieh i nesretnieh zgoda plemenitoga toga i prem slavnoga grada.

Skočiv iz kočije, pohitih prema vratam i naklonih se nehotice sv. Vlahi, kao zastupniku slobode i slave naroda moga. Srdce mi kucaše od veselja, i suza radostna pomoli se na licu; jer doživih dugo željeni čas, da vidim Dubrovnik, o kojem svaki naobraženi mladić u Hrvatskoj, u ono doba, s uzhitom i ponosom govoraše. Ogavni materijalizam nepogazi tada još uznesenu poeziju, a Dubrovnik zastupaše uprav najslavnije, kroz mnoge vjekove, pjesmu jugoslavensku.

Izpred vrata stoji na malenom trgu s jedne strane poveća kavana, s druge pako kasino. Njeki, što se tu desiše, obkoliše moju kočiju, želeći saznati tko je taj stranac, što se klanja svetomu Vlahi? Moj kočijaš strese s ledjima i neodgovori ništa. Samo sam napokon toliko razabrao iz šaptanja, da je ljubopitnim na kratko odgovorio: Naš je. U to dodje i Bilja s drugim suputnikom Medovićem; oba me odvedoše u gostionu k „Pelegrinu“, gdje njihovim nastojanjem dobih dobru sobu, iz koje morade njeki nepoznati mladić izaći.

Prvo što mi u oči pade, bijahu sobna vrata bez brave i ključa. Dozvav gazdaricu i upitavši ju: Čim ću zatvoriti vrata? „Gospodaru! netreba vam toga,“ odgovori mi ona, „vi ste u Dubrovniku, a tu se nekrade i neotimlje.“ I doista nečuvena je stvar u Dubrovniku, da bi koj putnik bio okradjen. Ja se pri odgovoru moje gazdarice sjetih nehotice običaja starih Sloviena, o kojih i tudji suvremeni pisci tvrde: da u njih tatbina i otimačina poznata nebijaše. Još je danas u Dubrovniku običaj, kada tko štogod izgubi ili nadje, da se najmi sliepac, koj hodajući po gradu od kuće do kuće, pita glasno: da li je tko izgubljenu stvar našo ili nadjenu izgubio? pak obećaje onomu blagoslov božji i sve dobro svieta, tko će mu kazivati ono, za što sliepac pita.

II.

Grad Dubrovnik.

Neima gotovo na čitavom svietu pomanjega grada, o kom bi domaći i inostrani pisci tolikom pohvalom pisali, kolikom o Dubrovniku. Anselmus Katić pjeva o njem: Parva domus Ragusa, sed sufficit orbi, nam cunctis satis est, unica mica salis. Mi ga zovemo našom Atenom, ali nikad se nije sav duševan život starih Grka onako usredotočio u Ateni, kako našega naroda u Dubrovniku. Književnost i umjetnost, trgovina i obrt, narodan značaj i običaj svih južnih Sloviena ustanovi tu svoje postojano sielo tečajem mnogih vjekova. Jedinu veliku mahnu sviju Sloviena, privrženost naime i podanost prema tudjinstvu, nemogaše ni Dubrovnik, u istom najvećem cvietu svoje slave i bogatstva, sa sebe stresti.

Dubrovnik, osnovan od Sloviena, i rimskih naseonika iz Epidaura i Solina naličio je u svom javnom životu, osobito u upravi i zakonodavstvu mnogo svomu suparniku gradu bnetačkomu, osnovanom od jadranskih Veneta i rimskih naseonika iz Oglaja. Ali dočim se jadranski Veneti preobraziše u Talijane, nasliedivši s romanskom narodnošću i poduzetan, za gospodstvom i velikimi djeli težeći duh, ostade Dubrovnik uz svoju sloviensku narodnost, vjeran prirodjenomu krotkomu duhu slovienskomu, koj nikada nije težio za gospodstvom tudjih naroda i zemalja, ako ga ne vodjaše ili ne tjeraše tudja osvojiteljna ruka, ili tudji duh napadanja i otimanja.

Ponajbolje uvrieži se u Dubrovniku prirodjena svim Slovienom ljubav slobode. Ponositim čuvstvom mogahu zato Dubrovčani jur u XV. vieku na zidu tvrdje sv. Lovrenca staviti napis: NON BENE PRO TOTO LIBERTAS VENDITVR AVRO. Ali da ovu slobodu barem u nutar svojih zidina sačuvaju, moradoše stari Dubrovčani mnoge podnositi težke žrtve, a često puta i prividno klanjati se Grku i Rimljaninu, Mletčaninu i Ugrinu, Turčinu i svomu slovjenskomu susjedu. Pak ako i Talijani Dubrovčanom porugljivo predbacivahu: da su narod od sedam stiegova (delle sette bandiere), to se ipak nad miri nom Dubrovnika grada nikad nije vijao drugi stieg, nego li njihov, sa slikom svetoga Vlahe, dok ga nije sveevropski silnik Napoleon I. strovalio, pogazivši ujedno i suparničku slobodu sv. Marka.

Današnji Dubrovnik sitna je samo slika staroga Dubrovnika. Nestalo je mnogih crkva i dvorova, porušena leže predgradja. Pusti stoje ljetni dvorci vlastelina. U polumrtvilu životare redovnički samostani, ovi grobovi i spomenici muževa slavnih s umna svoga djelovanja. Kneževski dvor pretvorio se u stan austrijskih činovnika; dvorane velikoga i maloga vieća u tajne urede, a u zabitnom kutu toga dvora leži Rolandov kip, symbol slobode gradske!

Sadašnji unutarnji grad proteže se od Pila do Ploča t. j. od zapadnih do iztočnih gradskih vrata i istoimenih predgradja, te je dugačak, kako ga sám izmjerih, 444 koraka. Grad je opasan tvrdimi, veoma umno sagradjenimi zidovi, koji su sada na mnogih mjestih osakaćeni. Ima tvrdju sv. Lovrenca, kao prvu stražu i štit čitava grada, zatiem tvrdjavu sv. Srdja, što ju od vremena Napoleonova carskom nazvaše; napokon umno sagradjenu kulu Minčetovu i Rivellinu ili tvrdjavu pobožnu (Fortezza Pia.)

Najznamenitije zgrade dubrovačke jesu 1. dvor kneževski 2. Dogana, 3. samostani Dominikana i 4. otaca male braće.

Kneževskomu dvoru ide mjesto medju prve graditeljne umotvore južno-slovienskih zemalja. Sagradjen koncem XIV. vieka u talijanskom slogu bijaše vatrom oštećen g. 1435. nu iza njekoliko godina po napuljskom graditelju Onofriju Jordanu popravljen. Troškovi gradjenja iznosiše do 40,000 dukata. Nu g. 1459. i 1463 izgori dvor iznova, te od stare zgrade nepreosta skoro ništa. Tada pozvaše Dubrovčani slavnoga graditelja one dobe Šibeničanina Jurja Matejeva ili Matejevića, koj stranom stare zidine popravi, a stranom čitav dvor s nova sagradi. Dvor stajaše tada na dva poda, ali trešnjom g. 1667. porušen je drugi pod, a dolnji, što i sada stoji, na mnogih je mjestih oštećen. U pročelju počiva triem na pet umno izvajanih stupova sa svodom na krst. U dvorištu urešeni su hodnici arkadami, stupovi od triema kao i prozori prvoga poda izkićeni su liepom rezbarijom i umno izmišljenimi simboličkimi slikami, a medju ovimi na najvišjem mjestu stoji kip sv. Vlaha. Uz zidove triema namješćene su kamenite sjednice, na kojih sjedjahu negda, prilikom pučkih svečanosti, dubrovački viećnici, a sada traže ovdje odmora gradjani po zlom vremenu. U dvorištu stoji jedini spomenik što ga podignu g. 1638. obćina dubrovačka svomu sugradjaninu Mihalju Pracatu, zato što je u oporuci na dobrotvorne svrhe ostavio 300,000 dukata svomu rodnomu mjestu. Sobe kneževskoga stana bijahu negda po zidovih pokrivene baršunom i urešene skupocienimi slikami, zrcali, zlatnimi štapovi itd. Po podu prostirahu se iztočni veleliepni sagovi, i bogata raznovrstna sprava punijaše prostorije od soba i dvorana, ali prije njekoliko godina, kad njetko upali vojnički magazin, što ga bijahu kraj dvora namjestili, probije oganj u bivše kneževske stanove, i popali sve što bijaše unutra. Od starieh vremena preostalo je jedva njekoliko slika.

U ovom dvoru čuva se i znameniti arkiv bivše slobodne obćine, i sadašnjega c. kr. okružja dubrovačkog.

Veleliepna Dogana, dogradjena početkom XVI. vieka u mletačkom slogu i urešena arkadami, umnom rezbarijom, i arkitektoničkim različitim nakitom, sabiraše negda materijalno i duševno bogatstvo Dubrovnika grada. Tu se sticaše roba i novac što donašahu trgovci i carine, kao i daća i porez. Tu se kovaše novac dubrovački i lievaše zlato i srebro za kovnicu. Tu se sastajahu i družtva učenjaka i pjesnika, priobćivajućih svoje umne proizvode na hrvatskom, latinskom i talijanskom jeziku. Tu posadi prvo svoje sjedalište i hrvatska Thalija; jer tu prikaživahu različite družbine pred sakupljenim pučanstvom dramatičke proizvode svojih pjesničkim duhom oduševljenih sugradjana. Tako umješe stari Dubrovčani svakom prilikom spajati suhoparnu prozu života sa oduševljenom poezijom; duh i materija djelovaše zajedno, s toga i proslaviše Dubrovčani ime svoje na vječna vremena.

Na polu zapušćeni, u mnogom zanemareni samostani Dominikana i otaca male braće divni su ostanci spomenika starodubrovačke umjetnosti. Crkva dominikanska sagradjena je početkom XIV. vieka u romanskom i gotičkom pomiešanom slogu. Znamenito je njezino svetilišće, sakristana i pobočna vrata, urešena arkitektoničkimi nakiti osobite vrsti. U XV. vieku popravljao i povećao je istu crkvu dubrovački graditelj Paskval Mihaljev, kojemu staviše u sakristani iste crkve sliedeći napis:

PASQVALIS MICHA
ELIS RAGVSINVS PLV
RA INGENIO CLARA
INVENIENS ANNO
QVO PORTVM
EDIDIT. MCCCCLXXXV.

Ova crkva ima više grobnih spomenika, počamši od XIV. vieka. Ima liepieh slika u bizantinsko-slovjenskom i talianskieh škola slogu, od kojih pripadaju njeke na daski slikane XV. i XVI. vieku. Medju sv. moćmi čuva se i starinski, patriarkalni dvokrst od čistoga srebra, kojega dade načiniti g. 1310. srbski kralj Uroš. Ja sam mu sliku s potanjim opisom priobćio u mom „Izvješću o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim," (l. 31). Zvonik dominikanske crkve sagradjen je iz tesana kamena g. 1424. po graditelju Fra Stjepanu Dubrovčaninu. Dva stara zvona u njem lievana su g. 1364. od Bartola iz Kremone i g. 1516. od Ivana Krstitelja Rabljanina u Dubrovniku. Znamenita je i knjižnica monastirska, sa važnimi rukopisi na pergameni i neizdanimi djeli mnogozaslužnoga Serafina Crevića i Stjepana Rose.

Samostan i crkvu otaca sv. Franje male braće počeše graditi u XIV. vieku. Gradjen je u romanskom slogu. Dogradi ga g. 1363. graditeljski meštar Miho Petrab iz Bara, kojega grobni spomenik sačuvan je sa sliedećim napisom:

S. DE MAGIST
ER MICHA PETRAB.
D'ANTIVAR QVI FE
CIT CLAVSTRVM.
CVM OMNIBVS SVIS.

Ovoga djelo nastavi ili popravi po svoj prilici njegov rodjak, meštar Rajmundo Petrab, kojemu g. 1418. staviše takodjer ovdje grobni spomenik s napisom:

M. CCCC
XVIII. S. DE
MAGISTER
O RAIMVN..
PETRABO
FIOL. DE PO
GETA. CVM
OMNIBVS
SVIS. †.

U hodniku samostanskom ima još više grobnih spomenika s latinskimi napisi većom stranom gotičkimi slovi iz XIV. i XV. vieka.

Knjižnica samostanska, umnožena preriedkom zbirkom gluhoga fratra Inocencije Čulića, ide u prvu vrst književnih sbirka slovjenskoga juga, osobito glede riedkih rukopisa dubrovačkih. Njezin obširni imenik priobći svietu mnogozaslužni za hrvatsku književnost Dr. A. Kaznačić, ali bi zavriedila, da se još u bolji red stavi i savjestnije čuva.

Ostale crkve dubrovačke pripadaju novijemu vremenu, pošto je stare zgrade grozovita trešnja g. 1667. skoro sasvim upropastila. U glavnom hramu sv. Vlahe, što ga g. 1707. graditelj Marino Gropelli sagradi, čuvaju se medju sv. moćmi dragociene umotvorne riedkosti, medju kojimi pripada prvo mjesto srebrnoj i dobro pozlaćenoj rukomiji s čašom i peharom, što ju u sriedini XV. vieka tadašnji nadbiskup dubrovački Timoteo Maffei dade načiniti za kralja Matiju Korvina po dubrovačkom zlataru Ivanu Progonoviću. Na svu sreću umrie rečeni kralj prije, nego li se rukomija na put spremi, te tako ne dozvoli dobar udes, da i ovaj hrvatski umotvor padne u ruke ili Turkom, najvećim baštinikom budimskoga bogatstva, ili pako u privatnu shranbu budi kakovomu ugarskomu ili njemačkomu bogatiru.

Osim ove rukomije znamenitije su sliedeće sv. moći:

1. Glava sv. Lovre u srebro okovana, ima gotički napis: Reliquie santi Laurenti, magister Gulermus me fecit A. Dni. 1348.

2. Glava sv. Vlahe sahranjena je u srebrnoj škatulji načinjenoj poput bizatinsko-iztočne krune. Na ovoj ima urezanih slika od više svetaca, kao sv. Vlahe, sv. Petra, Andrije, Matije, Jakova, Ivan Krst., Zenobija i Ivana barskog, uz vrlo umjetno sastavljene nakite.

3. Ruka sv. Vlahe, takodjer u srebro kovana, s emajli sv. Lovre, Andrije, Nereja, Akila, Luke, Tome, Šimuna, Bartola i Pavla s napisom: TOMASO PALEOLOGO DESPOTA DEL PELOPONESO DONATO A GIORGIO RADOVANOVICH. CIVI RAGVSEO 1452.

U istoj kapeli sv. moćih nalaze se i dvie liepe slike na platnu od dubrovačkoga slikara Petra Mateja, predstavljajuće slavodobiće vjere kršćanske; zatiem slika Bl. D. Marije s Isusom od Dubrovčanina Benka Staja. U samoj stolnoj crkvi čuvaju se još dvie poveće slike od rečenih slikara.

Crkva sv. Margarite, koju je polag starih dubrovačkih ljetopisa sagradila Margarita, žena Stjepana kralja hrvatskoga ili bosanskoga, ne obstoji više, već je na njezino mjesto oko g. 1570. po Mateju Saparosu graditelju iz Ferma sagradjena nova kapela, posvećena sv. Margiti, što sada služi za bogomolju vojničke bolnice.

Na skrajnih dviju točkah unutarnjega grada, to jest kraj vrata od Pilâ i Ploča, stoje dva studenca, koja hrane živom vodom čitav Dubrovnik. Studenac, ili kako ga Dubrovčani zovu „točnik“ pokraj Pila, ima se smatrati kao liep umotvor XV. vieka. Sagradi ga g. 1438. napuljski graditelj Onafrio Onosiphor Jordani, dobivši od vieća dubrovačkoga za nagradu svoga djela 8250 srebrnieh dukata i jednu kuću u gradu, s dozvolom, da može bez svake mitnice uvažati inostrano vino. Točnik ovaj, uz kojega stajaše negda prastari samostan duvnâ sv. Klare, obružen je sada žalibože ogradom, kojom polovicu točnika sakriše, kad samostan pretvoriše u kasarnu. Uz prkos tomu vidi se umno i ukusno djelo, što ga tolika stoljeća satrieti nemogahu. Kroz otvorene čeljusti kamenitieh lavova teče voda bez odmora, što ju umjetnik izvede putem vodovoda, osam milja dugačkoga, iz vrutka kod sela Šumeta. Okrugli badanj iz tesana kamena s izvajanimi uresi stoji neoštećen, ali mramorni krov, stojeći na mramornih stupovih urešen kipovi takodjer iz mramora, porušen je trešnjom g. 1667. Latinski veliki njegov napis priobćio sam u mom „Slovniku umjetnika.“

Medju ovimi točnici pruža se prostrani dubrovački Corso, nazvan „Stradone“, uz kojega dižu se s obiju strana ukusno sagradjene kuće, većom stranom u mletačkom slogu, s balkoni i arkitektoničkimi nakiti. Tu se sastaje svaku večer ugledni sviet dubrovački, i ovo je jedino mjesto družtvena sastanka, jer stare kućne družtvenosti dubrovačke nestalo je žalibože skoro sasvim.

Stradon, kao i sve ulice dubrovačke, odlikuju se osobitom čistoćom. Nečistoća, koja pogrdjuje divne i najveće gradove talijanske, iz kojih se je preselila u njeke potaljančene gradove dalmatinske, nemogaše se udomiti u Dubrovniku. Isti prosti seljanin iz okolice dubrovačke, kada ide u grad, obuče čiste i nove haljine, a seljanke što prodavaju seoske proizvode, gredući iz sela bosonoge, navuku pred gradom biele bečve i čiste crevlje, te me sjetiše na seljanke u hrvatskom provincijalu, koje kad bosonoge idu u crkvu ili u grad, obuku čiste čižme prije nego unidju u crkvu ili u grad. Nov dokaz velike ljubavi k čistoći našega naroda u obće.

III.

Dubrovačka predgradja.

Napomenuh jur, da Dubrovnik ima dva predgradja: Pile od zapada, a Ploče od iztoka. Na otvorenom prostoru izvan vrata od Pila stoji niz ukusno zasadjenih drveta, liepa kavana, gostiona i Kasino. Tu ima uviek dosta svieta, što dolazi bud na šetnju. bud na razgovor ili čitanje časopisa. Ali sam ja u ono doba zabadava tražio slovjenskih novina. Jedini naš „Gospodarski list“ bijaše njekako zabasao u Kasino, budući da su ga bezplatno pošiljali gospodarskomu družtvu, kojega u Dubrovniku tada nebijaše.

Predgradje Pile ima liepih ljetnih stanova i ukusno uredjenih bašća, pokraj mnogih porušenih kuća, još od vremena vladanja francezkoga. Najdivniju nasladu daje pako na Pilama inostrancem i domaćim vidik na more, vazda veličanstveno, da li je mirno i tiho, ili uzrujano od sile vjetrova. Kad se pieneći baca u goropadnih valovih na dubrovačke mirine, te grozovitim šumom i podzemnim žamorom val za valom bije, odbijajući se od umna i tvrda tvora ljudske ruke, u najvećoj srdžbi i kolebanju: tada gleda čovjek ponositim čuvstvom, što on i ovu najveću silu prirodnoga življa nadvladati i njezinoj biesnoj moći svojim umom prkositi može.

U iztočno predgradje Ploče vodi preko mosta put prema Kotoru sagradjen. Ali na ovom putu ne vidiš kola, već ljudi putuju ili pješke ili na konjih i mazgah jašući. Bremena i robu prenose ponajviše žene ili na ledjama ili na mazgama. Stara dubrovačka vlastela služila su se sedjetom (nosilkom) ali ovih sad nigdje neima.

Na Pločama ima i kontumac za tursku robu i prihodnike. Tu je i prostrano pazarište, na kom je pazar trikrat na nedjelju. Tada možeš viditi čitave karavane Turaka i Hrišćana iz Bosne i Hercegovine sa više stotina natovarenih konja. Tuda prolaze često Turci na hodočašće u Meku i radi trgovine put Misira, Carigrada i Trsta. Tko želi da se upozna s iztokom u malenom, može tu kao miran smotritelj naučiti koješta. Nu i za slavofila poučno je ovo mjesto, jer se može naučiti, koliko je slovjenski kršćanin i mahumedanac pozajmio ćudi, običaja i nošnje od azijatskoga Osmanlije. Tu je i za hrvatskoga i srbskoga jezikoslovca najkoristnija učiona.

IV.

Ilijna glavica. Mladi i stari književnici.

Govorio sam, da izvan Dubrovnika imade više ljetnih dvoraca i stanova dubrovačke vlastele i gradjana. Medju ovimi stoji na jednom izmedju najljepših miesta Ilijna glavica, ljetni dvor moga staroga prijatelja kneza Meda Pučića. Na dan 21. listopada pozove on mene s više poznanika na doručak. Kao za pripravu budućega uživanja duševne slasti posjetiše me već za rana dva umna književnika i svećenika dviju crkava, t. j. zapadne i iztočne, naime fratar Alessandro Gianarelli rodom iz Toskane, i svemu našemu narodu dobro poznati urednik srbsko-dalmatinskoga magazina i G. Nikolajević tadašnji arhimandrita. Neću zaboraviti nikada onu uzhićenost, kojom mi je prvi čitao liepu podulju pjesmu „La madre Ebrea“ od svoga zemljaka Giania; dočim me drugi blagim svojim načinom naputio na iztraživanje kojekakovih meni još nepoznatih dubrovačkih i kotorskih starina i književnih riedkosti. Jedva se oprostih s ovom vriednom dvojicom, kada

dodje moj prijatelj dr. Ivan Kaznačić, oštroumni iztražitelj dubrovačke gradjanske i književne povjesti, sa svojim svakom Dragutinom Reljom, čovjekom od srdca i uma, da me odvedu na Ilijnu glavicu. Kad mi onamo, nadjosmo kod vele prijaznoga domaćine, njegova starijega brata Niku velikoga, profesora Klaića, i župnika Vodopića, koji je radi mene iz Konavlja onamo došao. Malo družtvo ali izabrano i plemenito, od kojih pojedinih neznaš tko je više oduševljen za svoju slavnu dubrovačku otačbinu i za čitavo slovjenstvo.

Domaćina me povede ponajprije na svoju „terassu“ ili vidik. Tu sam imao šta i gledati. S lieva prema iztoku bijaše podaleko predamnom stari Dubrovnik, sadašnji Cavtat, bogat bajoslovnimi pričami i baštinami porodica dubrovačkih. Podalje Ilijin vrh nad Konavljem i Kobilom, koja dieli Sutorinu od Vitaljine. Bliže ovamo Obod s razvaljenim kanalom i grobom Rimljanina Dolabelle, a u moru dva mala pusta otočića Mrkana i Bobara, od koje nosi naslov biskup dubrovački, kao zajedno i biskup trebinjski. Tu leže još razvaline njekoga monastira. Bliže Dubrovnika na suhom kraju iztočnom vidi se zapušćeni samostan Benediktina s crkvom sv. Jakova. Naprema u moru opet otok Lokrom s razvaljenim monastirom benediktinskim. Pod mojim nogama ležaše Dubrovnik opasan tvrdimi mirinami, iznad kojih viri ponosito kula Minčeta. Činilo mi se, kao da gledam tu bogatu ali polumrtvu dvoranu, iz koje je nemila ruka tudja izagnala duh slobode, radnje i oduševljenja, pak ostavila samo tvrde kule naperene topovi i lanci, da se kao bezdušne stražarice groze onomu, koji bi tu htjeo uzkrisiti stari duh. S desna i lieva od grada Dubrovnika leže razorene kuće, puste i mrtve. Iza ledja gradu i nad gornjim, sriednjim i dolnjim konalom podiže se visoki Srdj s tvrdjavom carskom, koju su Francezi na ruševini crkve sv. Srdja podignuli. Prema zapadu širi se po sried zelenih bašća, prem bogatih južnim voćem i biljem, umiljati Gruž, sa svojom krasnom lukom i skverom, gdje se brodovi grade. Parobrodi i austrijske ratne ladje ziblju se sad na onom mjestu, koje je gledalo negda inostrane trgovačke brodove svih naroda uz množtvo domaćih brodova, čuvanih domaćimi vojnici ili domaćimi brodari, nakrcanih bogatstvom i robom svega svieta. Podalje od Gruža sjaju u modrilu kršoviti otoci: Koločep, Lopud, Šipan i daleki dugački Mliet, za kojim viri iz mora otočić sv. Andrije, samotan stan neumrloga Mavre Vetranića, koji ga je toli krasno opjevao u svom Remeti.

Prema jugu širi se otvoreno more sve do obala Italije, te se mogu oštrim okom razabrati gradovi Jakin i Bar. More bijaše tiho i mirno. Samo lagani vjetrić titraše površinom. Šum valova, što se čuo kad je suha zemlja odbijala more, romonio je kao njeki podzemni mukli glas, ili kao uzdisaj ogromna orijaša, koji želi da svoj tiesan stan silom razširi, te da razori sve prepone, koje su mu priečile da provali napried. Kroz vjekove i vjekove bije more u ove stiene, ali svedjer ga odbija krš i um ljudski. Podzemni prijatelji mora potresahu višekrat ovimi stienami, razorivahu gradove, progutavahu plodne otoke, rušahu ponosite umotvore, ali višjom prirodnom silom utvrdiše se opet stiene na obalah, um ljudski podiže nove gradove i stanove ; pak ipak me strah popade, gledajući opasan položaj Dubrovnika, da će i ovo ponosito sielo slovinsko prije ili kasnije nadvladati silovito more, proždrieti njegove biele mirine, tvrde stiene i biele mirne stanove gradjana, te će od Dubrovnika kao od slovjenskoga Volina i Retre ostati samo uspomena, ali uspomena viečna i slavna, dok bude i jedne žive duše slovjenske.

Dugo gledah veličanstvene prizore preda mnom. Na pučini morskoj plazili su, kao duhovi, maleni brodovi s razvitimi bielimi jedri, te nehotice probudi se u odaljenom gledaocu zahvalna ćut prema višnjemu, koji je podao

čovjeku toliki razum, da zna nadvladati sve prirodne življe, i sve stvorove svjetovne.

Opetovano pade mi oko na daleki Ilijin vrh iznad Konavlja, i začudih se nad srodstvom imena onoga brda i krasne glavice, na kojoj smo stajali. Tad mi reče domaćina: Ima još i treće Ilijino brdo kod Gruža, ovo svjedoči, kako je tu rado naš narod nazivao brda po hrišćanskom gromovniku Iliji, koji osobito u tom kraju neku izvanrednu silu i moć pokazuje. Ja se sjetih nehotice na staro-slovjenskoga boga gromovnika Peruna, kojega ime nose još danas dva brda u Poljicah. A znamo, kako su rado kršćanski svećenici pretvarali imena spominjajuća staropoganske bogove u imena svetaca, kojim su pripisivali ista svojstva, ili koji su imali srodna imena s onimi bogovi. Tako pretvoriše Peruna u sv. Iliju gromovnika, Svetovita u sv. Vida, Triglava u sv. Trojicu itd.

Kad smo bili u rieči o Ilijinom vrhu, stade pripoviedati Vodopić, kako ima tamo starih slovinskih grobova, s velikimi pločami na četiri ugla, a na njih izrezane kojekakove slike, kao konjići, igranje kola, krstovi itd. kojim podobnih ima mnogo po Dalmaciji, Bosni, Hercegovini, i gornjoj Hrvatskoj. Izpod ovih grobnih ploča, pripovieda narod kod sela Poljice, da pada kroz više mjeseci kamenje kao da ga baca nevidjena ruka, pa kada ljudi dodju da izpituju, kako to biva, nemogu uzroka pronaći, premda vide padati kamenje kraj sebe, ali tako oprezno i čarobno, da nijednoga čovjeka nepogodi.

Kad smo sišli s vidika u dolnju prostranu sobu, nadjosmo pripravljen bogat ručak od samih mrzlih jestbinâ: sve po južnom ukusu, samo čaj vrijaše u ruskom samovaru, kao i u nas po večerih. Uz obilno jelo bijaše tu takodjer izabrana piva. Medju inim dubrovačka malvasija i zadarski maraskin. Sve oštro i vatreno kao podnebje i ljudi.

Iza tjelesne pokriepe sliedjaše duševna zabava. Ponajprije čitaše umni domaćina svoju najnoviju pjesničku poviest pod naslovom Cvieta. Kao što sve pjesme Pučićeve, odlikuje se i ova dubokim čuvstvom, uznositim duhom i veoma ugladjenim jezikom. Za domaćinom stade čitati Vodopić svoju poviest pisanu u prozi pod imenom Djevojka Konavka, opisav u njoj čistim narodnim jezikom, umno i vješto, običaje Konavljana. Krstno ime i zdravice, prikazane u narodnom duhu, odlikuju se osobitom ljepotom, a sva je poviest liep nakit nove književnosti dubrovačke. Da se neumorimo slušanjem, bješe čitanje kad ikad prekinuto kojekakovimi hitroumnimi primjetbami, i šaljivimi dosjetkami, dok se napokon veseli nerazidosmo, zahvaljujući prijaznomu domaćini, koji je znao prirediti uprav umnu zabavu za književnike mladje.

Bilo je tada u Dubrovniku i starijih književnika, kojim pripadaše Antun Kaznačić, kanonik Arbanas, Marinović itd. Ljudi vješti i mnogoučeni, ali neradljivi. Oni neodobravahu novi pokret knjige jugoslovjenske. Nebijahu zadovoljni s pravcem ni jezikom mladjih dubrovačkih književnika, o kojih su tvrdili, da nepišu po dubrovački, nego njekakovim pomješanim jezikom servijanskim, srbskim i ruskim. Ali kad su govorili isti starci u svom jeziku, miešali su oni slovinske s talijanskimi riečmi do zla boga, a kad bi se pustili u razgovor o učenih stvarih, tada bi upotriebljavali samo jezik talijanski.

V.

Biskup dubrovački i njegov uvod.

Ne davno bijaše na dubrovačko-biskupsku stolicu podignut Vinko Zubranić rodom iz Krka. Malo ima svećenika, koji bi se za svoju porodicu toliko brinuli koliko on. Nebijaše gotovo stranoga gosta, kojemu Zubranić nebi natuknuo štogodj o starini i slavi svoga plemena, a kad bi čuo, da se tko od domaćih ljudi bavi starinami ili povjestnicom, tad nebi bilo kraja preporučivanju, neka traži podatke za poviest slavnih vitezova Zubranića alias Čubranića a kadikad i Čubranovića. Mnogi se nemogaše načuditi dosta, što će svećeniku rodoslovje plemsko, koji sám poroda neima. Ja sam ovu njegovu revnost za svoje pleme smatrao za ljubav u obće k starinam i k povjesti, te mu priobćivah podatke, koliko sam ih našao. Inače bijaše biskup Zubranić vriedan domoljub; govorio je dosta dobro hrvatski i podupirao, koliko je znao, narodnu stvar.

Ovoga biskupa bijaše svečani uvod u Dubrovniku dne 19. listopada 1856. Iz rana jutra bijaše jur sva široka ulica (stradon) od Ploča do Pilâ urešena vienci i kitami zelenoga lišća, a medju ovim pomiešano cvieće umjetno načinjeno od papira. Sve kuće bijahu urešene sagovi, a na prozorih glava do glave, ponajviše gospodje. Na dućanih izpod vienaca bijahu kao pozdrav ponamiešćeni liepo pisani stihovi u ime raznih zanatlija, bratovština itd. i to skoro svi na hrvatskom jeziku, osim dva do tri latinska i talijanska. Iznad stihova stajaše ime zanatlijâ, kao: zlatari, kovači, kamenari, drvotvorci, crevljari, šavci itd. zatiem sodati t. j. fakini, ubozi, sirote, bratinstvo sv. Luke, sv. Karmela. Biskupa uvedoše iz predgradske crkve sv. Andrije u stolni hram svečanim uvodom. Vidio sam u Konale pred biskupa izlaziti: Sodate i Gružane svečano odjevene, zatiem Župljane s barjakom sv. Vlaha, u liepih bogatih haljina. Za ovimi gradjane s barjaci, bratovštine sa svojimi znakovi, popove i redovnike od svih redova. Kanonike, male djevojke, učenike, itd. U crkvi sv. Andrije bijahu zidovi crvenim i bielim platnom odjeveni, dakle s bojami dubrovačke republike. I tu bijaše svakojakih napisa, a skaline cviećem posute. Kad se krenuo uvod, stanu gruvati topovi. Uz glasbu i gruvanje topova dovedoše sretno biskupa u stolnu crkvu, gdje je započela svečanost čitanjem papinske bule i carskoga imenovanja, zatiem govorahu kanonici i biskup na moje veliko začudjenje na talijanskom jeziku, premda bi ih bilo moći na prste prebrojiti, koji nisu bili vješti jeziku narodnomu. Zlovoljan povedoh svoje drugove, što su me pratili, iz crkve napolje, nemogući se zadosta načuditi, kako je u samom Dubrovniku narodna sviest mogla na toliko pasti, da slovinsko pučanstvo nesmije ni rieč božju slušati u svom narodnom jeziku.

Moji prijazni drugovi, da me u mojoj pravednoj srčbi utješe, pozovu me, da još isti dan posjetim s njimi liepu okolicu Rieke ili Humle, koji poziv rado sam prihvatio.

VI.

Gruž i Humla (Ombla).

Oko treće ure poslie podne sjednem svojimi drugovi u karucu, i mi se dovezosmo u Gruž. Ovo je mjestance upravo stvoreno za odmor i za uveseljenje. Ima više liepih kuća kraj mora i leži na morskom širokom zalievu. Ima pristanište na glasu i veliki skver, na kom se brodovi grade.

Pučić nam pokaza kuću svoga otca, ukusno sagradjenu, sa šiljastimi izkićenimi prozori. S nutra imadu sobe mramorizirane podove, kapelu s liepom slikom od mladjega Tintoretta, prostranu terasu s kamenitimi posudami za cvieće. Kraj kuće stoji bašća umjetno uredjena. Vidi se iz svega, na koliko se negda kod dubrovačkih vlastela udomilo bogatstvo i ugladjenost života.

Do toga čekaše nas barka sa četiri vesla da nas povede na Rieku, zvanu od starine Humla, talijanski Ombla. Vozeći se po moru krasno nam je bilo gledati s desna na Gruž, s lieva na skoliće. Kad zakrenu smo u Rieku, ukažu se ljetni stanovi Kaboge i Stojića, koj zapušćen i polurazoren stoji, s desna selo Sustipan, s lieva Mokošice, podalje opet ljetni stanovi Bunića, Zamanje i Gučetića, obkoljeni čipresi, maslinami, paomami, javorovi, smokvami i drvjem narandja i limona. Paoma cvate tu kao na najtopljem jugu, i nosi voće, koje ipak nedozori. Leandri rastu visoko i široko kao kod nas obično drveće. Dodjosmo dalje do stiene, noseće ime „striženo, košeno.“ O tom smiešnom imenu pripovieda narod, kako se je neka žena, veoma zla jezika, došav sa svojim mužem na ovu stienu i našav tu travu, počela prepirati s njim, da li je košena ili strižena. Prvo tvrdjaše muž, drugo žena. Kad ona nikako nije pristati htjela na mnienje svoga muža, baci ju on u ljutosti sa stiene u more, nu žena utapljajući se kazaše još uviek rukom, da je trava strižena. O bližnjem selu Čajkoviću reče njetko, da nije ni selo, ni grad, već pokraj mora smrad, jer tu neima nikada sunca, buduć da je zaklonjeno sa svih strana brdinami. Iznad Čajkovića vide se rupe u stiena, koje narod zove Vilinske špilje, pripoviedajući, da su u njih negda stanovale vile. Dalje sliedi ljetni stan Pucića i samostan fratarski otaca sv. Franje. Tu se izkrcasmo da vidimo crkvu i samostan na polu obaljen. U njemu stajaše samo jedan redovnik, Fra Radaljević, koji je preveo Virgila na hrvatski jezik, ali ga na moju žalost nenadjosmo kod kuće. Crkva bijaše u XIV. vieku sagradjena u gotičkom slogu. Stari zvonik stoji još i danas, a i prozori sačuvani su podobro, inače je crkva iza trešnje g. 1667. vrlo izkvarena, premda je tadašnji provincijal Franjo Radalja, kao vješti vajar, svojom rukom pripomogao kod popravljanja. U dvorištu samostanskom vidio sam drvo narandje tako veliko i debelo, kako kod nas drvo jabuke ili kruške. Grobni spomenici pripadaju skoro svi XVI. ili XVII. vieku. Naprema samostanu leži najveći ljetni stan uz rieku, njegdašnje vlastničtvo markeza Sorkočevića, koji se iza propasti slobode dubrovačke preselio u Pariz. Sada je vlastnik njeki Markorić. Malo dalje širi se liepi gaj od čipresa uz ljetne stanove Kaboge, Getalda i Pučića. Na jednom brdašcu s lieva bieli se matica crkva, t. j. župna crkva riečka, posvećena „velikoj gospi“, na okolo opet čipresi. S druge strane Rieke viri opet na drugom brdašcu kapela sv. Trojice, takodjer s tankimi čipresi, koji svu ovu okolicu, liepu po sebi i po umjetnosti, još većma rese. Napokon doplovismo do vrela Rieke, koja izpod brda Sokola vrije, bacajući se malim slapom i ugodnim romonom niz brdo, tjerajući odmah više mlinova. Sav prediel veoma romantičan kruže straga visoke gore, iza kojih počimlje divjač turska. Niz brdo vidjasmo hodati vlaške žene, noseće na ledjih veliki teret od kamena uglevja, pod kojim pogurene hodaju čitav dan, neimajući konjâ ni mazgâ, da im pomognu nositi breme.

U povratku nenadjosmo u Gružu kola, i otidosmo pješke u Dubrovnik, koji bijaše sav razsvietljen na čast današnjega svečanoga uvoda biskupova. Svieta sretosmo posvuda veoma mnogo. Najljepše bijahu razsvietljene crkve sv. Vlaha i stolna od Gospe. Na sjemeništu i na kući njeke bratovčine vidismo jedine prozračne napise. Inače dosadno gledanje svieća i svietiljaka kao obično po svem svietu kod takih prilika.

VII.

Samostan benediktinski sv. Jakova na Višnjici. Grob Gjorgjićev. Župa.

Izvan predgradja „Ploča“, pol sata daleko od Dubrovnika prema jugu, leži Višnjica, liepo mjestance, maslinami zasadjeno. U njem stoji stari samostan benediktinski, sada pretvoren stranom u stan ubogih staraca i starih žena, stranom u gostionu. Put onamo vodi ravnicom. Na ovom putu prolazi se i kraj kućice, u kojoj stanova koncem 16. vieka Dubrovčanin Maro Getaldić, slavni matematik i zviezdoslovac. Ne daleko od ove kućice, njegova ljetnoga doma, nalazi se glasovita „Betina spilja“, duboka i prostrana, u koju se ulazi uvitom putanjom, koja joj daje nalik na ponor. Spilja ova ozloglašena kod ribara i sve neuke čeljadi obližnjih sela, dobi ime od višerečenoga matematika, kojega prozva narod imenom Bete. U toj špilji običavaše on praviti svoje pokušaje sa po njem iznašastim upaljiteljnim staklom. Tu smatraše on gibanje i kretanje zviezda i planeta, kao i velike prizore prirodne na nebu i na moru. Pošto se začulo, kako je on sa svojim čarobnim staklom upalio njekoliko starih nevaljanih ladjica i kojekakovih drvenih igračica, prozva ga neuki narod čarobnikom, pogovarajući o njem, kako on čita u zviezdah budućnost, zapovieda življem, zapaljuje mimo ploveće brodove, zbog čega neusudi se tada i jedan ribarski čun približiti se k onoj čarobnoj špilji. Učeni sviet prozva toga pučkoga čarobnika, „andjelom u djelima a djavolom u matematici,“ a sám govoraše o sebi, da je čovjek: „koji voli znati, nego li biti poznat, učiti sebe, nego li podučavati drugoga.“ Njegova znanstvena, što izdana što rukopisna djela, pripadaju sveobćoj književnosti europejskoj, a njegovo ime sjaje medju prvaci mnogobrojnih dubrovačkih učenjaka.

U njegdašnjem samostanu benediktinskom našo sam dne 27. listopada množtvo svieta uz muziku. U dvorištu, posried svetih zidina, sjedjaše jedna strana svjetine za stolovi pijući i jedući, ostali, ponajviše vojnici, igrahu s djevojkami i ženami iz dubrovačkog predgradja polku i valcer uz muziku, harmonike. Kolika disharmonija uz ovu harmoniku! praćenu igranjem, pjevanjem, vikom, smiehom i veselim blagovanjem, prema samomu mjestu posvećenu njegda miru i tišini, službi božje vjere i promicanju ozbiljnih nauka. Mjesto crkvenih skromnih službenika gledati razkalašene vojnike, mjesto skladnoga redovničkoga pojanja uz orgulje slušati urlikanje pijanih veseljaka, mjesto osamljene stolice mudre Minerve, motriti razuzdanost razpaljenih Bakantica, nije baš ni malo ugodno za putnika, koji se odpremio u široki sviet ozbiljnom svrhom, da kupi znanje, da traži pouke. U njegdašnjem blagovalištu, gdje se njegda uz tiho blagovanje čitahu sveti nauci i uspomena mrtvih, uz pojanje psalma, točilo se sada vino i pivo, te simo i tamo skakahu razvraćene služkinje po taktu zapovjedajućih žandara i vojnika austrijskih. Pjevanju i vikanju nebijaše kraja. Nehotice sjetih se na Gjorgjića, koji je u tom samostanu živio i umro. Uz svoju Mandaljenu i Psalme pjevaše dakako i on u mlado svoje doba ljubovne pjesme, od kojih je mnoge iz prevelike čednosti i pokajanja, kasnije sažgao; ali da mu bješe čuti razuzdane pjesme o ljubavi i slastih, što su se orile oko mojih ušiju, možebit da nebi nikada bio palio svoje čedne i toli umne pjesme, posvećene najnježnijemu čuvstvu ljudskomu. Sjetiv se dakle na Gjorgjića pohitih u samostansku crkvu, gdje njegovo tielo počiva. Nadjoh crkvu pustu i porobljenu, a grob Gjorgjićev tražih zabadava. U crkvi bijaše jur tamno, moji drugovi, gledajući moju revnost u traženju, upališe svieću. Kao duhovi hodasmo po gluhoj crkvi, nazivajući duh Gjorgjićev, da nam se odzove, ali nam kao na porugu odgovarahu

samo mukli glasovi vanjske vesele muzike, a grozna tmina nad grobom najumnijega i najnježnijega pjesnika južnoga slovjenstva javljaše nam, da je nad našim umnim pjesničtvom dubrovačkim zapalo sunce vremena Vetranića, Gundulića i Gjorgjića, te da je sumrak prikrio sav poetički Dubrovnik, izpod kojega samo njeki svietli traci prodiru. Ali je još tužnije, da tmina zaboravnosti zakapa u Dubrovniku i svaku uspomenu na one mnogozaslužne ljude, koji svojimi duševnimi djeli podigoše ime Dubrovnika na visoki stupanj slave. Pak da nam nisu slučajno sačuvana ova djela umnih Dubrovčana, nezahvalno potomstvo nebi im poznalo ni imena. Susjedna Italija, koja bijaše u tolikih stvarih uzorom i ogledalom Dubrovnika, prebogata je spomenici svojih slavnih ljudi, medju kojimi ima i njekoliko Dubrovčana, ali u Dubrovniku zaman ćeš tražiti podobne spomenike, kao da su Dubrovčani zavidili slavu i zasluge svojim sugradjanom po istoj njihovoj smrti. Htjedoh još u crkvi razgledati sliku sv. Jakova od Petra Mateja slikara dubrovačkoga, ali mrak mi neda razabrati ništa, niti mi pomože dosjetlivost Kaznačićeva, koji je dva velika lista hartije zapalio, da tobože uz malenu sviećicu veću svietlost razprostre. Tmina bje i tmina ostade nad bivšom poezijom i umjetnošću dubrovačkom, a ja odoh s mojimi drugovi, praćen tminom i žamorom veličanstvenoga pod nami razprostirajućega se mora, koje se ljuljaše, ili kako Medo Pučić reče, tiho razgovaraše sa zemljom.

Iza njekoliko dana dogovorih se s trojicom Pučića, Nikom velikim, Medom i Rafom, da ćemo posjetiti Župu.

Župa, talijanski Breno, odstoji od Dubrovnika $1^1/_2$ ure i leži u krasnoj dolini. Dopire s jedne strane do mora, s druge do tursko-hercegovačkih visokih brda. Imala je njegda dva stara grada: Spilan i Gradac, ali im sada neima više traga. Po svjedočanstvu dobrovačkih ljetopisa darova župu Dubrovčanom kralj hrvatski Stjepan u 11. stoljeću, naloživši Dubrovčanom, da svuda slave ime njegova zaštitnika sv. Stjepana prvoga mučenika. S toga imade u Dubrovniku i njegovoj okolici više bogomolja posvećenih rečenomu svetcu.

Dne 2. studenoga s jutra čekahu nas izvan Ploča četiri osedlana konja i mi krenusmo u veselom razgovoru put Župe. Uz kamenito, povisoko brdo sad se gore penjajući, sada dole spuščajući, stigosmo u Dubac, gdje stoji starinska crkva sv. Stjepana prvomučenika sagradjena u XIV. vieku. Čestokrat pokaza nam se na putu pod nogama more, koje kad i kad preko petdeset sežanja pod nami ležaše, a mi moradosmo uz taj duboki ponor po uzkoj cesti, na kojoj neima ni zaslona. Pogled na more, na Cavtat i Lakromu pred nami, a na Dubrovnik, otok sv. Andrije itd. za nami bijaše prekrasan, ali kad smo zavirili u ponor, shvati me nehotice groza, jer tada nisam bio jošte viknuo putovati po onakih strmih, uzkih i opasnih putevih, kao što ih ima Dalmacija, a još više susjedna Bosna.

Na Dubcu sjašismo s konja radi strmnoga puta i vodismo pješice konje niz brdo. Iz Dubca kao takodjer niz brdo hodeći uživasmo divni pogled na Župu. Medju samom vrletinom i visokim kršovitim brdovljem širi se dolina sa zelenimi brežuljci, pokrivenimi od čitavih šuma maslinskih. Dobro obradjena polja, bogati vinogradi a usried njih nanizane seoske kućarice i ljetni stanovi dubrovačke vlastele prikazuju liepu sliku čudotvorne prirode i marljivosti ljudskoga rada i truda. Ima župljanska okolica i više crkava, dva župna stana i jedan monastir. Sve što čovjek tu gleda, probudjuje u njem ugodnu i veselu ćut, samo njeka crkvišta i ruševine kuća, što ih u vrieme francezkoga rata bjesnilo Crnogoraca razvalilo, probudjuje osobito u duši Slovjena duboku žalost, kad se sjeti na tužne zgode u povjesti slovjenskoj tisućkrati ponovljene, kako su jedne krvi i jednoga jezika slovjenskoga

sinovi na tudju korist ili zapovjed medju sobom bjesnili i svoja plemena i svoje zemlje uništavali. Kakovu divnu i slavnu ulogu igralo bi jur od davna slovjenstvo, da nije u vlastitom svom njedru hranilo kletu guju medjusobne mržnje i zavade, ubijajući prirodjenu inim narodom ljubav sama sebe, svoje slave, svoga napredka i svoga poštenja, a promicajući tudju korist i tudje gospodstvo.

Ove turobne misli, koje me kroz sav život prate i posried uživanja najsretnijih časova, dopratiše me i u tihi ljetni stan porodice Pučića u Župi. Iza sladka kratka odmora pod hladnim krovom seoskoga dvorca zasjedosmo opet konje i pojurismo na mline k obližnjoj župnoj crkvi. U crkvi bijaše uprav minula služba božja. Gledao sam s njekim ponosom izlazeće iz crkve župljanske seljane u polu hrvatskoj polu turskoj odjeći, s čalmom na glavi. I ovdje su žene u vanjskoj slici i odori pričuvale prvobitni slovjenski značaj više nego li mužkarci. Ali dočim su ovi visoka stasa i liepa obraza, jesu im žene i djevojke jur u mladih godinah prezriele, i od trudna djela i nošenja velikoga bremena i tereta pogurene i na polu uvehle. Kad se razišo sviet, udarismo napred putem uz brdo na vodopad i na vrielo vode, kojoj zaboravih jur ime. Od velike suše bijaše presahnula voda. Od slapa bješe jedva šta viditi. Nu ipak me ugodno dirnu romantičan položaj mjesta ležećega posried bieloga krša, pukotina i špilja. Od tuda vratismo se natrag na cestu, koja vodi na Cavtat i dalje prema Kotoru. Uz nju pruža se i telegrafička žica kraj zabitnih miesta, što diele u civilizaciji istok i zapad, prem da ovdje priroda, ljudi i sav život svakoga putnika više spominju na primitivnost istoka, nego li na prezrielom kulturom izopačeni zapad. Ugledavši žicu telegrafsku pripovjedah drugovom, kako me ugodno razveselila na mom putu po turskom Kordunu u Hrvatskoj tanka ova žica kao znak izobražena svieta, na što Niko veliki dosjetljivo primjeti, da sam nalik onemu Englezu, putujućemu dugo vremena po moru i po pustih divjih predielih zabitnoga svieta, te opazivši iznenada na njekom kopnu vješala, poviknu radostno: „Eno vješala! tu mora da ima i ljudi“. Na našem putu sretosmo Marina Gjorgjića, koji je u svojoj mladosti pravio pjesme na našem jeziku, ali kasnije objesi gusle na klin i zaboravi na pjesme i na narodnu knjigu. Koliko bi njemu sličnih nabrojiti mogli Hrvati i Srblji, medju kojimi mnogi u nevinoj svojoj mladosti prihvatiše s oduševljenjem narodno pjesničtvo i narodnu ideju, pa se u kasnije doba iznevjeriše ne samo pjesmi i knjizi nego i narodu i svetoj ideji narodnoj!

Bijaše već minula jedna ura poslie poldana, kad se pod žegom južnoga sunca umoreni vratismo u Pučićev stan. Svaki čitalac vjerovati će mi, da nam je svim dobar ručak na veliku slast bio. Uz karlovačko i budimsko crno vino bijaše mnogo šale, nu i ozbiljnih razgovora o književnosti i životu naroda našega. Dva sata protekoše nam u bah, kao ugodan san. Po ručku zasjedosmo opet konje i posjetismo zapušćeni dominikanski samostan i njegovu crkvu, gdje sam vidio liepu sliku sv. Dominika od Carmella i došašće sv. Duha od Pruzzina iz Pisaure. Iz crkve pohitismo u jednu seljačku kuću, gdje ako se nevaram, prirediše uprav za mene pučku zabavu. Kuća pripadaše njekojemu župljaninu Boži. Svieta bijaše u priličnom broju sakupljeno uz jelo i pivo. Kad unidjosmo u kuću, pozdravi nas po narodnom običaju kuće gazda, i naredi odmah da se igra, ili kako on kaza, da se bala. Ja sam tražio guslare i gajdaše, ali je nevidjeh. U to sjedne uz mene jedan seljanin, izvadi iz pod struke lieru, to jest nastroj sasvim na sliku starinske lire, sa tri strune, pa stane gudalom udarati u nju kao na gusle. Tempo bijaše veoma hitar, a on lupaše uz igranje neprestano nogom u zemlju dajući time takt, lli kako on reče pomoć. Dva mladića uhvatiše tada dvie djevojke za ruku, povedoše ih, hitro skačući u sriedinu sobe, prihvatiše zajedno svaki svoju oko tiela, obrnuv se po njekoliko puta na okolo,

počeše zatiem mienjati ruke kao u mazurki. Izpustiv ruke, povuku se djevojke korakom rejdovanke natražke, a mladići hitrim tankim korakom sve napred prema djevojkam. Kadkad poskoči mladić, udari rukom u nogu, prebere nogama kao u provincijalno-hrvatskom plesu, u ugarskom čardašu, u poljskoj krakovijanki i u ruskoj igri kozačkoj. Kadikad poskoči visoko, lupi nogama o zemlju po taktu muzike, što i djevojka čini. Tad se oba približe s nova, uhvativ se oko tiela, vrte se na okolo. Opet se izpuste; djevojka pleše opet natrag, obrne se po koj put čedno i pristojno. Tada dignu oba ruke u vis, prebirajuć prstima kao da predivo predu, pleskajući rukama, i tresući se čitavim tielom na jednome mjestu. Kad ima više para, poklizne jedan kraj drugoga najvećom lahkoćom i hitrinom. Svi se pomiešaju kadikad, ali igrač ostaje uviek svojoj igračici na susret, nikad se oba neizgube iz očiju, nigda nepleše s drugim ni on ni ona. Nitko se nesmije, sve je ozbiljno i svetačno, ista muzika, to jest onaj koj udara u lieru, uviek je ozbiljna lica, gleda sad na jednu sad na drugu stranu, prisluškiva glasu svoga igranja, ali ne pazi ni malo na one, koji igraju, sav zadubljen u svoju umjetnost. Ovaj značajni, južnomu podnebju sasvim priličan tanac, kakova još nigdje u našem narodu nevidjeh, zovu župljani Poskočnica, a igra se samo u Župi, jer sve na okolo po čitavoj Dalmaciji i Hercegovini poznato je samo obično kolo.

Oprostiv se prijazno sa seljaci, koji u svom ponašanju i razgovoru pokazivahu više plemenita značaja, nego li mnogi saloni europejskih plemića, vratismo se pod večer u Dubrovnik. Kad se uzpesmo do Dubca, imadosmo što gledati. Na zapadu bijaše čitavo nebo porumenilo, a za ovim rumenilom sve tamno i crno. Medju nami i ovim prizorom ležaše prostrano, široko more, duboko pod našim nogama. Veličanstveni ali grozoviti prizor prirode zapanji nas ukupno. Dok mi u gledanju, zapade sunce i mladi mjesec pomoli se na nebu i baci svoj srebreni trak uzduž čitavoga mora. Na zapadu nagomilahu se oblaci u slici različitih brda i kojekakovih čudnovatih tvorova. S napreda plivahu otoci, a nemožeš razabrati što je otok, što je brdo, što li je oblak, sve ima jednu sliku. Pod nami udaraše šumnim romonom more u kopno, konji pod nami sklizahu i turahu izpod kopita kamenje u ponor. Cesta, pokrivena golom stienom i drobnim kamenjem, vodjaše strmovito nizbrdice. Pogibelj prieti svaki čas putniku, da posrne s konjem, da razbije glavu, ili da se svali s konjem zajedno u ponor; što bi se stranomu putniku u mračnoj noći lahko dogodilo. Mi smo hvalili bogu, što nam je poslao mjeseca za vodju i čuvara. Tajno more zrcalilo se u dubljini, biele skaline kraj nas odsjevahu čarobnu svjetlost mjeseca, zlatne zviezde povukoše nam kadikad oči prema nebu, a pod utiskom udivljenja, uzvišenijega čuvstva i počasnoga straha stigosmo napokon dalje do Višnjice i benediktinskoga samostana, i za četvrt ure odovuda na liepi stradon dubrovački, po kojemtu marahu u polumraku gospodje i gospodičići dubrovački, da se užiju večernoga hlada i da se razvesele u živahnom razgovoru.

VIII.

Dubrovački život. Mužkarci i žene. Podneblje i podzemlje.

Tko je čitao opisivanja života starieh Dubrovčana, pa ga sravni sa sadašnjim životom javnim i kućnim, naći će veliku razliku i promjenu. S propašću republike propade za kratko vrieme od pol stoljeća mal da ne sve ostalo, što bijaše skopčano s njome: sloboda i bogatstvo, obrtnost i trgovina, javna uprava i kućni običaji. — Zapadno evropski materijalizam,

austrijsko birokratstvo i talijanska lahkomišljenost s razvraćenošću preoteše mah starodubrovačkomu životu. Vlastela, koja su bila starim običajem ponajviše ostala vierna, razpršiše se po svietu i odoše klanjat se tudjemu življu. Ostalo gradjanstvo i pučanstvo, ostavljeno od svoje bivše gospode, podvrže se ravnanju tudjega duha austrijskoga i talijanskoga; mužkarci, odgojeni u talijanskih ili potalijančenih školah, postadoše hladni prema slovjenstvu, koje bijaše čvrst temelj starim Dubrovčanom; nestade starih udruživanja u svrhu duševne radnje; kućni obiteljski život slovinski pretvori se po primjeru talijanskih gradova u život ulični i kavanski. Ali kraj svega toga sačuvao je Dubrovnik u svojih zidinah staroslovjensko gostoljublje, a pokraj toga mnoge samo sebi vlastne originale, čudake, nastrance, kojim ćeš podobnih zabadava tražiti po inome svietu. Malne svaki naobraženi Dubrovčanin imade svoje osobite nazore i načela glede potrebe i načina života. Čestoputa naidješ na čovjeka, koj nemari za nikoga izvan sebe. Družtvo mu je nesnosno, misli i čuvstva, što inimi narodi pokreću, dosadjuju mu. Sav mu je sviet krug njegovih misli i njegove radnje, niti će se za živu glavu podvrći nazorom tudjim.

Uz takove mužkarce kakove da su žene? Težak je na ovo pitanje odgovor za čovjeka putnika, kojemu nedotječe vremena, da se unori u razmatranja obiteljskoga osobito ženskoga života. Znamo da žene u obće imadu više tanka čuvstva, a kadikad i više strasti, uznesenja i požrtvovanja, nego li muževi. Ja bih reko da se to navlastito o Dubrovčankah uztvrditi može.

U staro doba bješe priprosto monastirsko odgojivanje dubrovačkieh žena jedini čuvar čestitoga obiteljskoga života, narodnoga jezika, narodnieh običaja, pripoviedaka, pjesama, poslovica itd. Ali jur u ono doba odlikovahu se mnoge žene svojim izvanrednim umom i uzletom čuvstva i misli. Tko se nemora diviti na primjer Cvieti Žužorićevoj, toj Aspaziji dubrovačkoj, koja je umjela ne samo mnoge od svojih sugradjana uzhititi do obožavanja svoga duhovita uma i ljepote, nego i neumrloga Torkvata Tassa potaknuti da ju u dvaju sonetih opjeva, i čitavu mnogo ugladjenu i visoko prosviećenu Florenciju sklonuti da joj se klanja. Tko se nesjeća iz književne poviesti dubrovačke Nikolete Rastićeve, Julije i Sperancije Bunićeve, Marije Gundulićeve, Margarite Menčetićeve, Jelene Ohmučević Grgurićeve, Marije Fačende, Lukrecije Bogašinove, Katarine Sorkočevićeve, Marije i Pavle Betterove matere slavnoga Rugjera Boskovića i ovoga sestre Anke Boskovićeve itd. Ovakove žene nemogoše ostati bez zamašaja za sav javni i osebni život dubrovački.

Iza silnoga pokreta francezke republike, koj je svojimi novimi nazori životnih načela malo ne svu Europu poplavio, preobrazi se dakako i život ove jedine slovjenske republike dubrovačke u koječem, osobito što se žena tiče; te valjda nije bez razloga pohrvaćeni Francez Marko Bruére Dérivaux koncem prošloga vieka započeo jednu od svojih satira ovako:

„Ti, koji dni traješ i noći knjige promećuć,
Pomnjivo tražeći slovinskog naroda slave,
Bi l' uzrok men' po sreći dokazati znao:
S pivnice jer* svako, do glasovita Pregata**
Slavne bi se sladko hrvatske odreko starine?
Jer čupah od župskieh do najponosne vladike
Stidi se svak jezik slovinski čisto govorit?
Jedva smije u gradu kod načvih haljine peruć

---

* Jer znači kod dubrovačkieh pisaca: zašto.

** Consiglio dei pregati: senat, vieće dubrovačko.

Popievku izustit godišnjica, bez da riečim
Već inostranim neg našim složena bude.
Što bi se, da oživi, tomu oni čudio Dinko,
Naške pojeć piesni, koji jest me oteo smrti?
To t' se nebi lievom prikrstio Gundula, čujuć
Da nije za rodnog pisó Dubrovnika, već da
Hoće se za Osmana istomačit, tražiti tudje
Meštre, ko za Eneidu i grčkog Iliadu Omera?

Ova pokvarenost jezika hrvatskoga, napojena riečmi talijanskimi i duhom talijanskim; ova smjesa života i običaja starodubrovačkih s novoeuropskimi, ponajviše talijanskimi: opaža se i danas kad žena u Dubrovniku u viših i nižih slojevih pučanstva. Pak ipak uza sve to, ima u Dubrovniku gospodja, osobito višega stališa, koje sačuvaše vjerno staru značajnost dubrovačkieh žena. Nikad neću zaboraviti na ugodno obćenje sa starom groficom Pucić-Sorkočevićevom, posljednjim ogrankom porodice Ranjina. Visoko naobražena ova gospodja, koja umie uz narodni svoj jezik dobro talijanski i latinski, u kojih je jezicih njegda i duhovite pjesme pravila, sjećaše me svojim ponašanjem mnogo na stare Hrvatice plemićkoga roda s ove strane Velebita, kojim se sada u nas po svema izgubio trag. Zauzeta za sve, što je narodno i kriepostno, znala bi ona u svakom boljem čovjeku nehotice probuditi njeko poštovanje i odanost. Sve što govoraše, pokazivaše ugladjenu ćut; sve njezine misli osnovane bijahu na strogom moralu; svako kretanje bijaše joj spojeno sa ženskom čednosti; sav izraz lica i duše očitovaše viši uzgoj, duševni uzlet i mirnu uznesenost skopčanu s blagimi nazori velikoga zadatka ženskoga u pravom smislu rieči.

I u mladjem naraštaju dubrovačkieh žena opazio sam njeku vatrenu težnju za višjim duševnim životom, i krotku podanost k vjeri. Jedna od duhovitieh gospodjah pripoviedaše mi s njekim oduševljenjem, kakovu neobičnu ćuti slast u tom, što može dva po tri puta za nedjelje polaziti svoga izpovjednika te po više sati slušati kriepostne nauke svoga učitelja, kojemu tako rado odkriva svoje malene griehe i duševne tuge, nalazeći uviek najveću utjehu u razumnom savjetu i moralnom nauku. Njezina sestra, nadarena izvanrednim duhom i uzletom mislî, tražila je naprotiv svu utjehu svoga turobna života u pjesničtvu; osim dubrovačkieh pjesnika bijaše joj poznata sva pjesnička literatura talijanska, ponješto francezka. S osobitim oduševljenjem znala bi na pamet govoriti novije pjesme Pratia, Alearda, Carréra, Dall'ongara, Foscola itd. Pa kad bi ju s talijanskim pjesnikom bio zapitao:

Sei tu dalla terra del dolce idioma,
Dai mille martiri, che Italia si noma?
Custode di tombe, reina d' altar.
La dove hanno appreso gl'indocili umani
Coll'arida foga dei loro vulcani
A vivere, spegnersi, amare, odiar?

Tad bi mi znala odgovoriti: ah šta ćete, vidim i sama, da sam više Talijanka nego li Slovienka, ali kako da tražimo mi gospodje utjehe i slasti u slovinskoj knjizi, kad se isti naši muževi od nje ili odvraćaju ili ju nam pristupnom i slastnom neznadu učiniti.

Narav dubrovačkieh žena i mužkaraca ima u obće mnogo sličnosti s ondješnjimi prirodnimi pojavi. Čarobno more, koje se često puta kao u zrcalu odsieva u bistrih očiju mladim djevojkam; izvanredni pojavi tišine i bure na

moru; strahovito razlieganje gromova po golieh dubrovačkieh stiena, i vječno ponavljanje zemljotriešnje: sve to mora da djeluje i na svakoga čovjeka, ma da se tečajem svoga života na ove prirodne pojave sasvim nauči, kamo li nebi na mekanu narav i tanku ćut žensku.

Stranca putnika najneugodnije se dojimlje zemljotrešnja i grmljavina u Dubrovniku. Za vrieme moga boravljenja pojavila se neznatna zemljotrešnja, ili po dubrovački trus, tri dana zasebice (14. I5. 16 list.) o kojem nedržaše za vriedno ni govoriti u Dubrovniku, tako se stanovničtvo s njekim lahkomišljenim priegorom iza strahovitih potresa, koji su bili uništili skoro sav grad, priučilo k njemu. Najteže mi bijaše podnositi dubrovačku grmljavinu. Kad se po kršovitih ondješnjih planinah razliegahu gromovi, činilo mi se, kao da se nebo i zemlja zaratiše. Trjesovi udarahu jedan za drugim, munje sievahu podjedno kao da će polomiti i spaliti sve kuće. Obično je s njome spojena i podzemna tutnjava, često i potres. Kad se u noći pojavi takova nepogoda, skoči obično u kućah sve na noge, pak ako bi i htio nadvladati sama sebe, te udušiti silomice onu grozu što hvata čovjeka, nemože od nemira i straha drugieh.

Nesnosna je u Dubrovniku i velika vrućina, koju sam još i studena mjeseca, kad u Zagrebu već peći ložimo, po dobro ćutio; ali divno more i seoska okolina daje svojim hladnim povjetarcem i proti tomu lieka, a čarobne noći nasladjuju i okriepljuju izmučene sunčanom žegom stanovnike.

IX.

Oproštaj s Dubrovnikom. Put u Kotor.

Dodje napokon vrieme, da se oprostim s Dubrovnikom. Prieko tri nedjelje od 13. listopada do 4. studenoga proživio sam u nezaboravnom tome gradu, i moram da uvrstim vrieme svoga tamošnjega boravljenja medju najljepše časove svega mi života. Neobičajna prijaznost, naobraženost i plemenitost onieh ljudi, s kojimi obćah; divni ustroj i položaj grada i njegove okolice; bogate zbirke, iz kojih crpljah nauku i podatke za svoja književna iztraživanja; napokon blago podnebje u kasno jesensko doba: sve to opojilo me njekim sladjahnim čuvstvom; jer ja smatrah Dubrovnik majkom dosle nikad nevidjenom, sielom mladjahnih svojih uzora.

S duševnim nemirom i s njekom slutnjom budućih putnih nevolja, koje me čekahu, probudih se dne 4. studenoga da se rastanem taj dan s Dubrovnikom. Prvi krat bijaše minula noć hladna, i obični ljetni pokrivač nemogao me obraniti od studeni. Na nebu se gomilahu oblaci. Jur iz rana jutra duvaše njekakov hladan vjetar, koga ja u Dubrovniku još nisam bio osjetio, a kad odoh s njekimi prijatelji u Gruž na parobrod, pričinilo mi se kao da samnom tuguje sva narav. Kapetan pomorski bijaše Pulić, brat zadarskoga gimn. ravnatelja i vrloga domoljuba, a podkapetan Martinelli iz Kotora. Na brodu nadjoh čestitoga poznanca Ruska Vuljevića, kojega kuću posjetih u Lapatu na šetnji s Pučićem i Kaznačićem; tu se upoznah i s Deškovićem Zadraninom, kapetanicom Šternfeldovom i sa više vojničkih častnika.

Brod krenu praćen hladnim vjetrom a ja stojah na brodskom krovu osamljen i zamišljen gledajući turobna srdca, kako ginu preda mnom toli obljubljena mi mjesta: pitomi Gruž sa svojimi bašćami, prostrani Konó sa poluporušenimi kućami, veličanstveni Srdj, i nezaboravni Dubrovnik sa svojimi umotvornimi zidinami i tvrdjami. Pričinilo mi se kao da vidim na vidiku od Pila svoje prijatelje, kako mašu rubcî pošiljajući mi posljednji oproštaj, i još jedan krat sjetih se na njihova iskrena srdca, odane mi duše, domoljubne ćuti, srodne misli, i narodni ponos. Nestade i Ploča, crkve sv. Jakova s

monastirom i vratolomnoga puta u Župu. Pokaže se otok Lokrum sa svojom novom tvrdjom i starim samostanom, nu do skoro se sakrije, zajedno s Cavtatom i sa svimi osamljenimi kućami. Gol krš zastre mi vidik, a široko more otvori se preda mnom. Umoren od neugodnih utisaka sidjoh dolje u sobu putničku, da čitam; ali kad čitaš nemirne duše, malo ti koristi i malo te zabavlja.

Kad se ukrcamo u novogradsku luku, prenem se kao iza sna. Iz širokoga mora zakrenusmo na lievo u znameniti zaljev kotorski, bogat spomenici istorijskimi. Prastari gradovi, nove tvrdje, umotvorne crkve to katoličke to pravoslavne, monastiri, liepi dvorci i ljetni stanovi, uz mjesta i sela napućena junaci i velevještimi moroplovci: rese taj zaljev od Novoga do Kotora i crnogorske medje. Tu se kroz vjekove otimahu za gospodstvo i gradove Grci i Rimljani, Slovjeni i Mletčani, Arapi, Ugri, Genovezi, Španjolci, Francezi, Rusi i Englezi, dok napokon god. 1814. nepripadne i taj prediel pomoćju hrvatskieh krajišnika pod vlast austrijskoga orla. Hrvatska, i srbska i bosanska kraljevina bila tu za njeko vrieme osnovala svoje nestalno gospodstvo. Ali nijednoj od ovih nedotječe toliko uma i snage, da svoju vlast na dulje vrieme utvrdi, i da se u čvrstoj svezi sa svimi jugoslovjenskimi plemeni ukriepi proti otimačkoj moći tudjinskoj. Silni car Dušan, gospodujući u Kotoru i velikoj strani jadranskoga primorja, a nepoznavajući veliku vriednost mora, morade moljakati prijateljstvo i pomoći od lukavih i vjerolomnih Mletčića, na mjesto da bi se okoristio bio prirodjenim darom svojih suplemenika za brodarstvo i plovitbu po moru te osnovao vlastitu pomorsku silu. Kralj Tvrdko I. po imenu, baštinik vladavine Dušanove, sagradio je na moru jedini grad Novi, i branio za njim zaljev kotorski; ali jur Herceg Stjepan morade ponoviti tu Tvrdkovu tvrdju, a kratko vrieme iza Stjepanove smrti preoteše ju Mletčani. Sada se naprema istomu Novomu, jur od davna zapuštenomu, podižu nove tvrdje austrijske na ulazu u zaljev, i zatvaraju put tudjemu ratnomu brodovlju u zaledje zemalja jugoslovjenskih, dočim u Meljina mirno počivaju državni ratni brodovi uz odmarajuće se Lloydove parobrode.

Kraj Novoga, Perasta, Stoliva, Prčanja, Banje, Dobrote, Teodova polja itd. doplovismo u Kotor. Kod Novoga ostavismo iza nas zloglasnu tursku Sutorinu, gledasmo visoko pogorje hercegovačko, koje posvuda nadvisuje naša brda. Pred namî dizahu se visoke gore crnogorske, a nad njimi najvišji Lovčen, divno sielo vila pjevačica i ponositi predmet crnogorskieh pjesama.

Grad Kotor vidi se tek onda, kad se izpod Veriga dodje prema Prčanju i Dobroti; jer dvie ure dugački kotorski kanal izkrivudan je kršem i brdinami, te prieči izravan vidik. Nu kad se i približiš po moru Kotoru gradu, nevidiš ništa od kuća; kriju ih visoki gradski zidovi, a iznad njih se dižu samo crkveni zvonici. Nad gradom s desna prema crnogorskoj granici stoji tvrdja sv. Ivana, koja je obrambenimi zidovi i kulami spojena s Kotorom. Na jugu prema Budvi ima još tvrdja sv. Trojice, obe tvrdje sagradjene su u tu svrhu, da brane Kotor od Crnegore. Dok nebijaše u Crnojgori topova, mogahu ove tvrdje, nadvišene od golemieh crnogorskieh brda, Austrijancem još na njeku korist biti.

Kotor je malen gradić, ali po svom položaju od velike znamenitosti. Kroz njekoliko vjekova bivši udom cvatuće srbske države, čuvao je pokraj Dubrovnika, junačkim požrtvovanjem gospodstvo barem nad južnim dielom jadranskoga mora. Dočim ostali morski dielovi, iza propasti neodvisne hrvatske kraljevine, jur od davna padoše pod pandje mletačkoga lava. Taj se napokon sa svojom poznatom lukavštinom dočepa i kotorskoga gospodstva. Jedini Turčin, koj svu skoro okolicu tečajem vremena tolikoputa pohara i

većom stranom osvoji, nemogaše nadjačati Kotorgrad, što se svakako više junačtvu Kotorana i susjedstvu Crnegore, nego li mletačkoj vladi pripisati ima.

Malo ima gradova koji bi u tako tiesnom obsiegu, toliko sačuvali starina koliko grad Kotor. Uz rimske napise prastaroga Ascrivia, nalaziš u Kotoru spomenike iz dobe srbske i mletačke, gradjevine i umotvore sloga iztočnega i zapadnoga, uz književne ostavštine rimske, bizantinske i slovjenske. Pak ako su nehajstvom mladje dobe znamenite književne i rukopisne zbirke kotorskih porodica Vraćena, Smieće, Rafaela, Paskalića Papafave itd. žalibože propale, to se nalazi ipak u pismohrana okružnoga poglavarstva, biskupije kotorske, knjiznica fratarskih i u zbirka pojedinih ljubitelja starine, dosta umna blaga, što bi vriedno bilo da se sakupi, pak u njeko središtno mjesto spremi, gdje bi im se obstanak bolje sačuvao, nego li u pojedinih ljudih ili propadajućih korporacija.

Siećam se vriedna 86 godina starca Barbete i umnoga kanonika Bašića, od kojih je prvi čuvao riedke umotvore i rukopise, a drugi sakupio liepu zbirku knjiga. Ako ove dvojice, kako mislim, neima više na životu, pošle su njihove dragocienosti po svoj prilici putem onim, kojim su propali toliki naši spomenici na obali mora jadranskoga, toj staroj zibci naše umne prosvjete.

Od kotorskih crkava najznamenitija je stolna crkva sv. Trifuna, po svoj ljepoti, i po svojih spomenicih. Ona je takodjer bogata sv. moćmi, od kojih su mnoge okovane u srebru i providjene latinskimi napisi iz XIV. i XV. vieka. Ima ista crkva i više starih grobnih spomenika i znamenitih slika iz bizatinske i talijanske škole.

Sama crkva sagradjena je u bizatinskom slogu početkom XIV. vieka. Svod glavnoga broda počiva joj na korintskih stupovih od granita, a izvana ju rese dva zvonika.

Znamenitiji stari nadpisi, koje priobćih u mom „Izvješću“ jesu još ova dva sliedeća.

1.

Na biskupiji prema crkvi sv. Trifuna.

S. D. PRIBIE MICHOEVICH
CVM SORORIBVS
ET EREDIBVS
EARVM. S. MCCCC
XX. VI AVGVSTI DIE. R.

2.

U crkvi sv. Trifuna.

SARCOPHAGVM.

I.. ES ANDREACI VNA CVM CONIUGE MEA MARIA EDIFICAVIMVS ARCAM ISTAM ET REQVIVIMVS IN IPSA. VOS OMNES QVI ERITIS ROGATE DM. PRO NOSTRIS PECATIBVS.

Ovaj starinski nadpis tumači noviji, koji stoji nad istim grobom:

Sarcophagum conjugum nobilissimorum, qui anno a chr. nato MCCCIX Ecclesia s. mariae in funario jam pridem condita D. Triphonis a mercatoribus venetis emptis exuviis templum primum heic aeidificarunt. Quum ejus ambitus novissime sterneretur, hoc prope sub fornice detectum effossumque, V. nonas aprilis anno MDCCCXI municipium ordoheic ponendum curavit.

Pravoslavna crkva sv. Spiridona ima jedno srebrom okovano evangjelije s udjelanim napisom: od god. 1748, i dvie ikone na drvu slikane, ali sasvim srebrom okovane. Jedna od ovieh, s poprsjem Hristovim od slikara Rafaila, ima u srebru urezani napis: СІЮ ІКОНЮ WКОВА НИКО ОГНЕНОВІЧЬ 1786. Na drugoj sv. Bogorodice ima napis: СІЮ ІКОНЮ WКОВА ІЛІЯ ВЛАСТЄЛІНОВІЧ 1786.

U crkvi sv. Luke ima srebrni krst, darovan crkvi od Dimitrije Milutinovića plemenom Beladinovića iz Risna g. 1753. a drugi još stariji od god. 1695 s povećim srbskim napisom.

U crkvi sv. Marije na Rieci čuvaju se moći sv. Osane rodom iz Relježa lješćanske Nahije u Crnojgori. Ima tu i dva znamenita grobna nadpisa. Prvi glasi ovako:

EPYTAPHYVM
BERNARDI PIMAE
POETAE LAVREATI.
HAS EGO SVPREMAS TABVLAS
IN MORTE RELINQVO:
NVDAM ANIMAM CHRISTO,
PVTRIDA MEMBRA SOLO.

Latinski ovaj pjesnik, Bernardo Pima Kotoranin, živio je koncem XV. vieka i umro oko g. 1508. Ali od njegovieh pjesama, radi kojih je u Rimu vjenčan kao izvrstan pjesnik, nije skoro ništa sačuvano. Drugi nadpis je ovaj:

OSSA ASCANII. SORII NOBILIS
(de) VICENTIA ORIVNDVS, SVB CASTR
O NOVO MILITANS. LETALI VLNERE
ACCEPTO SVB PVLCHERIMO AETATIS
SVE FLORE CVM VIX DVOS ET TRIGI
NTA CŌPLĪSSET ANNOS. CECIDIT.
CVI FRATER HORATIVS SORIVS
INSIGNIS COPIAR. DVCTOR. P̄ENNIS
MEMORIAE MONVMENTVM
AMORIS ERGO POSVIT.
M. D. LXXII. XIIII. KAL. IVLII.

Obe crkve malobraćanâ, sv. Duh i sv. Klara, imadu takodjer mnogo grobnih spomenika, kojim nadpisâ poradi kratka vremena nemogoh prepisati.

Jošte vriedi da spomenem grobni spomenik Trifona Bizanta kotoranina, nalazeći se u crkvi sv. Josipa, koj svjedoči da je taj slavni učenjak, doktor prava i filozofije, knjižničar nadvojvode modenskoga, profesor filozofije, grčkoga i latinskoga jezika na sveučilištih u Bolonji i Perugjii te napokon biskup Kotorski, umro dne 10. studena 1532. a ne g. 1540. kako njeki njegovi životopisci tvrde.

Kotor ima svoju narodnu čitaonicu, u kojoj sam našao i slovjenskih časopisa. Tu se upoznadoh i sa više vriednih kotorana, ponajviše Srbalja. S radošću se sjećam prijateljskih razgovora s njimi o narodnih i književnih stvarih. Siedoga starca arhimandrita Popovića, župnoga paroka Jovanovića, pomorskoga kapetana Lipovca, mladoga rodoljuba Kaludjerovića; popa Vuka Popovića, čestite trgovce Jocu i Savu Bukelicu,

i moga revnoga pratioca popa Luku Radonića Crnogorca neću nikad zaboraviti; jer oni mi ublažiše kratko boravljenje u Kotoru, koje bi mi bilo sbog neprestane kiše i nesnosne studeni do zla boga dogrdilo. Upoznao sam se u Kotoru i s mladjim bratom kneza Gjorgje Petrovića, moga staroga znanca iz dobe sedamgodišnjega boravljenja u Beču, on me nagovarao da posjetim i Crnugoru, za koj put bješe jur sve priredjeno na granici crnogorskoj, ali lošo vrieme i neprestana studen nedopustiše da zadovoljim gorućoj želji, gojenoj jur od mladih godina.

U mojih književnih iztraživanjih mnogo mi pripomogoše veoma prijazni okružni komisar Koporčić, biskupski vikar Lorenzini, biskupski tajnik Martinelli, umni pisac kanonik Bašić, mladi fratar Antun Ilinić iz Dubrovnika i čestiti starac kapetan Šimunić rodom iz hrvatske Koprivnice. Što se je sbilo od onoga vremena s ovimi mojimi kotorskimi znanci? Živu li jošte svi? Nije li tko od njih stradao u krivosijskom ustanku, u kom bješe i mnogi pravoslavni Kotorani upleteni? Sve mi je to neizvjestno, prem da mi se čini, kao da sam čitao imena njekih u različitih opisih bokežke bune.

X.

Odlazak iz Kotora. Novigrad. Monastir Savina. Parobrod Arciduca Lodovico.

Iza trodnevna boravljenja u Kotoru, bolestan i mamuran, te izmučen od bure i od zloga vremena, ostavih dne sedmoga studena poslije podne Kotor. Pogodiv si barku sa četiri vesla do Meljina za 5 for. i likov, prem da se po dobrom vremenu plaća samo polovica. Za pratioce do Meljina ponudiše mi se iz prijateljstva kapetan Šimunić i Luka Radonić. Na morskom zalievu biesnila žestoka bura. Barka naša skakala po valovih, i meni se pričinilo kao da me tko baca od skaline do skaline.

Moji drugovi, privikli moru bolje nego li ja, umuknuše, kad smo prošli preko mjesta Mule, buduć da im je vožnja bila dosadila, te mi predložiše da se izkrcamo i da podjemo napred po suhom. S radošću prihvatih taj predlog. Mi se izkrcasmo i gledasmo od tada mirno na burno more i na skačuću po njem barku; okriepiv se u jednoj gostioni crnom kavom od žestoke studeni, podjosmo veselo pješice napred. Ostaviv s desna krasnu Dobrotu, posijanu ljetnimi stanovi i bašćami, dodjosmo do Perčanja, gdje se kapetan Šimunić sa mnom oprosti, izgubivši volju boriti se na dalje burom i zimom. U družtvu s popom Lukom pohitih dalje po pjeskovitu i kamenitu putu sve do dolnjih Stolova, odkuda bijaše do bližnjega sela još podaleko. Stoga sjedosmo opet u barku, nemareći za buru, koja nam uprav u lice duvaše. Pred nama ležaše Orahovica, nad kojim se po brdih bielio snieg, kào po svih obližnjih brda, sve do visokoga Lovćena, koji nam bijaše podjedno za ledjima. Prošavši kraj Dražinih vrtova, otačbine Baje Pivljanina, u nar. pjesmah opjevana junaka, i kraj Perasta, nad kojim se diže umotvorni zvonik crkve sv. Nikole, sagradjen g. 1691 od graditelja Ivana Skarpe, vidismo na malom ostrovu Škarpelu osamljenu liepu crkvu svete Gospe od Perasta, urešenu slikami slikara Trifuna Kokoljića Kotoranina. U zaljevu morskom leže monastir Banja i grad Risan, slavan sa svoje starine, sa svojih junaka i sa prekrasne nošnje žitelja. Kod Veriga s porušenima dvima tvrdjama, gdje običavahu njegda verigami zatvarati more, okrene vjetar na našu veliku radost. On poče duvati nama iza ledja, a mi razvismo jedra te pojurismo veselo napred. S lieva ostadoše Lepetani, s desna Kamenari, Gjurići i sv. Nedelja sa starinskom crkvom, sagradjenom u slogu bizantinskom, koja

na polovicu izpod zemlje viri. Naprotiv ugledasmo dolnju Lastvu, Tivade, Bielu, sa starinskom crkvom od vremena cara Dušana, Baošiće, Lušticu, Kumbur s puntom ili rtom. Sva su ova mjesta manje više znamenita u povjestnici našega naroda. Napokon dodjosmo do Zelenika, gdje u poradu leže veliki brodovi, i dalje do Meljina i Novoga grada. Tu tražismo odmah da li se nalaze dva parobroda, ali na moju žalost vidjesmo samo jedan, — drugi iz Levanta nije mogao doći od zloga vremena. I tako mi bijaše sudjeno da čekam još njeko vrieme na odlazak parobroda; jer ovdje se obično krste parobrodi za Trst i Levanat. Medjutim izkrcasmo se kod agencije Lloydove. Ja uzeh kartu za Krf, predadoh robu na parobrodu, te odoh zatiem s popom Lukom da posjetim monastir Savinu.

Žalibože nenadjosmo igumana Petranovića kod kuće, ali čestiti otci Gjerasim i Benjamin, odvedoše me u crkvu, gdje razgledah slike domaćih slikara Simeona i Aleksije Lazovića iz Bielogpolja i njeke dragocene riedkosti crkvene. Medju ostalimi čuva se tu 1. Petohljebica srebrna, dobro pozlaćena s kubetom i s likovi više svetaca. Vrlo liepo i fino zlatarsko dielo s napisom: СІА ПЕТИЛЕБНИЦА МОНАСТИРА САВИНІЕ ХРАМЬ ОУСПѢНІЕ ПРѢСТІЕЬ БЦѢ. СТВОРИ СЕ ОУ ПОЖАРЕВЬЦУ РУКОМ МАИСТОРАЬ † О СЕМЬ ТРУДИСЕ ЕВГЕНІЕ ЇЕРОМОНАХЬ † ВЪЛѢТО ҂З ТНСУЧНО Р҃. И ҂З (7107=1599) ВЪРОЖДАСТБѢ ДВ҃СТВО СЪХРАНИЛА ЕСН ВЪОУСПЕНІН МИРА НЕОСТАВИ БЦЕ. ПРѢСТАВИСЕ МТ҃Н СУЧН. 2. Dvie ripide urešene dragim kamenjem, načinjene g. 1637. od Ivana Milića iz mjesta Činića, poveljenjem Jeromonaha Timoteja. 3. Palica od finikova drva, mitropolite Stefana Ljubibratića od g. 1731. 4. Srebrni kovčežić s rukom srbske carice Jelene, koju dade okovati Sofronije Vidaković jeromonah savinski g. 1759. Samu ruku donesoše kaludjeri iz monastira Tvrdoša u Trebinju, kad su zajedno s vladikom pribjegli ovamo god. 1695. 5. Liepa plaščanica od crvena i modra damaska, s mnogimi slikami i uresi, i s nadpisom u zlatu vezenim, koj veli, da je ustrojen „Na služenje preosvješćenomu kir. otcu Nikodimu mitropoliti priznenskomu godine 1672. i da ga je pravila raba božja Irina Stefanova, za odpuščenje grihov svojih.“ 7. Prekrasan model crkve u Tvrdošu na rieci Trebinji, načinjen od čistoga srebra sa pet kuba. S napisom: СИ КУВОТ МОНАСТИРА ТРЬБИНА ОУСПѢНІА БЦЕ . . . . . ВЪЛѢТЬ ҂ЗР . . ПОВЪЛЕИІЕМ МИТРОПЛНТА КУР. СІИМОНА. U samom monastiru ima podoba od ruskih careva Petra Velikoga i Pavla, carice Ane, kneza Dolgorukog, rusk. gjenerala Ljubibratića, slika manastira risana od Stefana Vučetića u Trstu i u kamenu tiskana. Ima tu i više starih listina od srbskih, vlaških i ruskih vladara, ali poradi odsutja Igumanova nemogoh ih vidìti.

Razgledav se još malko po okolici Novskoj, odvezoh se pod večer na barki iz Meljina na parobrod „Arciduca Lodovico“ oprostiv se srdačno sa svojim prijaznim pratiocem Lukom, oduševljenim za svoju domovinu Crnugoru i za sve slovjenstvo. Upoznav se s brodskim kapetanom Gjurikovićem iz Perasta i podkapetanom Abramićem iz otoka Krka, sjedjasmo uz prijazni razgovor kod večere, kada dodje jedini moj suputnik na prvom redu, Ibrahim, tajnik mostarskoga paše, koji premda rodom Carigradjanin, umijaše nješto hrvatski. Zavedosmo s njim razgovor o jeziku i žena, o zabava i običaji, o Omer paši i o Turskoj; ali naš Turčin ostà uviek kratkoriek; bijaše ipak prijazan, i nasmijao bi se često našim dosjetkam. Kad nas kapetani ostaviše, stadoh ja pisati moj dnevnik i listove, a Ibrahim uz mene sjedeći izvadi knjigu da čita i pokaza mi ju. Bijaše njekakova turska povjestnica s tiskanimi u kamenu slikami turskijeh careva.

Dosta liepo djelo, i na prvi mah čini se kao da je rukom pisano. Nu dočim ja nastavih svoju radnju, zapali on svoju duvansku smotku, i držeći knjigu u ruci, zadriemlje sladko dokle ga san sasvim ne vslada.

XI.

Primorje arbansko. Bar. Ušće Bojane. Drač, Kroja, Tirana, Kavaja, Jablona. Kanina, Krf.

Noć na moru bijaše dosta burna, s toga mogoh ljuljajući se neprestano veoma malo spavati, premda smo iz Meljina krenuli stoprv u pol noći. Oko pete ure u jutro doplovismo u luku barsku. Pohitih odmah na krov, da vidim grad i okolicu, ali tmina zastiraše još sve na okolo, i prem da mjesečina svietljaše, nevidjeh drugo nego more i odaljena visoka brda. Na moju utjehu kazà mi kapetan, da ćemo podulje čekati na parobrod iz Levanta i da do toga mogu mirno spavati. Radostno pokoriv se njegovu savjetu, odpočinuh do 9. ure u jutro i tada me izviestiše, da je parobrod Bosforo istinabog težkom mukom poradi silne bure doplovio iz Carigrada, premda se na putu iz Jablone u Drač morao višekrat vraćati, nemogavši napred i nenašavši zaklona pred burom. Da još više vremena nezakasni, pozajmio je sve barke, što ih bijaše u luci barskoj, da izkrca svoju robu za Bar i njezinu okolicu, te nama nepreosta ni jedna barka za tovaranje naše robe, i tako moradosmo čekati pred Barom do treće ure poslje podne, što nije uprav nikomu na brodu prijalo. Grad Bar stoji podobro daleko od mora. Leži na brdu izpod planine Sutormanske, koja pripada pogorju dinarskomu. Na koliko razabrah očnikom, sastoji iz malo i dosta loših kuća. Starinska tvrdja na polu je razorena, kao i gradske zidine. Stolna crkva nadbiskupije barske sv. Teodora leži takodjer u ruševina, zajedno s crkvom, koju sagradi u 13. stoljeću Jelena, kraljica srbska. Katolici imadu sada župnu crkvu sv. Nikole, a Turci veliku džamiju pretvorenu iz kršćanske crkve. Prekrasna je okolica barska. Na podnožju brda viju se redovi od maslina i cipresa s pomješanom vinovom lozom. Podnebje zdravo je i blago. Polja i brda rese raztrešeni ljetni stanovi. Čovjek, koji ovaj prediel iz daleka gleda, mogao bi zaboraviti, da ovdje Turčin vlada. Ali kad zaviriš u sám grad i u stanove obiteljske, nalaziš po svuda smradni trag turskoga gospodstva. Tako me barem izviestiše očevidci.

Dugačko vrieme odmaranja izpod Bara probavio sam čitanjem, pisanjem i razgovorom. Kad i kad reko bi Ibrahim beg koju rieč, nu kad i kad ugrije se na toliko lulom i kavom, da zametne i podulje razgovore. Znao je govoriti o povjesti turskoj i o životu slavnih Turaka. Njekim ponosom spomenu, da ima u Carigradu pet knjižnica podobro velikih, u kojih se nalaze i hrvatske knjige; dodade k tomu, da u Carigradu Hrvatima zovu sve žitelje što dolaze iz Crne gore, Arbanije, Hercegovine i Dalmacije. Podkapetan pripoviedaše prirodjenom hitroumnosti o svojih veselih sgoda u Carigradu i Englezkoj, u Aversi, Amsterdamu i Bruselju. Uzajemno dodadoh i ja njeke uspomene iz moga vojničkoga i putničkoga života, i tako prodje vrieme hitro posried osamljena mora, te nas skoro neugodno zateče glas, kad čusmo, da je sva roba nakrcana i da ćemo krenuti dalje. Ja snimih još olovkom na brzu ruku sliku grada Bara, gledah turobnim čuvstvom odlazak parobroda Bosfora, koj pokriven gustom parom, krene prema strani, gdje mila Hrvatska leži. Pozdravih zajedno s kapetani mahanjem ruku vojnički englezki brod, što je tu stražio poradi namišljene bune arbanske, i navale crnogorske, te izgubih napokon iz vida Bar i njegovu okolicu.

Do skora prigrli čitavo more noćni mrak. Mi se predadosmo u ruke sna, kad oko treće ure u jutro nastade neobično ljuljanje broda. Sve se potresalo a s triešnjom umješa se muklo ropotanje. Skočih na noge i pohitih na krov, ali tamo sve mirno. Neima ni kapetana ni mornara, svi spavahu mirno. Upitah čovjeka, što krmom ravnaše: Odkuda ta triešnja? Smiešeći odgovori mi on: „Na ušću smo Bojane, za nami ostade Olgun, a ovdje se izlieva silnim udaranjem Bojana u more, pak se ovo ljuti na novu pridošlicu.“ Odgovor me umiri, ali mi ne vrati za dugo sna. Jedva oko pete zaljuljah se njekako u driemanje, ali jur prije osme ure dade mi kapetan javiti, da smo blizu Drača, kojega sam svakako zaželio bio viditi. S pozdravom „Selam alejćum!“ sjedoh uz moga suputnika Ibrahima beja, da pijem kavu s jajetom, odoh zatim na krov, bivši razveseljen, kad ugledah more umireno. Vjetrić je jedva lepršio, nebo bijaše vedro i čisto, a sunce odsievaše od sniegom pokrivenih arbanskih gora. Do skora unidjosmo u luku grada Drača, koj na kraju pribrežja leži. Oko grada prostire se liepa ravnica i dobra plodonosna zemlja, ali malo obradjena. S traga visoke gore. Kao mjesto zatočenja Cicerona, i pozorište ljutih bojeva rimskih, grčkih, slovjenskih, normanskih, mletačkih, turskih itd. gojio sam od svoje mladosti tajnu želju viditi taj grad. Spremih se dakle s podkapetanom Abrahamićem na barku, da posjetim grad, koji okružuju poluporušene ograde. Kad stigosmo do njekakova drvenimi kolibami ogradjena porata, počeše Turci vikati, da neidemo onamo, jer je tu kontumacija, već da krenemo u drugi porat, gdje stoji stup za barjak. Ali im podkapetan odgovori osorno, da nije dužan znati, gdje je njihova kontumacija, kad neimaju razvijena barjaka. Mi skočismo dakle iz barke na suho, te unidjosmo u kuću kontumacije. U njoj sjedjaše u nuglu sobe na podugačkom divanu, s prekrštenima nogama „rizan“ to jest upravljatelj kontumacije dračke, kraj njega podalje njekoliko starih Turaka, a za stolom naprema rizanu njeki čovjek u europejskoj odjeći. Odmah, kako unidjosmo u sobu, poče vikati rizan na podkapetana: zašto da se nedrži propisana reda, jer se pri kontumaciji nesmije nitko izkrcati. Podkapetan odgovori mu ljutito, neka se Turci drže reda, pa neka razviju barjak, kada dolazi inostrani brod, jer to je običaj na svih lukah svieta, da barjakom davaju znak, kuda treba da se unilazi. Turčin stane sad još bolje vikati, nu zajedno izvinjavati se, da je barjak vjetar prelomio, te pozvà ujedno slugu, da donese slomljeni barjak. Podkapetan odgovori, da si Turci radi svoje lienosti neznadu u neprilici pomoći. Mogoste, reče on, barjak privezati za silu na koj god drugi štap, ali to bi za vašu lienost bio pretežak posao. Prekinuvši zatiem prepirku reče: „Adio“, okrene im ledja a ja, s drugimi njegovimi pratioci pojurismo za njim u grad, dočim Turci ostaše mirno sjedeći i lule pušeći.

Dok je podkapetan kod konzulata obavljao svoj posao, odoh s krmanjošem parobrodskim na „Pazar“, iz kojega sav skoro grad sastoji. Jer premda ima do 200 kuća, to su ove tako odaljene i raztrešene, da se nemože ni pomisliti, da pripadaju gradu. „Pazar“ je dugačka ulica s kućami, stranom iz kamena, stanom iz drva. Svaka skoro kuća ima drvene dućane, u kojih sjede trgovci na uzvišenom podu, razredjujući svoju robu i dodavajući ju kupcem na gledanje. Po turskom običaju sve je na okolo smradno. Tarac loš, s rupami i grabami. Na sokacih leže poprieko i roba i gvoždje staro i novo, drva velika i mala itd. Na gradskih poluporušenih zidovih vire iz puškarnica topovi. Pred vratmi počivaju svakojaki starinski topovi, ali za nijednu porabu. Kraj njih sjedjaše straža sa sabljom nepomično kao egipatska mumija, zavita u kabanicu. Ne daleko od sjevernih vrata ima džamija turska s kubetom i prizidanim minaretom, prije bijaše grčko-kršćanska crkva. I druga džamija pre-

tvorena je iz katoličke crkve. Izvan južnih vrata širi se krasna okolica s hanovi, nješto po europejski uredjenimi. Tuda vodi i drum u nutarnju Arbaniju, Srbiju i Makedoniju, s kojimi pokrajinami stoji Drač u živahnom trgovačkom snošenju. Najveći je ipak promet s Trstom i dalmatinskim primorjem, dočim s Apulijom i u obće Italijom, koja na protivnom jadranskom briegu leži, malo trgovačkoga saveza imade. Nad varošem stoji porušeni veliki grad. Stanovnici su većom stranom Arbanasi turske i grčke vjere, zatim Grci i po gdjekoj Dalmatinac i Talijan. Od Turaka nose se mnogi po europejski, t. j. imadu kapute i crveni fes. Arbanasi odjeveni su fustanelom i bielim gunjcem, a Grci imadu većom stranom modru i tamnu odjeću po istočnom kroju. Na dračkom polju vide se još zidine prastaroga grada, po svoj prilici Epidamna, koji učenjaci ovamo stavljaju. Ilirski ili epirski taj grad spominju najstariji grčki i rimski pisci. Plauto pjeva o njem, ne baš pohvalno, ovako:

Nam ita est haec hominum natio Epidamni,
voluptarii atque potatores maximi:
tum sycophantae et palpatores plurimi
in urbe hac habitant: tum meretrices mulieres.
Nusquam perhibentur blandiores gentium.
Propterea huic urbi nomen Epidamno inditum est,
quia nemo ferme huc sine damno divertitur.

Na pazaru dračkom obskrbio sam se za male novce toplom arbanskom kabanicom, budući da sam u Dubrovniku, prevaren od krasna južna podnebja, misleći, da će me na putu sve do Italije još veća toplina pratiti, svoju šubu poslao kući, žaleći jur u Kotoru veliku svoju pogriešku.

Iza odmora od dvie ure krene moj parobrod dalje put Jablone. Iz otvorena mora vidio sam s lieva grad Kroju slavnu stolicu Gjure Skenderbega, okruženu brdom, na kojem se svietljaše snieg. Pred njom pokaza nam se iza ledja bogata Tyranna, o kojoj kažu, da se njezini stanovnici odlikuju lukavošću, okretnošću i bogatstvom medju svimi žitelji srednje Arbanije. S toga ju Arbanasi zovu „Tyrana virana“ t. j. Tirana lukava, a turska poslovica govori: „Čuvaj nas bože od žida solunskih, od Turaka iz Egribosa, od Grka atenskih i Arbanasa tiranskih!“ Njihove kuće gradjene su stranom na dva kata i okružene dobro obradjenimi vrtovi i voćnjaci. Njihove džamije rese povisoki jablani i kipresi, a mjesto odlikuje se takodjer većom riedkom čistoćom. Podalje proteže se velika planina Tomorica a na liepoj ravnici uzduž primorja rastu dubrave i masline na tustoj i plodnoj zemlji, ali inače sve je pusto, samo kad i kad prikaže se oku po gdjekoja kuća, ili crkvina ili gradina. Od povećih primorskih miesta mogu se sjetiti samo na Kavaju, pod koje okružje pada i Drač. Kavaja leži uz potoke Darče i Liešnica, koji ovdje u more utiču, ima do 3000 stanovnika i osam džamija, od kojih su najznamenitije džamija Kubelj i Plak. Tu je velika zgrada za Karavansaraj, a trgovina živahna s Monastirom, Solunom i Carigradom.

Iza Bara putovahu sa mnom na brodu mnogi Crnogorci, Grbljani i Arbanasi u Carigrad. Putovahu onamo, da nadju ili službu ili rabotu. Svi, s kojimi se mogoh razgovarati hrvatski, kazivahu mi, da ih u Carigradu nezovu inako nego Hrvatima, kao što njihovu poglavicu Hrvatli paša. Čuo sam tada prvikràt govoriti proste Crnogorce i Grbljane, i čudio se, da nemogu izgovarati čisti a, nego zatežu sve na muklo, kao nosovi è, dočim opet Arbanasi, koji su umjeli slovinski, natezahu više na bugarsko, miešajući ujedno mužke i ženske spolove, s kojimi se nikako pravo upoznati nemogu. Medju

ostalimi pripovjediše mi ovi posliednji, da u njih vlada još uviek običaj upotriebljivati kod suda u znak nevinosti ili krivnje „uvrijenu vodu“ i „užeženo gvoždje“. Čudio sam se, da se Turci i kršćani sasvim od srdca i slobodoumno medju sobom razgovarahu i jedan drugomu, bez ikakove uvriede, predbacivahu griehe. Nasmijali smo se mnogo njekomu ćoravomu turčinu, što je oko izgubio pred Žabljakom, u boju s Crnogorci, te zato i srebrenu kolajnu dobio. Sbijajući kojekakove šale, vladao se kao Harlekin, ali uz to razvijao i mnogo dosjetljiva uma. Vrlo otvorene glave bijaše i njeki Luka Mazaran iz Grblja, koji se po drugikrat odputio u Carigrad, da traži službu. Umio je hrvatski, grčki i turski. Tražio je za službu 15 talira na mjesec, a imao, kako reče, ujaka u Petrogradu Admirala Vukotića. Koliko bješe u tom istine, neznam.

Oko 6. ure pod večer doplovismo pred Jablonu (Avlona), koja podobrano daleko od luke leži. Uz more stoji osamljena kuća agencije i djumruka ili doganja, ali mi nemogosmo do nje ni barkom doći, tako je ovdje plitka voda, te smo se po naših vozarih preko vode na ledjih prenieti dati morali. Na pribrežju i kod agencije dočeka nas mnogo Arbanasa u svojoj ženijalnoj odjeći. Bieli gunjac s otvorenimi i širokimi rukavi, koji se u hodu kao krila nišu, pokriva tielo do stegna. Biela nabrana fustanella okružuje tielo izpod pasa. Bieli ili modri čakširi zataknuti su u bečve. Na glavi nose bielu ili crvenu kapu, za pasom oružje. Svi bijahu liepa stasa i obraza, polovica njih s orlovim nosom, a druga polovica s upravnim. Njeki s plavom, drugi crnom kosom, ali svi junačkoga pogleda, oštre izbuljene oči njekih pokazuju skrajnu divjačnost, tako da se u nje ni gledati nemože, te se nehotice sjetih na Apijana, koj o starih Ilirih kaže, da imadu oči, koje čovjeka zastraše ili očaraju.

Veća strana ovih ljudi odprati nas do djumruka, gdje se na otvorenom triemu svi ponamjestimo. Turski činovnici sjedeći na uzvišenom mjestu primahu robu, listove i novce, što im je podkapetan sa broda donio, razdieljivajući ih medju nestrpljivo čekajuće ljude. Samo upravitelj djumruka, debeo čovjek, veoma ozbiljna lica i divljega pogleda, u liepoj odjeći arbanaskoj, posut po pasu oružjem, šetao bi se ponosito veoma čvrstim korakom pokraj nas gore i dole. U ruci nošaše veliki čibuk, bacajući kadikad zapovjedajuće poglede na tiskajući se sviet, ali neprogovori ni rieči.

Prije nego odosmo razgledah okolicu. Grad Jablon leži na brdu, ima do sedam džamija s minareti, veliki konak Vljorida, jedne izmedju najstarijih i najuglednijih porodica arbanaskih. Kuće, na broju oko 400, raztrešene su i sakrivene medju grmljem, maslinami i drugim drvećem, s traga okružuju grad gola kamenita brda, odlomci kimariotskih gora, koja radjaju nesnosnu vrućinu, kad se u nje upre sunce. Na drugom brdu leži selo Kanina s porušenim tvrdim gradom, koj pripadaše u staro doba Kraljeviću Marku. O njemu pripoviediše mi, da od njegovih potomaka živi još jedan starac, i sin mu, kojega Turci uzeše u vojnike. Prvi Turčin, koj je taj grad osvojio, bijaše Sinan paša od Konjeha, kojega porodica vladaše tim gradom do najnovijega vremena. Njegov grob „Teke“ drže Turci u velikoj cieni, jer ga smatraju za svetca. O kralju Marku pripovieda tamošnji narod kojekakove priče. Pokazuje kuću, u kojoj je stanovao, a u okolici ima više razvalina monastirskih iz njegova vremena. Iza Jablona prostire se ravnica Mužakja opasana brdima, iznad kojih viri visoki Tomor i Kudeš.

Naprema Jablonu leži pusti ostrov Cazin (Sasseno) a na protivnoj obali jadranskoj Otranto. Podalje od Jablona prema istoku stoje tragovi

prastare Apolonije, a iza brda prema jugu Tepelen rodno mjesto Alipaše groznoga.

Bijaše jur večer, kad se vratismo na brod. Iznad kimariotskih brda svietljaše mjesečina. Crnogorci pjevahu narodne pjesme, moj znanac Ibrahim beg zabavljao se često prekinutim razgovorom s jednim turskim kapetanom, što se u Jabloni ukrcao za Carigrad, a ja se šetah po brodu gore i dole predstavljajući si u mislih veliku dobu Skenderbega Kastriotića, kad su visoke gore, mimo mene leteće, oživljavali neumrli junaci, prkoseći svemu silnomu tada turskomu carstvu, i kad je malena Arbanija prednjačila čitavomu kršćanstvu.

Sladko sam jošte spavao, kad parobrod unidje u luku od jonskoga ostrova Krfa. Čim svane, pohitih na krov i ugledah luku zatvorenu od svih strana sa zidovi i utvrdjenu jakimi kulami. Na daleko uz more prostire se grad a na južnom kraju i u sriedini ima opet utvrdjene kule. U luci bijaše više austrijskih i engleskih parobroda, kao i drugih brodova raznih naroda. Oprostiv se s mojimi suputnici, preveze me barka do kraja, gdje mi odmah jedan sensal ponudi više gostiona a dva fakina uzeše robu i ponesoše ju napred. Ja odabrah gostionu „Bella Venezia“ i pojurih onamo, ali me na gradskih vratih zaustave, htijući pregledati moju robu. Primjetih osorno, da se čudim, kako se u slobodnoj Engleskoj može još pregledavati putnikova roba, dočim je u absolutnih država ta zloporaba jur odavna prestala. Na ove rieči stupi napred dobro obučeni čovjek, koj mi se kao činovnik predstavi, upita me uljudno, da li je ovo moja „bagaža“ i kad mu odvratih da jest, reče mi, da idem slobodno napred, jer mu se čini, da nisam trgovac, a putnička roba da je prosta od nadziranja.

Jedva se malko odmorih u gostioni, u kojoj dobih sobu za $1^1/_2$ šilinga t. j. za 45 nov. na dan, kad odoh da pogledam grad Krf. Na ulici, što vodi na Esplanadu, najljepši trg od Krfa, što ga Englezi stvoriše i liepim drvljem nakitiše, sretoh diviziju engleskih vojnika s muzikom, što je uprav pošla na promjenu glavne straže. Vojnici bijahu u crvenoj haljini, što dopire do koljena, sa žutimi obrubci, čakšire su im crne, obšivene crvenim rubom, kape crne iz sukna, telečaci iz lagirane crne kože, a puške nose poprieko u lievoj ruci. Muzikanti imadu biele haljine i samo njeki crvene. Momci bijahu skoro svi kolajnami nakićeni. Ja odoh za njimi na Esplanadu da vidim njihovu paradu. Vježbanje i kretanje puškom sasvim je inače nego u nas. Čudio sam se, da je i banda pravila svakojake manevre. Muzika im je mnogo lošija nego li austrijska. Svake nedjelje igra ona po višekrat na Esplanadi, koja je okružena kućami, izpod kojih vode triemovi a na trgu podavaju ugodan hlad zasadjena drveća. Kraj piramidalnoga spomenika krasan je izgled na more i na pogorje grčko. Ulice Krfske uzke su i dosta smradne. Po dućanih ima napisa grčkih, engleskih i ponajviše talijanskih. Stanovničtva ima preko 30,000 većom stranom Grka, zatim Talijana, Arbanasa i Engleza, ali se po ulica čuju svi skoro europejski jezici. Značaj stanovnika, na koliko sam opaziti mogao, veoma je pokvaren. Grčko cincarstvo i lukavština, talijanska žestokost, pretjeranost i plašljivost, englesko slavohlepje i nadutost stvoriše njeku smjesu značaja, koj ljude nesnosnimi čini. Život je kao po svem istoku javan. Vidio sam na svoje začudjenje kod gradskih vrata, kuda najviše svieta prolazi, na otvorenom mjestu sjediti ljude što novac promjenjuju, imajući pred sobom na stolu po više tisuća novaca u srebru i u zlatu. Na jednom dućanu njeke modistice iznenadi me ime s napisom N. Horvat. Unidjoh odmah i upitah ju: odkuda je? odgovori mi, da je rodom iz Ugarske i kao udova njekoga doktora ovdje se naselila, imajući kćer udatu za njekoga Engleza. Govorila je nješto hr-

vatski, a još radje njemački, i razveseli se veoma, što je mogla čuti viesti iz svoje domovine.

Imao sam preporučna pisma iz Dalmacije i na jednu Dalmatinku iz Šibenika, udatu za kapetana Inchiostra, zatim na slikara Aspetta i na prognanca Gratiana rodom Splietćanina. Ovoj dvojici kao i austrijskomu konzulu Eisenbachu, imam zahvaliti, što sam se s Krfom pobliže upoznao. Slikar Nikola Aspetti slikaše uprav njeku mrtvu gospodju, kad ga posjetih. Ima liepih kopija od slavnih talijanskih umotvora. U crkvi sv. Spiridona i Bazilija ima njegovih dosta dobrih slikarija na liepu. Gratiani sprovede skoro sav svoj život u Mletcih. Služeći zajedno sa svojim otcem kod austrijskoga vojnoga pomorstva, primi godine 1848. službu kratko trajuće republike i bude radi toga od Austrije prognan u Krf, kamo se i slavni njegov zemljak Tommaseo za njeko vrieme kao prognanik naselio. Oženiv se u Krfu, nehtjede se koristiti amnestijom, već ostade u Krfu, kao jedan izmedju najizobraženijih žitelja Krfskih. Generalni konzul Eisenbach, veoma prijazan starac, služi kod konzulata jur 36 godina. Bijaše u opasno vrieme g. 1848. u Moldavskoj i pretrpi tamo kao austrijski konzul veoma mnogo progona. Za nagradu vierne službe premjestiše ga u Krf, kamo nikada doći nije želio, jer bi volio bio i nadalje ostati na svom prvašnjem mjestu, budući da ovdje austrijski konzul bijaše još gore vidjen od stanovnika i prognanaca, nego li u Vlaškoj, niti je imao ikakove zaštite od englesko-grčke vlade. Pripoviedao mi je konzul, kako često zlostavljaju stanovnici konzularske činovnike, i pogrdjuju grb austrijski, te kako je pri njekom svečanom objedu, u prisutnosti generalnoga konzula, jedan engleski Lord napio zdravicu Košutu i njegovim jednomišljenikom. Stoga se stide konzularski činovnici obući i austrijsku uniformu, strašeći se kojekakovih pogrda. Konzularski kancelar bijaše Hrvat Nimković, koj mi bijaše u svemu na uslugu.

Krf sa svojim ostrovom, koji je u staro doba, kako pričaju, sa susjednim ostrovom Parosom jednu cielost sačinjavao, nosi slavno ime u grčkoj povjestnici. Na ovom otoku stajahu po mnienju njekih glasovite vesele bašće Alkinoa kralja, koji po svjedočanstvu Omira, vraćajućega iz Troje Odiseja gostoljubivo primi. Taj ostrov spominje i Thukidides i svi skoro starogrčki pisci. Stanovnici proslaviše se u perzijanskih i makedonskih ratovih. Vodjahu ratove s Korinćani i Atenjani. Pomagahu Rimljanom proti Kartagu i Mletčanom proti Turkom. Grad Krf postade napokon glavnim gradom jonskih ostrova, kao takov prednjačio je žiteljem jonskim u znanosti i umjetnosti, kao i u trgovini i mornarstvu. Ima do 30 crkva i ponosi se tielom sv. Spiridona, o kojem pričaju vjerski zanešenjaci, da mu je meso na tielu i sada još sasvim mekano. Ostrov je plodan sa svimi južnimi proizvodi, a hvale osobito krfsko ulje i vino.

Rado bi bio još podulje proživio u Krfu, da se upoznam s tamošnjimi umotvori i knjižnicami, ali poradi velike skupoće bjeh prisiljen što prije ostaviti Krf. Nu nebijaše parobroda iz Levante. Dne 12. studenoga probudi me ipak u rano jutro gruvanje topova, i dočuh na svoju veliku radost, da je s parobrodom doplovio grčki kralj, koj radi veoma zla vremena morade uteći u luku od Krfa, i da će taj parobrod odmah dalje krenuti. Pohitih dakle u konzularski ured, gdje mi kazaše, da se kralj dovezo na ratnom parobrodu, koj će na njega čekati u Krfu, ali da je ujedno došo i loydov parobrod Vorwärts iz Sirije, koj ima poći put obale talijanske u Trst, nu da će biti metnut pod kvarantinu. Poplaših se, da ću morati ostati ili u Krfu, ili da ću u Brindižu doći u kvarantinu; odoh dakle konzulu, koj me utješi i sa konzularskim činovnikom Fabrisom pošalje na agenciju Lloy-

dovu, gdje mi kazivaše, da će parobrod još danas krenuti put Brindiža, jer prem da na moru vlada strašan široko, da je to ipak za put u Italiju dobar vjetar, „vento favorabile.“ Uzeh dakle kartu za Brindiž, prem da me generalni konzul nagovaraše, neka se neizpoztavljam pogibelji. On obeća da će sve učiniti, kako da mi bude ugodno vrieme u Krfu, i pozva me ujedno na objed i na čaj. Gratiani, čuvši, da ću odlaziti, doleti takodjer k meni nagovarajući me, da ostanem i da će me uvesti u sve dalje krugove krfske, te k istomu gouverneru Lordu Jungu. Ali osam dana ostati u Krfu i čekati na drugi brod, bijaše stvar strašnija i opasnija za moju kesu, nego li uzbunjeno more, s kojim sam se ponješto jur upoznao. Ja se odvažih dakle da idem svakako, posjetih još prije njeke starinare krfske, kupih uz druge knjige i jedan srbski rukopis, i preselih se jur u dvie ure poslie podne na parobrod „Vorwärts.“

XII.

Na moru jonskom.

Na parobrodu „Vorwärts“ primiše me kapetan Forti i dva podkapetana Ukropini i Drušković veoma prijazno. Bio sam jedini putnik na prvom redu, jer se u Krfu sve strašilo oluje morske, o kojoj su grozne viesti razglasili pratioci kralja grčkoga, i putnici što su se iz parobroda izkrcali. Na moju utjehu imao je brod i liečnika, koji je više godina živio u Zagrebu, pa se veselio, da može o njem štogod čuti. Zvao se, ako se nevaram, Ploid. Oko 4. ure poslje podne krenusmo kraj ratnoga broda, odkuda su nam vikali, neka se čuvamo oluje morske. Kiša je padala, vjetar biesnio već u luci; no kad smo se odtisnuli u veliko more, imao sam što i gledati. Valovi morski upravo biesniše bacajući brod na sve strane, nakvasujući ga vodom kao iz proloma. Voda dopiraše u iste dolnje sobe, razbivši prozore broda. Grmljavina je tutnjila nad nami, munje sievaše sa sviju strana, daske od broda praskaše i škripaše od krupnih vodenih udaraca, stakla se prazna i vinom napunjena lamala, sva se roba prebacivala amo i tamo po brodu. Sve, što je bilo živo, osim kapetana, krmanjoša i njekoliko mornara, koji su radi opasnosti stajali na straži, sakrilo se po dolnjih soba. Ja hjedoh prkositi prirodi, savih se u svoju dračku šubu, preko koje nije mogla prodrieti voda, pritisnuh se uz jarbol, prihvativ ga obim rukama, da me ne odnese vjetar ili val, pa gledah divan i veličanstven prizor, nevidjen ni prije ni poslje. Gusta kiša potamni sve okružje morsko. Samo kad bi munja zabliesnula, prikazale bi se s daleka stiene, o koje udaraše pjeneći se bieli valovi. Tutnjavi nebeskoga groma odgovaraše šum i jauk izpod mora. U zviždanje vjetra umieša se strahovito kreštanje galebova, koji neprestano pratiše brod: jedno što im na moru počinka nije bilo, a drugo da se okoriste plienom, ako bi se razlupao brod. Kadkad bi udario val visoko preko mene te izlio preko broda vodu kao iz čabra. Kadkad bi mi vjetar podsjeko noge, da sam se jedva rukama na brodu uzdržao. U neprestanom ljuljanju i kolebanju nagnuo se višeputa brod tako duboko k vodi, da sam pomislio: eto nas u ponoru morskom! Napokon izmuči me gledanje strašna prizora na toliko, da nemogoh već ni stojati na nogu. Težkom mukom spustih se niz skaline u sobu, da legnem; ali se neda ležati, kad te nevidiva sila svaki čas hoće da baci iz ležaja. Sjedoh dakle za stol i zibajući se neprestano napisah, da se ohrabrim, ovu pjesmu:

Burno brod moj tjera parna sila!
Al podzemni duh uzburka more,
Diže grozne od valova gore,
Sipljuć pjene ljuta od biesnila.

Svakim trenom sve to veća bura!
Plamen munje trga velo tmine,
Već za plienom krešteć galeb gine,
Prem ga vjetar pod oblake tura.

Brod se trese, ljulja, zviždi, tare,
Crni dim se grli s hridju bielom
Mornar pada umorenim tielom,
Moć se gubi stroja, sila pare.

Neima spasa! smrt preda mnom stoji,
Zar sa ždriela nedaš plien, pučino?
S bogom rodna zemljo! domovino!
Za te življah, ti moj duh usvoji.

Tek što sam svršio pjesmu, začujem viku i trkanje po brodu. Poletim na krov broda, i nadjem tu kapetane i mornare, gdje živo rade. Po velikoj oluji bijaše krmanjoš izgubio pravac, brod zabasa na lievo prama gredam i prudju i brod bi nasjeo bio, da nije u pravo vrieme uvidio pogriešku njeki prosti ribar iz obale puljske, koji se desio s nami na brodu. On upozori kapetanâ na opasnost, koja nam je prietila.

Težkom radnjom dovedoše mornari brod opet u pravac i kad je svanulo jutro, nadjosmo se kod luke od Brindiža. Zahvaliv se bogu, što sam pretrpio sve muke i pogibelji, odlučih čuvati se u napriedak morskoga putovanja, osobito po zlu vremenu; sabrah svoje stvari, što sam ih našao razbacane na sve strane i odvezoh se na barki u Brindiž, gdje je bilo sve mirno kao da bure i oluje nikad ni bilo nije. Nu došav u gostionu, prva viest, koju mi je donio gostionik, bijaše, da su se ovu noć kod Brindiža tri trgovačka broda razbila na moru, dva austrijanska i jedan holandeski. Na brindižkoj dogani htjedoše pregledavati moju robu. ali jer sam već prije bio čuo, kako u kraljevini napuljskoj čine lov na svaku knjigu, što nije policajno dopuštena, dadoh njekoliko srebrnih novaca činovniku od policije — u ono doba bijaše u Napuljskoj državi sve podmitljivo. Tako sam sretno prošao brez ikakove iztrage. Rečeni činovnik doprati me dapače sám u gostionu, zamoli moj putni list, da mi ga dade vidirati i donese mi ga za kratko vrieme natrag s najvećom uljudnosti. Posjetih zatim podkonzula austrijskoga A. Leanzu, koj misleći da sam trgovac, primi me iz prva hladno, al kad je začuo, da neimam s njim nikakovih poslova obavljati, posadi me veoma prijazno kraj sebe, i stane razgovarati sa mnom veoma ljubežljivo, i naloži svomu sinu, da mi pokaže grad i gradsku knjižnicu itd. Čuvši, da govorim i njemački, pošalje po svoga kancelara; ovaj do skora dodje, a pratio ga pomorski kapetan iz Oldenburga, kojemu se ove noći razbio brod ne daleko od Brindiža. On je došo ovamo, da načini pri konzulatu zapisnik o sbivšoj mu se nesreći, ali na svoju nevolju nije umio drugoga jezika nego holandezki i njemački, a pri konzulatu i u čitavom Brindižu nije bilo čovjeka, koji bi govorio ta dva jezika. Čim je taj kapetan, koj se zvao Plote, primio moj njemački pozdrav, htjede me sav radostan zagrliti i ljubiti. Odmah mi stade pripoviedati, kako se razbio njegov brod, komu je zajedno s njekim družtvom bio i vlastnik; kako je taj brod osiguran sa 7800 forinta; kako je na sreću spasio njeki dio robe, koju bi želio da proda; kako bi rado da se njegova nesreća dojavi u Trst i u Mletke, odkuda je obećao nakrcati njeku robu, za koju je u napred platio jedan dio novaca. Napokon zaželi, da se piše i njegovim principalom i suvlastnikom broda u Holandezku, kako nije po

njegovoj krivnji propao brod, nego povodom oluje morske, kakva se riedko kad doživi. Ja protumačih konzulu sve njegove zahtjeve, a on im odmah zadovolji, na čemu mi je nesretni kapetan vrlo zahvalan bio.

XIII.

Grad Brindiži.

Gradovi i narodi primorja iztočne i južne Italije stojahu već u najstarije doba u tiesnom savezu i obćenju s narodi i gradovi protivne obale jadranskoga i jonskoga mora. Trgovina i ratovi, vjerozakonski i gradjanski pokreti, način vladanja i uprave, nauci i umjetnost vezali su uzajemno stanovnike obale obiju rečenih mora, i tjerali ih na medjusobno prijateljstvo. S toga vidimo još i danas medju Grci, južnimi Talijani i ilirskimi Slovjeni veliku sličnost u običajih i životnih nazorih, dapače i u istoj nošnji.

Grad Brindiži, stari Brundusium, poznat već klasikom rimskim i grčkim, najbolji je tomu dokaz. Prastare priče pripoviedaju, kako su već iza trojanskoga rata Idomeneo kralj od Krete i Hliv ili Kliv kralj ilirski sa svojimi puci naselili taj grad, a Plinio piše, da je devet ilirskih mladića i djevojaka porodilo devet naroda (plemena), koja su naselila polje Pedikula oko grada Brindiža sve do Bara. U sriednjem vieku doseliše se opet ovamo Grci, Arbanasi i Slovjeni; u desetom vieku oslobodiše Hrvati grad i okolicu brindižku od navale i gospodstva arapskoga, a godine 1107. oteše opet Hrvati zajedno s Ugri pod kraljem Kolomanom grad Brindiži iz ruku normanskih. U XV. vieku bijaše u Brindižu već toliko Hrvata, da su pod imenom Slovjena (Schiavoni, Sclavi) imali svoju obćinu s predgradjem zvanim „San Pietro delli Schiavoni.“ Ovo je predgradje sačuvalo do danas prastaro svoje ime, ali jeziku hrvatskomu neima više traga. Žene ovoga predgradja nalike su istina bog sasvim dalmatinskim Hrvaticam; al kad sam ih upitao: „Siete voi Schiavone?“ (Jeste li Slovjenke?) odgovoriše mi veoma prijazno: „Si signor, siamo Schiavone!“ (Da gospodine, jesmo Slovjenke), no slovenski neznaju ni rieči. Tomu se baš ne treba ni čuditi; jer su lasno mogle zaboraviti svoj materinski jezik, kad stanuju na zemljištu, sasvim okruženu talijanskim življem, a nije im ni sramota, jer ipak priznavaju, da su krvi slovjenske; a usried Hrvatske ima kojekakovih virilista, koji se ne srame krojiti sudbinu svoga naroda, prem da neumiju ni jezik svoga naroda, niti zanj štogod ćute.

Grad Brindiž bijaše negda opasan tvrdom ogradom. Stanovnici grada se ponose, da je u njem živio Cicero, a umro Virgilio, koji je opjevao vilinsku špilju, štono još danas stoji. Luka toga grada primaše u svoju zaštitu često puta brodovlje grčko, rimsko, arabsko, normansko, hrvatsko i mletačko. U svojih crkvah sačuvao je grad spomenike i umotvore rimske, bizantinske i talijanske, a dobro utvrdjeni kasteo gradski ponosi se, što ga je sagradio njemački car Fridrik Barbarossa. Razgledah taj kasteo s napuljskim poručnikom Fridrikom Scarannom. Medju zidinami sedam hvati debelimi čamilo je nda 700 uznika iz različitih strana kraljevine napuljske. Samo u jednoj sobi vidio sam ih zajedno do 120. Svi bijahu obučeni crvenimi suknjicami. Skoro svakomu se na licu vidila velika razuzdanost i pokvarenost. S visoka zida može na umjetne rupe stražar gledati dolje u tamničarske sobe pune tuge i zdvojenja, pokrivene kadikad plaštem nespretnih lakrdija ili grozničavih svadja, kojimi se zabavljaju nesretni uznici. Ali kad isti stražar zlovoljan krene svoje oči preko zidina, na kojih stoji, mora da ga nasladi pogled na veliku pučinu morsku i na bogato polje puljsko.

Prilično bogata knjižnica gimnazijalna otvorena je na porabu obćinstvu. U pratnji konzulova sina Ivana Leanze i učitelja Josipa Dominika de Roma razgledah njeke knjige i rukopise; iz njih sam crpio podatke za povjest puljsku. U razgovoru o jezicih sjeti se jedan od prisutnih, da ima u Brindižu njeki Dubrovčanin, koji već 50 godina tamo živi i jošte svojim jezikom govori. Na moju želju poslaše odmah po njega i starac dodje pun veselja, što se mogao razgovarati hrvatski. Ime mu je bilo don Petar Bračievič; živio je kao svećenik od misa i pobožnih djela. Posjetio me zatim dva puta u gostioni, nemogavši se dosta užiti naslade, da govori jezikom materinskim. Kroz polovinu stoljeća nemože dakle Dubrovčanin u stranom svietu zaboraviti svoj materinski jezik, dok u drugih dalmatinskih gradovih ima ljudi, koji u rodnom svom gradu sried hrvatskoga puka pedeset godina živu, pa nenauče jezik svojih poštenih pradjedova.

Od brindižkih znamenitosti valja mi spomenuti liepu sliku porodjenja Isusova s napisom: Ne sutor ultra crepidam — Nobilis Joannes de Uanis de Brundusio pinxit 1570. Nalazi se u crkvi sv. Benedikta. Druga slika sv. Antuna s podpisom: Joannes Papageo af.. faciebat a. d. MDCXXXXI čuva se u crkvi kaludjerica sv. Marije od Andjela, koju je crkvu njeki bavarski princip prije 250 g. utemeljio. U Palači vriednoga starca Paskvala Erkolina ima liepa slika sv. Mandaljene od Luke Giordana, i kupajuće se gole Nereide, koje iz potaje gledaju dva čovjeka. Ali ovim Nereidam dade vlastnik, pošto ih se u mladosti dosta nagledao, pod starost načiniti plašt preko tiela, da tobož ne truje mladeži. Tim je pokvario umotvor, uništiv prvašnju mu vriednost. Prostrana stolna crkva brindižka uz dvor biskupov ima liepih rezbarija i slika iz XVI. vieka, ali za naš narod najznamenitiji je jezik sv. Jerolima, koji se tu medju sv. moći čuva. O njem pripovieda pobožan narod, da ima tu vrhunaravnu moć, da od grmljavine i munje čuva onu okolicu, gdje se nalazi, pa da zato još nije nikada grom udario u grad Brindiž, odkad je taj jezik u gradu. Htjeli su ga već mnogi ukrasti, al im nije pošlo za rukom, jer se jezik nijednomu tatu ugrabiti neda. Ja bi volio, kad bi taj jezik imao moć, da barem progovori, pa da nas izviesti, koji jezik da je razumievao sv. Jerolim svojom znamenitom izrekom, kad je napisao, da je sv. pismo preveo suae linguae populo, radi čega se još danas prepiru učenjaci: da li je pod tim razumjevao latinski, grčki ili slovjenski jezik.

XIV.

Iz Brindiža u Napulj. Bar. Bisceglie. Trani. Barletta. Canossa, Foggia, Ariano. Slovjensko-hrvatske naselbine. Avelino. Nola. Vezuv.

Iza dvodnevna boravljenja u Brindižu odvezoh se dne 14. studenoga u večer kraljevskom poštom u Bar. Moji suputnici bijahu njeki bolestan Englez i dva trgovca iz Barletta i Leča. Cesta vodi uz jadransko more liepom ravnicom, posutom plodnim poljem, bašćami, vinogradi, maslinami i ljetnimi stanovi. Prvo mjesto bijaše San vito degli Schiavi, koje je dobilo ime od naseljenih tu Slovjena, al koji su se već odavna potalijančili. Kroz Carovigno, Ostuno, Fasano dodjemo oko pol noći u grad Monopoli. Mjesečina bacaše čarobnu svoju svietlost na čitav grad, pa mi se on pričini kao u kakovoj panorami. Na liepoj pijaci, na kojoj smo odpostali, da mienjamo konje, stoje umno poredane kuće zidane u starogrčkom slogu, te bi čovjek mogao pomisliti, da je u sriedini kakova staroga Hypodroma, da ga crkveni zvonici, što iza kuća vire, nesjećaju, da je u kršćanskom

gradu. Doskora ostavismo taj u noći čaroban gradić i pohitismo preko Polignana i Mola u Bar. Cesta bijaše podjedno dobra i ravna. Postiljoni, na mjesto da trube u trublju kao u nas, pjevaju čitavim putem vesele pjesme, tjerajući san konjem i ljudem. Konjem su glave narešene zvonci, kao u nas kad se po sniegu sanjčemo.

Došavši u jutro rano u Bar pred poštarsku kuću, nadjemo tu množinu fakina. Htjedoh da veoma mudro postupam, pa se stadoh u napred pogadjati s fakini: pošto će mi u gostionu prenositi robu? Oni su zahtievali iz prvine jedan piastar, t. j. škudu od 2 for., ali mi se to učinilo preskupo, za tim su tražili 6 karlina. Buduć sam bio zaboravio, koliko vriedi karlin, i jer nisam znao, kako je daleko gostiona, činilo mi se, da je to prilična ciena i pristanem uz nju. Fakini skoče, pograbe moju robu, okrenu se, ponesu robu njekoliko koračaja, i eno mene s njimi u gostioni, što je ležala upravo preko puta. Kad sam upitao, koliko čini 6 karlina austrijskoga novca, dobih za odgovor, da jednu forintu, dakako u srebru. Tu sam dakle platio prvu globu. Drugi put me oglobi gostionik prije nego sam otišo iz Bara. Videći, da imam tako zvane kolonade, koje su u napuljskoj vriedile 2 for. 25 kr., što ja žalibože nisam znao, zamoli me, da mu njekoliko njih zamjenim za nove piastre (po 2 for.), jer da mora novac poslati u Trst, gdje neprimaju piastre, nego samo kolonade. Dadoh mu dakle u zamjenu 25 komada bez svake doplate, a stoprv u Barletti saznah, kako me je ljuto prevario. U obće bijaše u ono doba velika nevolja u Italiji s novci, jer svaka državica imala je drugi novac, a nigdje nije bila novcu jednaka vriednost; s toga su putnike do zla boga varali.

U Baru posjetih najprije austrijskoga podkonzula Carassija. Taj me je po imenu već poznao, jer je prije malo vremena čitao u tal. časopisih, kako mi je sreća poslužila, te sam u Šibeniku našo stare slike hrvatskih vladara. Njegovo poznanstvo pripomogne mi mnogo kod mojih iztraživanja. Slučajno bijaše u njega na posjetu njeki D'Adossi, koji ima najveću knjižnicu u Baru. Ali taj gospodin je trgovac, bavi se samo trgovačkimi poslovi, i nebrine se ni malo za bogatu svoju zbirku, koju je nasliedio od svoga otca, velikoga ljubitelja nauke i starina. Velikom prijaznošću dade mi njeke na porabu, i ja sam crpio iz njih za vrieme svoga boravljenja u Baru kojekakove podatke o naselbina slavjanskih i arbanaskih u Napulju.

Podkonzulov sin, i njeki mladić Leonardo Caporri, sin jednoga graditelja, bijahu moji pratioci. Posjetismo najprije crkvu Sv. Nikole, gdje leži tielo istoga svetca, te je s toga po čitavom jugu i istoku na velikom glasu. Njegova kripta ili Criptoporticum sagradjena je već u prastaro doba. Gornju je stranu sagradio g. 1061. barski nadbiskup Nikola Efrem. Njezin slog je smjesa od rimsko-talijanskoga i bizantinskoga sloga. Kriptu resi 36 stupova od mramora, a svod crkvenih brodova počiva na 16 pilova od afrikanskoga granita. Mene zanimaše ponajbolje srebrni oltar, podignut nad grobom sv. Nikole od srbskoga kralja Stjepana Uroša Milutina g. 1319., ali njegovu su prvobitnu sliku promienili u 17. vieku, te kasnije skinuli i znameniti napis, što ga je stavio kralj Milutin. Ja sam ga priobćio u svom „Izviešću o putovanju.“ U crkvenoj blagajni visi na prvom mjestu ikona sv. Nikole, koju je darovao srbski kralj Uroš. Slikana je škurom bojom na daski a haljine su od dragociene tkanine vezene zlatnom žicom. Pod Nikolom kleči s desna kralj Uroš s krunom na glavi, a s lieva njegova žena Jelena. Vrlo prijazni kanonik Scanno pokaza mi i skrovitu komoru, gdje teče sok ili manna iz kostiju sv. Nikole. Ovim sokom napunjeno je do sto pljoska a osam njih stoje napunjene već tri sto godina (?) te je voda ipak uviek jednako čista. Na stanovite praznike dolazi ovamo više hiljada ljudi, da piju

tu liekovitu manu i za veliko čudo drže, da taj sveti sok nikada nepomanjka. Kasnije saznah, da iza komore imade studenac, odkuda voda izvire, ali to je tajna, o kojoj se nesmije pripoviedati.

U crkvi ima i znameniti grobni spomenik poljske kraljice Bone Sforze, kćeri Izabelle aragonske a žene kralja Sigismunda I. ukrašen kipovi sv. Stanislava i Nikole i mramornim grudnikom iste kraljice.

Ova kraljica sa svojom materom Izabellom dade popraviti i krasno uresiti sadašnji kasteo ili Citadellu, na kojoj se još i sada vide umjetne rezbarije i arkitektonički uresi, prem da je zgrada veoma zapuštena. U njoj se čuvaju u zatvoru uznici, a s njezinih bedema ima krasan pogled na more, na grad i na njegovu bogatu okolicu.

Godine 1840. sagradjeno je u Baru i novo kazalište sa četiri reda loža. U sriedini stoji bogato urešena kraljevska loža. Slušao sam ovdje operu Poliuto od Bellinia. Pjevači bijahu tenor Gaslanzoni, bariton Pratico, i basso Tueci, a primadonna Borsi della Ry. Medju ovimi bijaše najbolji bariton. Primadona, krupna i omašna žena, hodaše jedva po pozorištu; al ipak svojim krupnim tielom bacaše se na sve strane takvom žestinom, kao da je tanka vila. Dakako da je ta smiešna slika probudila sažaljenje i smieh, osobito u meni i u dvaju Saksoncih, s kojima sam se upoznao u kazalištu. Barani su na njezinu omašnu sliku već privikli bili.

Valja mi još spomenuti, da i Bar ima svoj Corso Ferdinandeo, koji poradi svoje širine i duljine zovu „la strada massima d'Italia". Tu ima liepih dućana i više kavana. U jednoj od njih upozna me mladi Caporri s njekim učiteljem Zambettom, koji je naučiv više jezika htio, da se nauči i njemački, te mu je običaj, da se želi upoznati sa svakim putnikom, o kojem misli da zna njemački, budući da u čitavom Baru neima čovjeka, koji bi umio taj jezik. Mi smo našli toga mladoga čovjeka zabavljena čitanjem njemačke slovnice. Ja ga nagovorih njemački, on skoči veselo na noge, povikne „mein Herr!" ali dalje nije znao siromak, već okrene na talijansku. Bijaše mu ipak milo govoriti o njemačkom jeziku, i izpitivati za kojekakove forme govora i znamenovanje rieči. Bijaše mu žao, što neostajem barem 15 dana u Baru, da se tobože vježba sa mnom u jeziku njemačkom; al meni su dosta bila tri dana, pa se zato odvezoh veoma radostan dne 18. studenoga u jutro s jednim Veturinom put Barlette.

Kroz selo San Spirito, od kuda vodi na lievo put u Bitonto, dodjosmo najprije u Giovinazzo, gradić urešen kastelom. Ima dvie liepe crkve s kubami, samostan kapucina i sirotište, utemeljeno po kralju Franji I. Sliedi zatim Molfetta u blizini stare Raspe. Tu je stolica biskupova s krasnom zbornom crkvom u bizantinskom slogu; zatim još njekoliko liepih crkva, samostani fratara i koludrica, sjemenište duhovno i stanovi mnogih konzulata, koji su tu poradi veoma živahne trgovine po moru i kopnu, premda u gradu samo 2000 stanovnika živi. Tada su upravo gradili novu prostranu luku. Grad Bisceglie (civitas Vigiliarum) ponosi se tim, da je imao biskupsku stolicu već g. 787. Živi u njem 14.000 duša; ima stari kastel, kaptol kanonika, monastire kapucina, Augustinaca, koludrica, liepe palače, veliki trg, a pred gradom znamenitu crkvu sv. Margarite, sagradjenu g. 1197. u gotičkom slogu. U njoj ima grobni spomenik napuljskoga kralja Ludovika anžuvinskoga, koji je umro g. 1534.

Grad Trani, stara Tirenna, o kojem se priča, da ga je sagradio car Trajan, leži na pol puta iz Bara u Barlettu. Taj grad sa Sipontom darova u XV. vieku napuljski kralj Ferdinando slavnomu Skenderbegu Kastriotiću, pod kojim su se naselile ovamo njeke porodice arbanske, al im neima više traga. Sada stanuje tu do 20,000 duša. Grad ima stolicu arcibi-

skupa od Nazaretta s krasnom zbornom crkvom, sagradjenom g. 1071. U prastaro doba bijaše zborna crkva sv. Jakova sagradjena u liepom lombardskom slogu. Na jednom poluotoku, podalje od grada, leži u romantičnoj okolici samostan fratara, a zovu ga Colonne. Sa ceste, koja po samoj ravnici vodi u Barlettu, vide se slieva bogata polja puljska, koja žitom i voćem Dalmaciju hrane. Cielo polje posuto je kasini t. j. stanovi seoskimi, s desna se zrcali more jadransko, a izmedj kasinâ, sagradjenih od kamena brez kreča u slici malih tornjeva ili piramida, biele se ukusne ville ili ljetni stanovi bogatijih stanovnika. Barletta ima 28,000 žitelja. Gradom je postala za vrieme normanskoga kralja Ruggiera. Bijaše negda stolica priorata reda sv. Ivana Jerusolimskoga i nadbiskupa od Nazareta, koji se g. 1312. ovamo iz Nazareta premjestio. God 1818. prenešen bi naslov ove nadbiskupije na nadbiskupa transkoga. Nu grad ima još sada dva kapitula kanonika, dva samostana male braće i kapucina, tri samostana kaludjerica, tri znamenite crkve: Santa Maria Maggiore, San Andrea i Monte di Pietá. U prvoj crkvi, koja je ujedno zborna, smatraju za veliku riedkost umno izdjelanu stolicu biskupovu, prodikaonicu, i stupove velikoga oltara, koje su donesli ovamo god. 1276. iz porušenoga prastaroga grada Canne.

U Barletti sam proživio dva dana veoma ugodno u kući čestite porodice Dubrovčanina Marka Parlendera podkonzula austrijskoga. S njegovim sinom Don Pietrom, koji se rodio u Barletti, razgledah sav grad. Znamenito je sirotište Monte della B. Maria Vergine, u kojem se odgajaju mlade djevojke, dobivajući i pristojan miraz, kad se udaju. Zakladu je osnovao g. 1772. njeki Marre s drugimi gradjani, medju kojimi je bio i Dubrovčanin Stjepan Kerbeš, kojega podoba ili nalik visi medju slikami ostalih utemeljitelja. U tom sirotištu je župnik Dubrovčanin pop Milković, koj sa svojim otcem u Barletti dulje vremena živi. Posjetih i dva književnika barletska, naime kapetana okružja kavaliera Santora i odvjetnika Velasqueza, po porieklu Španjolca, koji se bave povjestnicom puljskom. Od njih sam saznao za grobni spomenik Ivana Kastriote potomka Skenderbegova, koji je kao zapovjednik grada Barlette umro g. 1752. u 73. godini života, pa je zakopan u crkvi od kaštela. Bio je princip ujedno brindižki i markez kastiljonski.

U Barletti najmih kola za Napulj sa još tri putnika, jer su mi kazali, da je samotno putovanje preko planine veoma opasno poradi razbojnika. Moji suputnici bijahu dva učenika ljekarstva Giovanni Stasi iz Corigljana, Vincenzo Fina iz Leča, a treći Atanasio Bricco, trgovac iz Barlette, rodom Grk. Ovaj bijaše muž zdrava i dosjetljiva uma i podosta naobražen. Razvijaše načela veoma slobodoumna o narodnosti i vjeri, opisivajući živahnimi bojami žalostno stanje države napuljske glede slobode, nauka, trgovine i komunikacije; govoraše umno o pokvarenom značaju pučanstva, o potištenoj i zloj upravi vlade, i o nezadovoljstvu svega naroda. Kašnje se uvjerih o podpunoj istini njegovih nazora. Mladi Stasi bijaše za kratko vrieme onim govorom tako uzhićen, da je stao deklamirati slobodoumne pjesme o Italiji i o njezinu preporodu, te i poznatu pjesmu o Grčkoj od Leopardia.

Vozeć se prema Foggiji pokazaše mi s lieva ostanke grada Canne, kod koga je Hanibal Rimljane hametom potuko, razorivši grad. Podalje leži Casale znamenito mjesto radi svojih solina, a za njim Monte Gargano i grad S. Angelo, kod koga je Skenderbeg svoju pomoćnu vojsku izkrcao. U daljini iznad planina viri gora Melfi, koja je njegda poput Vezuva sipala vatru, a sada čuva u svom ždrielu mirno jezero, u kom se nalaze veoma dobre ribe. Na drugom brdu diže se Manfredonia s ostanci grada

Siponta, kod koga je u sedmom vieku pomorska vojska hrvatska potukla vojsku beneventsku, ubivši lombardskoga vojvodu Ajona. U obće bijaše ova okolica više puta pozorište, na kom su dielili mejdan Hrvati i Srblji s Lombardi, Normani i Talijani.

Grad Canosa leži većom stranom na brdu, a njekoliko koraka od ceste stoji zborna crkva sv. Savine, sagradjena u lombardsko-bizantinskom slogu na sliku križa, s rotondami i kubami. Sada je propala do polovice u zemlju. Ima prekrasnih šest stupova, izklesanih iz preskupoga kamena verde antico. Svi su izdjelani iz jednoga komada, urešeni korintskimi glavicami i podnožjem od biela mramora; ostali pilovi izradjeni su iz granita sicilijanskoga. Mramorna stolica biskupova, koju nose dva slona, i mramorna prodikaonica s rezbarijom X. vieka, riedki su umotvori, kojimi se ova crkva ponosi. Blizu iste crkve stoji krasna kapela s grobnicom Boemunda principa od Antiokije i vojevode od Taranta, s osmokatnom kubom, koju kao i zidove crkvene rese umno izklesani pilovi.

Prieko rieke Ofanto ostavismo sa strane istoimeno mjesto, vozeći se uzduž plodnih polja i oranica. Ševe su pjevale i dizale se cvrkućući u zrak, sjećajuć me krasnih naših posavskih i podravskih polja. Sunce je žeglo ali ujedno pirio od snježnatih gora abručkih hladni vjetrić, kao u nas u proljeću i jeseni. Žito posijano zelenilo se i klilo kao da smo u svibnju a ne na koncu mjeseca studenoga. Vozeći se uz brdo sidjemo s kola i ja, ostaviv svoje putnike, pohitim napried, zabavljajući se u mislih sa svojom domovinom i davnom onom prošlosti, kad moj narod još nije služio tudjim gospodarom, nego na ovoj tudjoj zemlji progonio mačem i ognjem narode, koji su mu priečili slobodno ploviti po jadranskom moru. Radost i tuga mienjala se u mojih grudih, kao što se mienjao veseo i tužan spiev lahke ptice ševe i lahor vjetrića sa žegom sunca. U Cerinjoli ostadosmo do dvie ure i objedovasmo. Objed me stajao samo 12 krajcara. Dalje do Foggije, na prostoru od 4 sata, neima sela ni mjesta. Vječni ratovi i trvenje različitih naroda, koji su plienili i robili ovu bogatu zemlju, uništiše s vremenom svaki trag ljudskomu mirnomu životu. Po livadah sam vidio čitava stada bielih ovaca, crnih koza, bielih velikih volova i liepih konja. Za svakom čredom hodaše po njekoliko abručkih brdjana u bielih gunjcih i obućah od debele neizdjelane kože. Za njimi poskakivahu veliki ovčarski psi. Moji suputnici zabavljahu se strieljanjem njekakovih velikih ptica, kojim sam zaboravio ime. Meni razganjaše vrieme moje misli, dok nismo došli na naš noćni stanak u Foggiju. Ovaj grad ima 26.000 stanovnika, liepe široke ulice, urešene s više velikih palača. Uz stolicu biskupovu stoji sborna crkva, a ima i više samostana, kao u svakom gradu puljskom. Taj grad na glasu je po čitavom jadranskom primorju rad svojih godišnjih sajmova; običavaju ovamo dolaziti ne samo Talijani, nego Dalmatinci, Arbanasi i Grci, a i pogdjekoji napuljski Slovieni iz kneževine moliske. Blizu naše gostione bijaše kazalište, u koje sam dakako pošao. Davali su operu Ernani pod imenom Proscritto. Pjevaše primadona Giordana, tenor Concordia, primo basso Cambor, secondo basso Piccolini. Većina obćinstva bijaše s pjevanjem zadovoljna, a i ja.

Drugo jutro ostavismo rano Foggiju i dodjosmo poslje vožnje od dva sata u dolinu Valle bovina, obkoljenu visokimi planinami i brdinami, koje su bile većom stranom pokrite sniegom. U ovoj pustoj dolini, gdje se vidi samo po gdjekoji grm i drvo, ima dobre paše, i velikih stada ovaca, koza, konja, volova, bivola, i svinja. S desna pod planinom leži mjesto Troja a uz cestu prva kuća hajdučka Castello dei ladroni sagradjena poput male tvrdjice sa četiri tornjića i po zidovih probušena puškaricami. Takovih

tvrdjica ima uz cestu više, sve do Ariana. U njih se još prije njekoliko godina običavahu sastajati lupeži, vrebajući na putnike, koje bi porobili. S toga se nisu usudila po noći prolaziti tuda pojedina putnička kola, nego bi čekala izpod planine, dok ih se nebi više sastalo , tada bi medjusobno dogovorili osnovu, kako će se vladati prema lupežom. U moje vrieme nastani vlada radi veće sigurnosti u tih tvrdjica po njekoliko žandara, ali uza sve to bijaše okolica još uviek napučena lupeži, jer siromašno planinsko žiteljstvo, neimajući hrane ni plodna zemljišta, sklono je kao po svuda u podobnih predielih na razbojničtvo i otimanje. Sedam dugačkih sati vozili smo se sried pustare i sniežnatih brda a da nismo vidili skoro kuće ni kolibe, dok nismo došli do jedne osamljene krčme, više nalike stanu lopova nego prijaznoj gostioni za putnike. Na sreću ponesosmo iz Foggije sa sobom kruha i provole t. j. svježa mekana sira, od kojega običavaju u onih predielih praviti različite jestbine. Da toga nismo ponieli, ostadosmo tužni i gladni. Objedovali smo dakle pečeni sir i jaja, pečeni sir na oprženom kruhu, i sirov sir. K tomu dobismo nješto nevaljanih makarona, i bocu vina, pa moradosmo platiti ne samo za jaja, makarone i vino, nego i za nepriliku (per incommodo), koju smo učinili krčmaru. Dok su se odpočivali i kriepili konji, sakupismo se oko obćega komena, jer nam je u smradljivoj sobi neugodno i hladno bilo. Nas putnika bijaše sad četiri, jer nam se u Foggiji pridružio i njeki Clemente Massaro, koji je osam godina služio kod vojnika kao kapral, a onda je naumio poći medju fratre. Kod komena grijala se i krčmarova porodica sjedeći na nizkih stolica. Nas putnike nisu pustili do vatre, dok se nisu skuvali njihovi makaroni, na što odoše objedovati. Uljudnomu i prijatnomu razgovoru nebijaše ni traga. Svi su domari zajedno s djecom neotesani, surovi, bez ćuti, srdca i čovječnosti. Prispodabljajući u duhu ovaj narod s našim, poćutih njeki samosviestni ponos. Nehotice stadoh pripoviedati svojim suputnikom o našem prostom puku, prispodabljajući ga s njihovim. Čudili su se Talijani onoj radosti i onoj uljudnosti našega prostoga seljaka, kad mu posjeti kuću koji gospodin kao gost ili putnik. Kako ga pristojno počasti, kako se prema njemu upravo plemenito ponaša; pa ipak zove sviet barbarom naš narod samo iz neznanstva ili zlobe, dok bi se prema poludivjemu i pokvarenomu puku u Abruzzah mogao nazvati narodom visoko izobraženim i ugladjenim. Nalazeći se u smradljivom i čadjavom stanu izobražene Italije i gledajući zamazane i poderane stanovnike napuljskih prediela, pomislio sam s njekim ponosom na hrvatske stanovnike u Poljica, gdje me prije ni u kuću uljesti nisu pustili, dok nisu žene izčistile sobe i preobukle se u biele haljine.

Ne daleko od ove krčme, koju sam ja „spelonca de' Ladri“ uz priznanje svojih suputnika nazvao, stoji mjesto Mont'Avuto. Do njega vodi cesta podjedno uz brdo sried sniežnatih gora, koje su grana od Apenina. Tu vlada sama pustoš, samo je gdjekoje mjestance izorano i obradjeno; gdekoja gola stiena viri izpod sniega, drugo je sve šuma ili zapuščena zemlja, pa uz nju koja kućahajdučka ili massaria t. j. tor za marvu, koja se ovdje po ljetu pase. Nakon četiri dugačka sata dodjosmo pod večer u grad Ariano, što leži na sljemenu visokoga brda. Vozeći se ulicom, vidjeh same podzemne stanove. Tamno goreće svietiljke bacahu svoje zrake na začadjene crne stiene soba, u kojih su se kretali ljudi kao sjene duhova. Ja ih prispodobih sa špiljami Plutona ili kolibami cigana. U gostionicu moradosmo unići kroz konjušnicu, kao u tursko-bosanske konake. Pred skalinami stajahu konji, hraneći se flegmatički i zatvarajući nam prolaz. Sva četvorica putnika dobismo jedva jednu sobu sa tri kreveta. Razi zemlje bijaše obćinska soba s kuhinjom, t. j. nizkim komenom, običnim po svoj Italiji kao i u naših

užnih pokrajinah. Uz vrata na kamenu sjedjaše debela gazdarica s više ljudi domaćih i putnika nižega staleža. Za stolovi bijahu kočijaši. Medju domaćimi odlikovao se sin gazdarice svojom ludošću, s toga su zbijali ostali s njim neprestanu šalu. U razgovoru je prosti Talijan dosta razborit i bistrouman. Hitar je u shvaćanju mislih i prilično uljudan prema gospodi, ali zaostaje daleko iza čednosti, uljudnosti, srdačnosti i poetičkoj uznešenosti našega prostoga puka. S našim čovjekom milina je kadkad razgovarati. Od njega možeš mnogo naučiti, a i on rado sluša, ako mu šta pametna kažeš. Od prostoga Talijana težko ćeš štogod naučiti, a i on težko prima nauke od izobražena čovjeka.

Grad Ariano ima svoga povjestnika Tomu Vitala, koji je god. 1794. u Rimu dao tiskati svoju povjest pod naslovom: „Storia della regia città di Ariano e sua Diocesi". Iz ovoga djela doznajemo, da je još u XV., XVI. XVII. i vieku u tom gradu i njegovoj okolici bilo naselbinâ hrvatskih, što su se iz Dalmacije ovamo preselile. U dvih arianskih listinah od g. 1491. i 1533. spominju se ovi Hrvati pod imenom Schavuni. (Scavuni habitanti in questa città. Schavuni et altri cittadini). Izvan Ariana obitavahu Hrvati u selu Montemalo, koje leži prema Beneventu osam milja daleko od Ariana. O njih govori jedna vizita biskupska od g. 1591. da su bili veoma praznovjerni (Schiavoni i quali erano ben anche superstiziosi). Drugo selo s naselbinom Hrvata bijaše Polcarino ili Pulcherino, kasnije nazvano Villa nova, pol dana hoda od Ariana. O tom selu govori Vitale, da se tu još u XVI. vieku govorilo hrvatski (la lingua schiavona) i da su žitelji g. 1584. kad su im htjeli narinuti svećenika Talijana, prosvjedovali proti tomu, tražeći popa Dalmatina ili Hrvata, kao što su imali g. 1549. njekoga fra. Marka Dragonića a g. 1596. nadpopa Ivana Bigota Dalmatinca iz Ginestre. Još g. 1620. zvalo se ovo selo Polcarino di Schiavoni. Treće selo bijaše Ginestra dei Schiavoni, ležeće prema sjeveru u blizini od Ariana, koje su utemeljili upravo Hrvati. U obće bijaše u isto doba, osim okolice Arianske, mnogo hrvatskih naselbina u napuljskih pokrajinah Otranto, Lavoro, Abruzzo citeriore i ulteriore, Capitanato i Contado di Molise, gdje još i danas jezikom svojim govore, dok su se u ostalih mjestih većom stranom potalijančili.

Dne 22. studenoga u 6 sati u jutro krenusmo iz Ariana put Avelina. U selu Grotta Minarda, gdje smo odpočinuli, upoznasmo se sa starim gostionikom, kroz mnogo godina razbojnikom na glasu, koga je pomilovala vlada s toga, što je ubio svoga druga, još većega razbojnika. S porobljenimi novci kupi si on jedinu gostionu u tom selu, pa guli i robi sada putnike na uljudniji način nego li prije. Ostavivši sa strane sela Monte Miletta i Monte Fusco, dodjosmo oko po dana u Dente Can na visokom brdu. Htjedosmo ručati, ali nedobismo drugo nego malo hljeba. Tu moradosmo poradi velikoga brda i lošega puta uz svoja kola upreći 4 vola. U obće pripravljeni su kod svih ovih strmovitih brda volovi za pripregu; njihovi gospodari živu uprav jedino od prevažanja putnika. Pomislih nehotice na ona blažena stara vremena, kad su i u Hrvatskoj gospoda, vozeći se po blatnih drumovih i visokih brdih, morali priprezati volove. Ali što je u Hrvatskoj već davna prestalo, sačuvalo se u izobraženoj klasičnoj Italiji. Da neima u onih zapuščenih predielih napuljske države ovih siromašnih volova, mogao bi putnik srred pustoši od glada umrieti, i sav imetak što sobom nosi izgubiti. Težkim naporom dodjosmo kroz sela Ranielo, Serra i Pratole jedva u podvečer u Avelino, gradić ležeći na povisokom brdu. Odsjedosmo u gostioni Alle Puglie, gdje smo dobili svi zajedno jednu sobicu. Čuvši, da nije daleko do Nole, od kuda se može željeznicom u Napulj, htjedoh odmah

krenuti dalje, ali nedobih druga kola ni za skupe novce. Moradoh se dakle pokoriti udesu i ostati u Avelinu. Buduć je bilo vrieme kišovito i hladno, donesoše nam u sobu talijansku peć, t. j oblu bakrenu zdjelu stojeću na drvenoj podstavki, u kojoj je bilo, nješto malo ugljene žeravke i radi boljega mirisa polovica limone. Mi dodasmo još nješto malo šećera, i razgovarasmo se oko te improvizirane peći o svačem. Kod večere posjeti nas njeki zamazani činovnik policije, komu smo se do sita nasmijali, kad je stao pisati moje ime, jer ga nije mogao ni izgovoriti, kamo li napisati.

U Avelinu se oprostismo s našim suputnikom Massarom, a ja odputovah dalje do Nole s liečnici Tinom i Stasiom. Kroz Monte forte, Mungnano, Gardinale, Bujano i Galli vodi cesta u Nolu, ali po njoj nagazismo u tako duboko blato, da su nas jedva četiri konja izvesti mogla. Medju Munjanom i Gardinalom pokaza nam se prvi put iz daleka kao u oblaku Vezuv. Tko nezna, da ovo brdo krije u svojoj čeljusti vulkanovu silu, držao bi ga za obično brdo, jer se od svojih drugova u ničem nerazlikuje nego oblačnom kapom, koja ga neprestano krije. Al njegovo ime uzdrma nehotice svakoga putnika, koji ga prvi put ugleda. Ja nemogoh svratiti s njega očiju sve do Napulja, i čekah podjedno, da ugledam bukteću vatru; ali preda mnom stojaše uviek isti te isti oblak promjenjujući samo kad i kad sivu boju u crnu, nagnuv svoju glavu sad prema istoku, sad prema zapadu kako se je uprav vladajućemu vjetru htjelo. Stoprv u Napulju upoznao sam se kašnje pobliže s njegovom pravom slikom i snagom.

U Nolu sam došao uprav na vrieme, da mogu dalje sa željeznicom. Oprostiv se dakle na hitro sa svojimi suputnici, odvezoh se iza pol sata kroz postaje Marigliano, Pomigliano i Poggio reale u dugo željeni Napulj.

XV.

Napulj. Strada Toledo. Corso Chiaia. Kazalište San Karlo Muzeo borbonico. Knjižnice i sbirke privatne.

Velik grad i samotan putnik bez ikakovih znanaca dvie su stvari, koje se nikako sprijateljiti nedadu. Ovo sam oćutio došav u Napulj tim više, što bijaše upravo nedjelja. Svi dućani zatvoreni, sve pučanstvo na nogu ili na kolih, sve u veselom razgovoru i trkanju, uz to vika prostoga puka, sried koje nemožeš ipak razabrati nijedne razumljive rieči, ugledati nijedne poznate duše.

Smjestiv se u Hotelu de Genève najmih kočiju i provezoh se po glavnih ulica gradskih. Na stradi Toledo i na corsu Chiaia sretoh više tisuća kola, koja lećahu amo i tamo. Na Chiaji zanimao me više nego kola i ljudi prekrasan pogled s jedne strane na otvoreno more s otoci Capri i Ischia, s druge pako na veličanstveni grad, što se savio oko mora u polukrugu, staviv se pod krila dražestnim brdinam, koje pokraj kastela „San Elmo,“ „Castelo nuovo“ i Castel del ovo“ rese nebrojeni ljetni stanovi i vrtovi. U daljini puši i pari se grozoviti stražar ciele okolice, ognjeviti Vezuv, a od s traga zatvara jedno krilo grada špilja Posilipo, nad kojom stoji Virgilov grob, crkva S. Maria del Porto, i ruševine Lukulovih kupelji te Fortunina hrama. Palače i kuće urešene su tremovi i balkoni. Nad nizkimi krovovi vire nebrojeni zvonici, a nad gradom i morem pruža se tamno modra nebesna vedrina. Krasni vrt „villa reale“ na Chiaji vazda je uglednim svietom prenapunjen. Sve skoro gospodje bjehu odjevene svilom ili baršunom, sve nježne i dražestne, njeke upravo krasne, a i mužkarci odlikuju se ljepotom i ugladjenošću. Na marini stoji kastel Sv. Lucije, mnoge velike gostione, palača ruskoga po-

slaničtva itd. a uz kućne zidove ili uz more sjede ili leže polugoli lazaroni, — ima ih u Napulju na hiljade — vjekujući sav svoj život pod vedrim nebom.

Najveće u Italiji kazalište San Carlo posjetio sam odmah prvi dan. Veličanstvena doista zgrada, ima u šest reda 370 loža. Stiene su bogato pozlaćene, a svod i zastor pozorištni krasnom slikarijom urešeni. Sjećam se, da sam na pozorištu vidio jedankrat u baletu Mazzepi do 60 konja. Kad sam tuj slušao operu „Elnava“ od Enrika Petrelia, veoma vriedjahu moje oči dva vojnika s puškom uz nogu, koji pod čitavom predstavom stajahu nepomično kao egipatske mumije, na pozorištu izpred zastora. Uzrok tomu bijaše prisutstvo Duke Leopolda od kraljevske porodice, kojoj na čast morala je uviek stojati straža. Ovaj burbonsko-barbarski običaj valjda je jur dokinut u sjedinjenoj Italiji. Osim kazališta San Carlo i Teatro nuovo imadu još dva: „S. Carlino,“ gdje se davaju harlekinade u napuljskom narječju i „Teatro dei Fiorentini,“ u kom se prikazuju ozbiljne drame i vesele igre. Prva umjetnica na ovom kazalištu bijaše tada Poljakinja Sadovska.

Napulj ima više javnih i privatnih sbirka književnih, starinarskih i umotvornih. Medju ovimi je najznamenitiji „Muzej borbonski. Tu se nalazi bogata knjižnica, galerija i sbirka starina pod jednim krovom. U toj knjižnici čuva se dragocjeni misal sa slikami našega Klovija. Još jedan molitvenik slikami urešen pod imenom Flora, i jedan breviar kardinala Farneza drže za djelo Klovijevo. U galeriji muzejskoj obradova me veoma podoba našega neumrloga Julija Klovija (Glavića), načinjena od Domenika Tescopolia nazvanoga delle Greche. Ja ju dadoh u manjem formatu snimiti po mladom slikaru Lombardinu za naš narodni zagrebački muzej. I od samoga Klovija ima tu krasna slika Sv. Ivana Krstitelja. Od Andrije Medulića ima velika slika Isusa pred Irudom, sa sedam lica. Veoma je riedka u tom muzeju sbirka starina, izkopanih većom stranom u Pompejih i Herkulanu. Nisam se zadosta načuditi mogao ljepoti izvrstnih slika, blizu do 2000 godina starih, prikazujućih bogove, arkitektonske urese i nakite. Tu se jasno vidi, do kojega stepena bijahu dotjerali u umjetnosti Grci i Rimljani, te kako ostali narodi više vjekova trebovahu, dok su iza propasti svakoga boljega ukusa po onih starih uzorih počeli usavršivati svoje umotvore. To isto valja reći i o vajarstvu, klesarstvu, ljevarstvu kao i o pravljenju posuda, kovanju novaca, oružja. U toj sbirci ima do 1200 starinskih stakala svake vrsti i boje, zatiem do 5000 hiljada komada staroga zemljenoga posudja, (terracotte), kao: žara, lonaca, pehara, vrčeva, zdiela, pladnjeva, svjetiljka itd. Iz srednjega vieka znamenit je mramorni lik pape Pavla III. od Mihaljandjela Bounarota, Triptyhon iz alabastra, lik Dantov, srebrni ormarić od Bernarda di Castel Bolognese.

Privatna knjižnica kraljeva ima do 50.000 knjiga, po znanostih razredjenih u krasnih staklenih ormarih. Sve su knjige liepo vezane, a medju njimi ima dnagocjenih izdanja od umjetničkih i prirodoslovnih diela. U tri sto folianta čuvaju se riedki bakrorezi; dvie su sobe napunjene matematičkimi i fizikalnimi strojevi i različitimi makinami. Mene je u toj knjižnici ponajviše zanimalo neumrlo djelo našega slikara Klovija, kojim je uresio molitvenik kardinala Farnesa god. 1545. Da uzmognem viditi taj molitvenik, morao sam kroz austrijskoga poslanika moliti najvišu dozvolu, jer bez ove nesmije se taj preriedki umotvor, kojega ciene na 30.000 duk., nikomu pokazati. S toga se i čuva u zatvorenu ormaru pod osobitim zavitkom i pečatju. Ovomu najslavnijemu djelu našega hrvatskoga umjetnika nemogu se vještaci dosta načuditi, to glede krasote boja i slika u obće, to glede podpune savršenosti rada i u najsitnijih pojedinostih. Ne bez uzroka nazvaše umni prosuditelji

ovo djelo jedincatim na svietu, komu jedva što slična imade. Ja sam ga potanje opisao u mom Slovniku umjetnikâ.

Knjižnica Brankačijeva, utemeljena g. 1673. kardinalom Brankacijem, ima riedkih rukopisa, te je otvorena svakomu. Veliki arkiv napuljski, u kom su sjedinjene pismohrane svih krajina kraljevskih, otvoren je takodjer javnosti, te mu predstojaše u ono doba vele naobraženi markez Angelo Tranillo, princip od Belmonta. Privatne sbirke umotvorina i knjiga niesu vazda otvorene putnikom; meni podje ipak za rukom razgledati galerije Markeza Santangela, vojvode Cassano-Serre, principa Campofranca, i kavaliera Jena.

U sbirci Santangelovoj nalazi se medju ostalimi umotvori i slika našega Andrie Medulića Schiavona, koja predstavlja Isusa tjerajućega trgovca iz hrama božjega.

Sbirku principa Campofranco na trgu Giesú nuovo otvori mi sam princip osobitom uljudnošću i dade mi sve umotvore protumačiti. Pod svakom slikom nadjoh napisanu i cienu, za koju je vlastnik pripravan prodati svoj umotvor. U obće nije neobičajno u Italiji, da i najveća gospoda prodavaju čitave sbirke, ili pojedine komade svojih slika i drugih umotvora, ponajviše u Englezku ili Rusku. Njeki knez reče mi, da ih je nužda naučila biti praktičnimi, budući da su mnoge porodice na ubožtvo spale samo s toga, što je po gdjekoj član iste porodice na sabiranje umotvorina preko mjere trošio a kroz to naravno znatno osiromašio.

XVI.

Književna poznanja. Arbanasi u Napulju.

Za putnika književnika neima veće naslade nego obćiti s njiževnici inieh naroda; oni ga najkraćim putem upoznadu sa zemljami, po kojih putuje i s duševnim životom naroda, u kojega sredini slučajno boravi. S toga bijaše vazda prva moja briga, u svakom gradu, gdje se podulje vremena desih potražiti književnike, štono se zabavljahu znanostmi, koje mene ponajviše zanimaju.

U Napulju življaše u ono doba glasoviti književnik Karlo Troya, pisac hištorije talijanske srednjega vieka, i vješt poznavalac poviesti i književnosti talijanske.

S preporučnim pismom prijatelja kneza Nike Pučića potražih dakle odmah za prvih dana moga boravljenja u Napulju rečenoga slavnoga muža. Nadjoh starca bolestna, u postelji sjedeća, i svega u plahte zamotana. Nad nogama ležala mu dugačka zelena daska, i na njoj njekoliko francezkih i taljanskih njiga. Primi me veoma uljudno, umoli da mu oprostim, što mi u svom belestnom stanju nemože da bude na veliku uslugu. Mi se stadosmo razgovarati o historičkih predmetih. Kazivaše mi otvoreno, kako malo pozna poviest slovienskoga roda, ali da je u poviesti srednjega vieka ipak morao govoriti i o Slovienih, upotriebivši grčke i latinske pisce. Ja se držim, reče on, tvrdo toga načela, da su Slovieni prastar narod europejski, koji dugo vremena pod inimi imeni sakriven bijaše. Mislim, da u prvo doba stanovahu ne samo u Rusiji nego i u Dakiji pokraj Geta i Gota, od kojih prve smatram za najstarije stanovnike zemlje tračke, osobito one, koji su vjerovali u neumrlost duše i koji bijahu učenici Zamolksovi. Po svoj prilici izumiše ovi Geti i arkitekturu gotičku, koju prenesoše kasnije u Španiju, Italiju i Njemačku. Napokon reče, da je moguće da i Geti i Daki bijahu plemena slovienskoga, jer se još uviek pravo nezna, kakov im bijaše jezik. O Hrvatih primieti, da im Talijani veliku krivicu čine, kad sve zlo, što počiniše austrijski vojnici, pri-

pisuju Hrvatom, jer je osvjedočen, da nijedan Hrvat neide od svoje domisli robit i plienit Italiju. niti može slobodu ljubeći narod, koji je pod Jelačićem podigo oružje na obranu svoje slobode, gaziti slobodu inoga naroda.

U velikom državnom arkivu napuljskom, smještenom u monastiru San Severino, posjetih umnoga književnika i predstojnika svih napuljskih arkiva Angjela Tranila principa od Belmonta. Njemu me predstavi tajnik i prefekt arkiva Don Antonelli. Tranillo, čovjek veoma izobražena uma i srca, bavio se većom stranom iztraživanjem povjestnih podataka. U pravom smislu aristokrat i pobožnjak, pitao me o stanju vjere. svećenstva i plemstva u Hrvatskoj. Milo mu bijaše čuti o blagostanju i domoljublju hrvatskoga katoličkoga svećenstva, ali o plemstvu neznadoh mu kazivati mnogo dobra. Tužio se na Franceze, koji g. 1806 i 1816 plemstvo u kraljevini napuljskoj skoro sasvim zatrieše, podignuvši demokraciju do nečuvene sile. Nazva velikim griehom, što je car Josip proglasio jednakopravnost svih viera, i što podupiru Turčina i tursku vladu u Europi zapadne sile, koje nedadu da se digne kršćanstvo i prava civilizacija u najljepših pokrajinah europejskog iztoka. Dok ima Turaka u Europi, primieti on sa živahnošću, neima ni govora o sveobćoj prosvjeti, niti o slobodi država i naroda u Europi. Velikom pohvalom govoraše o poviesti napuljskoj pisanoj od Gianova, prem da ovaj sliedi u mnogom protestantska načela Odsudi Niemce, koji, izdavajući latinske pisce, nagrdjuju ovieh diela njemačkimi opazkami, te primieti, da još nijedan Niemac nije napisao dobre knjige na latinskom jeziku, dočim izreče veliku hvalu našemu Kuniću, Boškoviću i Staju, koji da su latinski uprav klasički pisali. Pokloni mi svoje djelo: „Degli Archivi Napolitani“ preporuči me napokon svojim činovnikom Antonellu, Baffu, Russou i D'Allessandru, otvorivši mi put k iztraživanju naših listina u bogatoj zbirci arkiva anžovinskoga.

Profesor Lorenzo Blanco bijaše tada još mladić ali jur na glasu kao književnik. Bavio se ponajviše starinami grčkimi. Izdao je izvrstno veliko djelo o nadpisih na papirusu, našastih u Herkulanu, koje on ponajbolje protumači, pobivši sva prvašnja tumačenja i iste vrsti djela akademikâ napuljskih. Osim arkeologičkih i jezikoslovnih diela, napisa i jednu razpravu o napuljskih Arbanasih, budući da i sám proizlazi iz arbanaske krvi.

S Blancom u istoj kući stanovaše i Ivan Chiarini, bivši njegda pobočnik feldmaršala Nužana. Ovaj starac, prevodilac Tacitovih diela na talijanski, poznavaše po tanko klasičku književnost Grka. Rimljana i Talijana, te bijaše zanesen za liberalne idee, što je u ono doba u Napulju veoma opasno bilo. Pravednom ogorčenošću govoraše o tadašnjem kralju, koj je prelomio narodu zakletvom zadanu rieč, da će uzdržati ustav, pa ga je samovoljno uništio, radi česa zamoli papu da ga od zakletve rieši, ali mu papa odbije molbu. Kad mi stade živahnimi bojami risati starac osiromašenje puka, nezadovoljstvo svih staleža i nevaljalost vlade napuljske, živo sam povladjivao njegove rieči, budući vlastitim razmatranjem uvjeren o istinitosti njegovih nazora.

Kad govorim o napuljskih književnicih, nemogu mimoići nezaboravnoga mi ruskoga pukovnika Zajcevskog, kod kojega proživih najugodnije časove u Napulju. Bijaše tada, prem bolestan od rana dobivenih u turskom ratu kod Varne g.1828, namješten kod ruskoga poslaničtva u Napulju. Upozna me s njim ruski svećenik Taras Seredijinski, mladić naobražen i duhovit, namješten takodjer kod poslaničtva. Zajcevski pripada riedkim onim diplomatom, koji se bave ujedno literaturom i umjetnošću, sabirajući i sám umotvorine i starine. Uz nauke zauzet je i dubokim čuvstvom za slovienstvo i za slobodoumni razvitak pojedinih slovienskih plemena. Godine 1848 bijaše od svoga poslanstva a zajedno i od tadanjeg austrijskog poslanika, i kasnijeg prvog ministra Švarcenberga poslan u Beč, da javi tamo, kako je u Napulju

buknula buna i da je proglašen po kralju ustav. Meternih primivši od njega depešu, nasmije se dobivenoj viesti i reče: da to za Austriju neima znamenitosti, jer da tu nemisli nitko na ustav ni na bunu. Medju tim sazna Zajcevski tajnim putem za pripravе, koje se činjahu za budući pokret u Beču, tako kod pučanstva kao i kod dvora, te kad svoje viesti u Napulju svomu poslaniku i Švarcenbergu priobći, nehtjedoše oba vjerovati ovim viestim, držeći ih za fantaziju, dok se za malo dana novinami neuvjeriše o istini. O Hrvatih i njihovom pokretu govoraše njekim uzhitom, ali o banu Jelačiću reče, da je bio žalibože veći Austrijanac nego li Hrvat i Slavjanin.

Zajcevski se bavio i pjesničtvom ruskim; svoje više slobodoumne nego li pravilne pjesme rado bi čitao i govorio o njih, njeke mi dapače i prepisao svojom rukom. Za primjer priobćujem iz pjesme „Politika Avstrije“ ove vrste:

O Avstrija! dvuhlavi tvoj orél
Na solnce jasnoe nepodimaet oči.
Sin tmi, on nositja krilatim vorom noči,
Klevat zasnuvših ptic nad mirnim krovom sél

U Napulju živi mnogo Arbanasa rodom iz napuljskih pokrajina. Budući da sam se bavio iztraživanjem poviesti slovienskih i arbanaskih naselbina, upoznadoh se i s njekimi književnici arbanaskoga plemena. Medju ovimi bijaše jedan od najuglednijih kavalier Nikola Jeno de' Coronei, starac veoma naobražen, koj je izdao više političkih i ekonomičkih knjiga, te se bavio takodjer poviestju svoga plemena. Sabirao je u napuljskih arkivih mnoge podatke o naselbi Arbanasa i Grka, napisao talijanski rapsodije o narodnih pjesmah arbanaskih, te sastavio liepu knjižnicu, u kojoj se nalaze i arbanske, učenomu svietu malo poznate knjige. U bogatoj sbirci slika i umotvorina čuva i veliku sliku Skanderbega, načinjenu, kako mi kaza, od Ticijana, koju sam po slikaru Petru Lombardinu u malenom formatu za sebe snimiti dao.

S drugim književnikom arbanaskim, odvjetnikom Strigarom, upoznadoh se na preporuku slobodoumnoga odvjetnika Luigia Landolfa. Strigar je čovjek naobražen i veoma ljubezan, ima liepu sbirku knjiga, bavi se rado poviestju i običaji svoga naroda, te me učini pozorna na Slovienе (Schiavoni), koji stanuju u Kalabriji blizu Conigliana na obali mora jonskoga, kod staroga grada Sibarisa. Druga naselbina sloviensko-arbanaska nalazi se u San Constantinu blizu Potenze u pokrajini Basilicati. Jezik, što ga tu govore, pomiešan je s arbanaskim, a pravi Arbanasi zovu ih Vandali. Zakona su grčkoga. Isto tako ima Sloviena i kod Otranta koji čuvaju najstrožije zakon grčki. O Kalabreskih Slovienih pripoviedaše mi i kaludjer baziljanski Stanislav Martino ili Marciano, i on Arbanas iz Kalabrije. Slovieni, kaza on, živu tamo s Arbanasi pomiešani te govore i pomiešanim jezikom. U djetinstvu znao je i sám taj jezik, ali ga kasnije zaboravio. Martinov prijatelj Jerolim Rada najzaslužniji je književnik arbanaski; on je sabrao narodne pjesme, te ih izdao zajedno s prievodom talijanskim; nadalje je on napisao više diela o poviesti i starinah arbanskih, sabrao rieči za slovnik, izdavao i časopis „L'albanese d' Italia“ sakupiv oko sebe čitavo družtvo mladih Arbanasa, koji ga pomagahu u njegovom književnom poduzimanju. Umni njegov zemljak Angjelo Basile nazva ga pravedno: „Altissimo poeta dell' Albania, il grande amatore di suagente.“

Guglielmo Toči iz mjesta San Cosmo u Kalabriji, sada književnik na glasu, bijaše tada pun zanešenosti i oduševljenja mladić, zauzet za svoj narod, polazeći još višje učione u Napulju. K meni ga dovede mladi Carassi, s kojim sam se još u Baru spoznao bio, i predstavi mi ga kao vatrena Arbanasa.

Jur tada poče taj mladić sakupljati narodne pjesme napuljskih Arbanasa a kasnije izdade više historičkih diela o svom narodu. Sjećam se, da mi je medju ostalim pripoviedao, kako i napuljski Arbanasi svetkuju Rusalke oko uzkrsa, kojom prilikom obilaze u narodnoj odjeći sela arbanska, spominjući u pjesmah junačke svoje pradjedove i nesretnu otačbinu staru. Za njezinu slobodu obeća vojevati i stari Garibaldi u jednom pismu na groficu Doru d'Istria, ali rieči svoje valjda održati neće.

Osim napomenutih bavio se tada arbanskom knjigom u monastiru S. Pietro ad aram fra Antonio Santoro. Taj je napisao u svom jeziku ne samo pobožnih knjiga nego i uzvišenih pjesama, i drama dapače i pripoviesti i romana. Žalibože nisam ovoga riedkoga malobraćanina zateko u Napulju, jer bijaše otišo u Bar.

XVII.

Agesilao Milan.

Bijaše dan bezgrešna začeća B. D. Marije. Krasno toplo vrieme kao u nas u proljeću. Sav Napulj bijaše u svečano ruho obučen. Od rana jutra pucahu topovi, a zvona zvonjahu sa svih strana. Ljudstvo vrvilo po ulicah, čopori pobožnih, moleći i pjevajući pobožne pjesme, s muzikom i bez muzike, prolazili bi simo i tamo, a vojnički odjeli u raznih odjećah koracahu svečano put podalekoga Campo marzo, gdje je imao sám kralj smotru držati nad vojskom.

Sav ugledniji sviet napuljski pohrli što na kočijah što pješke na smotru. Ja sam se dogovorio bio s austrijskim konzulom iz Barletta, Dubrovčaninom Parlenderom, došavšim na pohode u Napulj, da ćemo poći zajedno. Malo ne čitavu uru vožasmo se po liepu putu, što ga je dao sagraditi kralj Murat. Sretasmo množinu kočija, konjika i pješaka. Preko 10.000 ljudi bijaše na nogu, sakupiv se oko Marsova polja. Vidjeh dolazećega kralja, vesela lica na konju sjedećega, praćena gardom i velikom hrpom gjenerala i častnika. U kočijah pratijaše kralja i sama kraljica s kraljevskom porodicom.

Kad kralj dodje, započme pod velikim šatorom vojnička služba božja. Iza mise sliedjaše smotra i defiliranje pred kraljem. Na jedan put uzruja se sva pratnja kraljeva i sva vojska. Od gledalaca, što u velikom okrugu gledahu podobro daleko kretanje vojske, nije nitko ni slutio uzroka toj uzrujanosti. Muzike umuknuše, vojska se tiho spremi na povratak, a kralj ozbiljan i blied, sjedeći s kraljicom i djetcom u kočiji na četiri konja, odjuri pokraj nas, praćen svojom gardom s desna i s lieva. Tekar kasnije čusmo, što se sbilo. Kada treći puk lovaca defiliraše uz kralja, poskoči iznenada iz trećega reda njeki mlad vojnik naperenim bajonetom proti kralju, i udari tako silno u njegovo sedlo, da mu se sav bajonet svinu, ali kralja samo malko ozledi. Vojnički drugovi uhvate ga odmah, posade ga u kočiju i odprate u tamnicu. Mladi taj vojnik, baciv pušku, pocrveni se i potuži se gorko pred drugovi, što mu nije pošao čin osvete za rukom.

Taj mladić bijaše Arbanas, rodom iz San Benedetta Ullana u Calabriji, vjere grčko-latinske, a zvao se Agesilao Milan.

Pred sudom reče, da je htio ubiti čovjeka, koj narodu svečano položenu zakletvu ne drži, već kroz osam godina (od g. 1848) sav narod neprestanim tiranstvom gazi i muči. Jur godine 1848., kad se u domoljubnom arbanaskom sjemeništu svoga rodnoga mjesta nalazaše na naucih za svećenika, pokazivaše najveću ogorčenost proti kralju i njegovoj vladi, te stupi zatim u vojsku s namjerom, da se kralju, vazda praćenomu od straže, kao vojnik laglje primakne i da ga ubije. — Iza pet dana t. j. dne 13. prosinca 1856. bijaše

Milan jur na stratištu, gdje ga uprav na okrutan način vješahu i mučahu. Razjaren puk stade na krvnika vikati i kamenje bacati, ali ga vojnici raztjeraše, te se osuda svrši.

Sva Kalabrija, osobito domoljubi arbanaski smatrahu Agesilaja Milana političkim i narodnim mučenikom, što no je htjeo po narodnom običaju svršiti sveti čin osvete, na koju Arbanas nikada zaboraviti nesmie.

Zemljak Milanov D. Mauro izpjeva na talijanskom jeziku oduševljenu pjesmu pod imenom „Agesilao Milano", u kojoj medju ostalim opisuje njegov čin osvete ovako:

E assaliva, siccome Leone
Cui per sdegno si gonfian le nari,
Il tiranno, che innanzi agli altari
Dell' eterno, mentiva pietà.
E di mezzo alla densa legione
Che del Sire é sommessa al commando,
Innalzava la punta del brando
Su cui l' ira dei secoli stà.

XVIII.

Napuljske crkve, spomenici, svećenici, gajdaši.

Napulj se nemože glede starinskih i velikoljepnih crkva ni iz daleka natjecati s Rimom ili s Mletci, nu ipak se odlikuju njeke i starinom i ljepotom. U crkvi sv. Gennara (Januara) nalazi se liep grobni spomenik Andrije kralja napuljskoga, sina Karolu Robertu a brata Ljudevitu, kraljevima ugarskim i hrvatskim, kojega njegova žena Ivana potajno smaknuti dade, i tim napuljske pokrajine okrutnoj osveti kralja Ljudevita i njegovih divljih ugarskih čopora izvrže. U crkvi S. Chiari ima za velikim oltarom prekrasan spomenik kralja Karola Roberta, Masuccijem izklesan od mramora. Tu su i grobni spomenici Karola Anžuvskoga, vojvode od Kalabrije † 1328., kraljice Ivane † 1382., Roberta Balše i Filipa od Tarenta † 1366., napokon Agnete i Klemence kćerih Karola Dračkoga. U crkvi San Giovanni da Carbonara nalazi se spomenik napuljskoga i hrvatskoga kralja Vladislava, kojega Hrvati u Zadru okruniše. Ovaj spomenik dade mu staviti sestra Ivana II. godine 1414. po vajaru Andriji Ciecionu, koj medju ostalimi nakiti te figurami izklesa od mramora kipove Vladislava i Ivane, a zajedno i grbove kuće Anžovinske i kraljevine ugarske i hrvatske. Poznatomu u našoj povjesti admiralu višerečenoga kralja Ludoviku Aldemarisku stavi njegov sin Ivan spomenik u monastiru san Lorenzo, izklesan od mramora popom Babočijem. U liepoj crkvi S. Maria del Carmine posjetih grob nesretnoga Konradina, posljednjega ogranka carske porodice Hohenstaufske, i Friderika od Austrije. Oba leže iza velikoga oltara. Priprosti grobni spomenik ima sasvim kratak nadpis, te je na polu razoren. Ne daleko od ovoga groba leži Masaniello, smjeli buntovnik napuljski, koj sa svoje siromašne ribarske barke zasjede stolicu kraljevsku.

Najčedniji spomenik u Napulju ima najveći pjesnik rimskoga svieta Virgilio, kojega grob stoji nad veličanstvenom špiljom od Posilipa. Kažu da se tu u žarah čuva njegov i njegove porodice pepeo, prem da je na skrajnom briegu južne Italije u Brindižu umro. Sve do godine 1554. nebijaše tu ni traga spomeniku. Rečene godine stavi njetko na grob kratak napis. Istom god. 1840. nakon osamnaest i pol stoljeća dade čuvar knjižnice kraljice francezke F. G. Eichhoff porušeni jur spomenik popraviti i na povećem kamenu izrezati novi nadpis: P. Virgilio Maroni. Mantua me genuit. Calabres rapuere. Tenent nunc Parthenope. Cecini Pascua. Rura. Duces. 1840.

Kao u svih gradovih talijanskih, tako ima i u Napulju množina svećenika različitih redova i različitoga zvanja. Nu starogrčki Parthenope odlikuje se i time, da u svojih zidovih krije osim svećenika zakona rimskoga takodjer kaludjere grčke i grčko-latinske plemena grčkoga i arbanskoga, kojih dakako i ovdje, kao i u svih državah zakona rimskoga, vlada više trpi nego li ljubi i podupire, prem da je u staro doba grčki jezik, zakon i obred ovdje znatno premašan bio, te sam ja i sada u njekih rimskih crkvah uz latinsku službu božju slušao napjeve, koji posve naliče pojanju grčkomu i staroslovienskomu.

Da proučim stanje i život napuljskoga svećenstva, ni sam imao ni vremena ni volje, ali me često utjeraše u smieh prizori, što ih na ulici gledah. Tako jednom vidjeh posried bogatih ekvipaža malenu kočiju s upregnutim magarcem, a u kočiji dva popa, od kojih bijaše jedan kočijaš; obadva pokrivaše ogroman okrugao šešir. Drugikrat prikazà mi se velika kočija, sva pozlaćena, sa svieh strana staklom obložena. Na četiri ugla gorjahu svjetionice u sried dana, a u nutri sjedjahu četiri popa veoma razkošna lica. Veliku brigu imaju napuljski svećenici oko utemeljivanja različitih svetih bratovština. Čudnovat je sprovod članu takove bratovštine. Mrtvaca prate svi članovi bratovštine zavijeni od glave do pete u bielu haljinu, koja ima samo izpred očiju dvie škuljice, da oni hodajući ne posrću kao sliepci. Mrtvačku škrinju nose na velikih nosilih, pokrivenih crvenim, bogato izvezenim sagom. Svi pratioci nose goruće svieće, a sve pjeva ili jauče. I kod običnih crkvenih prohoda, kao n. p. na dan sv. Jakova, obučeni su svi ljudi, što idu s procesijom, u biele platnene haljine.

Kadšto vrve po Napulju gajdaši ili dudaši, dolazeći iz brdina abruckih te iz pokrajine Campo basso, gdje se i sad još nalaze naselbine hrvatske. Prvi krat slušah dvojicu otih gudaša u nekoj pobočnoj ulici kraj Toleda. Žaloviti napjevi, što ih oni igraju, sjetiše me nehotice na pjesme našega naroda po Zagorju i ostalom provincijalu hrvatskom. Čudnovata sličnost napievâ, pak i nošnja, koja priliči nošnji naših kranjskih i koruških Slovenaca, potaknu me da povedem s gajdaši razgovor. Rekoše mi, da su iz pokrajine Campo basso. Znali su za naselbine slovienske, ali govorahu težko razumljivo narječje napuljsko. Pripoviedahu mi, kako je u njih običaj svake godine njekoliko nedielja prije božića obilaziti obližnje veće gradove i tamo svirati pred svakom slikom Marijinom, kojom običavaju u obće Napuljci resiti svoje kuće. Za ovo sviranje dobivaju od kućana mali darak, od kojega kasnije njeko vrieme živu. Na badnjak sakupe se svi gajdaši pojedinih gradova pred dvorom gradskoga poglavara, koj ih po običaju mora nagraditi za sviranje, te zatim otidu kući. U samom Napulju sakupe se pred kraljevskim dvorom, sviraju pred kraljem i čitavom njegovom porodicom, koja izadje na shod, da ih sluša, i zatiem bogato nadari. Gajdaši iz slovienskih sela običavaju dolaziti u Capuu i Arezzo, a u Napulj dolaze samo Talijani; ali kad ih pitaš, da li su Talijani, oni odgovore da nisu, nego da su iz dolnje zemlje (Campo basso). Tako barem odgovoriše meni. Običavaju takodjer obilaziti dućane, gdje visi slika Marijina, a ljudi ih mirno slušaju, jer su napjevi, ako i turobni, veoma umiljati, pa igrači neprosjače poput inih prostih Talijana, već uzmu darak, ako im ga od svoje volje dadeš. Običaj ovaj sjeti me nehotice i naših koleda i koledovanja, ali bi ga trebalo na licu rodnoga mjesta ovih gajdaša izpitati. Od njekoga vremena počeše takovi gajdaši polaziti i inostrane zemlje, pak se i kod nas u Hrvatskoj vidjeva po gdjekoji.

XIX.

Pompeji i Herkulanum.

Sa obale morske u Napulju gledao sam čestoputa u noćno doba vatrometni Vezuv, staro ovo strašilo ciele okolice napuljske, vječni top naperen od vjekova na Napulj te na sva bližnja mjesta, i napunjen najgroznijom smrtonosnom spravom staroga i novoga svieta.

Kad gledaš one vječne podzemne iskre, koje Vezuv iz svoga ždriela k nebu pod oblake baca, razsvjetljujući tamnu noć, i neprestano se grozeći seoskim kućicam i bogatim gospodskim dvorcem, što izpod njega mirno počivaju: obuzme te želja, da vidiš i one strahote, što je taj prirodni čudotvor počinio, i misao ti se nehotice svrne na groznu sudbinu Pompeja i Herkulana, i znatiželjnost prisili te, da svojima očima vidiš ona nesretna mjesta, koja on svojom strahovitom ljutinom u malo trenutaka sa lica zemlje izbrisa.

I u meni probudi Vezuv silnu težnju, da posjetim ona mjesta, koja je on prije osamnaeststotina godina uništio, i ja se odvažih da idem onamo.

U isto doba desio se u Napulju i moj stari znanac grof Arthur Nužan s braćom svojom. Njega zamolih, da me prati u Pompeje, i on se na moju prijateljsku molbu odmah skloni.

Dne 5. prosinca 1856. bijaše krasno toplo jutro, kako se u to doba godine samo pod sretnim podnebljem južnim doživjeti može, kad se oba željeznicom zaputismo u Pompeje. Željezni put vodio je tada na Resinu i Portici samo do Torre Annunziata. Tu najmismo vetturina s jednim konjem, koj nas za pol ure doveze do vanjskih ograda pompejskih.

Mnogo ima na različitih jezicih opisa o tom, vezuvskim pepelom i lavom g. 79. po n. Is. zasutom gradu južne Kampanije; ali iz svih tih opisa nemožeš da si predstaviš onu sliku, koja ti se pred očima pojavlja, već radi toga, što podobnih kuća i sgrada, spomenika i puteva, ulica i nakita u sadašnjem svietu nigdje više neima.

Na tri milje u okrugu leži taj njegdašnji mali Rim, kako ga u svoje vrieme nazivahu, s nova izpod ruševina izkopan, ali pust i mrtav: gole stiene kućâ bez krova i stanovnika, i bez svake kućne sprave, kojom se sadašnji sviet služi. Veličanstveni poluporušeni hramovi Iside, Eskulapa, Herkula, Romula, Fortune, Jupitra, Minerve i Merkura, čudnovati dvorovi i domovi, prekrasni mramorni stupovi, umotvorni kipovi, mozaički podovi, klasične slike po stienah, tako dobro sačuvane kao da su nove, javna i posebna kupališta, igrališta, kazališta i tamnice, rimsko i grčko pokućtvo, neobični razredjaj kuća, ulica i trgova: jednom riečju sve, što ti se očima prikazuje, govori jasno, da se nalaziš u gradu, u kom prije 2000 godina današnjemu svietu strano pučanstvo obitavaše, kojega život i stan nije imao ni malo srodnosti s našim.

Prije nego li na velika vrata unidješ u grad, vidiš ljetne stanove bogatih pompejskih stanovnika, a medju njimi najbolje sačuvani dvorac Maria Aria Diomeda s grobovi i krasnimi spomenici. Dvorac je sagradjen na jedan kat, ima osam izbâ, prostrano dvorište okruženo mramornimi stupovi, liep vrt s mramornom česmom. Pod kućom je podrum s velikimi amforami i vrčevi za vino i ulje, a u zidu od lave pritisnute okostnice ljudske, što su tu tražile spas a našle groznu smrt.

Sav grad okružuju tvrde zidine s dvostrukimi vrati na pet krajeva gradskih. Kad unidješ na vrata, dodješ u glavnu ravnu ulicu, popločenu velikim kamenjem, u kom se još sad vide urezani tragovi kolnih točkova. Sa strane uzvišeni su pločnici za pješce, kakovi se i sad nalaze u njekih talijanskih gradovih. Na kraju ulica stoje liepi studenci, na njekih mjestih i žrtve-

nici domaćih bogova. Svaka kuća ima svoj prothyrium t. j. javni ulaz, vestibulum, t. j. predkućje, cavaedium ili atrium, t. j. triem, obćinsko dvorište, tablinum, t. j. mjesto za goste, i cubicula t. j. privatne stanove. Ovi se diele opet u blagovalište, ložnicu, ljetnu i zimsku izbu za žene i mužkarce, hram domaćih bogova. Osim toga nalaziš u njekih kuća pinacotheku i bibliotheku, kupališta hladna i topla, kuhinju, pivnicu, maslinicu itd. U atriumu povećih kuća nalazi se mramorni impluvium ili badanj, u kom se čuvala kišna voda. Za svakom skoro kućom ima malen vrt, a mnogi od ovieh bijaše urešen mramornimi kipovi, sudovi za cvieće, mramornimi spravami za ptice, mladinu, kućnu zvjerad. Izbe bogatijih kuća urešene su po stienah slikanimi predmeti, koji svjedoče, čemu bje namienjena koja izba. Tako ima u blagovalištu slikano voće, jestbine, perušad, gostbe; u ložnici Venera i svakojaki ljubovni prizori; u knjižnici Minerva, Muze, slavni filozofi, pjesnici, govornici. Ima i kojekuda raztresenih historičkih i arkitektoničkih slika, većom stranom dobro sačuvanih i umno izvedenih.

Kad iza duga i umorna hodanja po ulicah, kućah i dvorcih dolaziš na pokon na veliki gradski trg, forum civile, tada istom možeš podpunoma shvatiti, na kakvom visokom stupnju obrazovanosti i životne ugladjenosti stojahu stari Rimljani.

Taj veliki trg, u koj se sticahu sve ulice gradske, bijaše urešen množinom mramornih kipova i spomenika, podignutih na uspomenu zaslužnim gradjanom. Pokraj kuća vide se veličanstveni hramovi Jupitra, Venere i Merkura. Tu stajaše i bazilika i veća strana javnih sgrada, koje bjehu urešene umjetno izdjelanimi kipovi, stupovi, rezbarijami i slikami.

Što da rečem o pantheonu, o javnih kupalištih, o amphiteatru i o tolikih drugih sgradah, koje još i u podoru i ruševinah probudjuju udivljaj a ujedno tihi sažaljaj, da nisu sačuvane u svojoj podpunoj cielosti.

Kad sam zamišljen stojao posried ovoga velikoga grada, gledajući prazne ulice, gluhe hramove i puste dvorove, pričinilo mi se, kao da je njeka izvanredna svetkovina izmamila sve stanovničtvo iz grada, te sam se nehotice brižljivo obazirao, neće li se od koje god strane pokazati hrpa ljudi. Ali sve ostade pusto, te malena moja pratnja prikazivala mi se kao njeka slika patuljaka posried ogromne veličine tvorova staro-klasičkoga svieta. Nu kad se sjeti čovjek prvobitnosti ovih sada poluporušenih tvorova, hvata ga tajna groza, s kojom se mieša turobna misao na ništetnost i propast svega, što zemlja nosi i um čovječji tvori.

Sa sažaljajem gledao sam njekolicinu poderanih težaka, koji ovdje poput crva ruju u zemlji pod visoko nanesenom i okamenjenom lavom, kopajući i prevraćajući zemlju i pepeo, nebi li pronašli opet koj kip ili posudu, koju sobicu ili kuću, koj dvor ili hram s ostanci bud kojih umotvorina staroga vieka. Ali na žalost svoju većom stranom nalaze truhle kosti i pepeo sažganih lavom tvarih, te sbijaju šale, kad izkopaju gdjekoju lubanju čovjeka onoga naroda, koj kao namišljeni gospodar svega svieta življaše njegda na toj zemlji u najvećoj slasti i lasti, ponoseći se tim, što težkim jarmom tlači tisuću naroda tudjih, a nemisleći tada, da će se nakon dvie tisuće godina malodušni potomci istoga naroda, u slici poderanih fakina, uz smieh i šalu, igrati njihovimi kostmi, razbacujući ih na sve četiri strane svieta.

Sic transit gloria mundi! rekoh, kad poslje triju dugačkih ura svršismo našu šetnju po tom gradu nemile smrti i velikih uspomena; i kad se obazrieh još jedankrat na forum civile, razsvietljen sunčanimi traci, tad se probudi želja u duši mojoj, da mogu jednom u proljetnu tihu noć, kada mjesec svietli i hladni od bližnjega mora vjetar piri, sjedjeti samotan sried pompejskoga foruma, pa gledati u polumraku i u svjetilu mjesečnom goro-

stasne ostanke kružećih me hramova, dvorova i stupova. Bio bi to pogled nezaboravan, utisak dubok za sav malotrajni život ljudski, a onaj, koj u sebi ćuti pjesničko zvanje, mogao bi takovom prilikom izumiti pjesmu, kakovu je malo tko pjevao.

XX.

Caserta, Capua, San Germano, Monte Casino.

„Veder Napoli e poi morir". Za mene neima ludje poslovice od ove, jer ako je i položaj grada Napulja izvanredno krasan; ako je i grad od 400.000 stanovnika vriedan da se vidi i da se u njem koje vrieme proživi; ako i liepa okolica napuljska svojim Vezuvom, veličanstvenim morem i blagim podnebljem svakoga inostranca za koj trenutak očarati mora: to ipak sám grad Napulj ne pruža one ugodnosti života, koje bi stranoga putnika na dulje vrieme s njim tiesno sprijateljiti mogle.

U meni neostavi taj grad već radi toga nikakovih ugodnih uspomena, što sam u njem više duševno radio nego li uživao, mnogo se trudio, a malo uspjeo. Poslovanje bijaše mi mučno, jer sam ponajviše vremena iztraživanjem podataka za povjest svoga naroda u bah potratio poradi nemarnosti i neznanja činovnika, kod javnih zavoda namještenih, poradi zla uredjaja znanstvenih sbirka i neredna upravljanja. A ono malo, što sam u Napulju vidio i sabrao, platio sam skupo.

S toga poćutih uprav njeku neobičnu radost, kada dne 14. prosinca, ostaviv za ledjima blatne ulice napuljske s njihovim darmarom i djavolskom vikom, sjedoh samotan u željeznicu, da se preko Kapue zaputim do Monte Casina.

Izmedju mjestâ, na koja vodi željeznica od Napulja do Kapue, najznamenitija je Caserta s prekrasnom kraljevskom palačom, koju je sagradio za vrieme Karla III. graditelj Sanvitello. Dugačka je 746 nogu, široka 567, a visoka 113 nogu, te je urešena triemnikom sa stupovi od osobite vrsti kamena, zvanim giallo antico. U dvorskoj kapeli nalazi se jedna slika od českoga slikara Rafaela Mengsa.

Za četiri sata vožnje dodjoh u Kapuu, glavni grad pokrajine „Terra di Lavoro", sa 8000 stanovnika. Taj grad leži na rieci Volturno, ima stolicu nadbiskuoa, više uprave i suda, ratnu učionu i liepu stolnu crkvu. Ne daleko od grada stoji stara Capua, jedan iz medju najvećih rimskih gradova, za njeko vrieme sjedište Hanibalovo, koga kapuani podupirahu u ratu proti Rimljanom. Tu ima još danas pokraj drugih ruševina poveći amfiteatar, te se izkapaju mnoge znamenite starine.

Ja odsjedoh u gostioni „Alle poste" i prva mi bijaše skrb najmiti vetturina, koj će me odvesti u San Germano. Ali to bijaše težka zadaća, jer neima većih varalica nego što su talijanski vetturini, osobito na prema putniku inostrancu. Budući je kiša padala, zahtievao je svaki dvostruku plaću, a još za barieru, to jest mitnicu. Tekar drugo jutro, iza poduljega običnoga u Italiji psovanja i vikanja, nagodih se s jednim vetturinom, koji me je na maloj kočijici sa dva kotača imao odvesti u San Germano, za cienu od 24 karlina i jednu aspru u ime barriere.

Iz Kapue došo sam za jednu uru u Calvu, malo mjestance s gradinom i monastirom, izpod kojega teče rieka Oponto. Dalje vodi cesta kraj Anticana, Uticela, Cajanella, Teana, odkuda vodi na desno drum u Abruzze, Ponteorta, Vairana, Genara, San Vittora, i Cervana. Predjel, kud vodi drum, većom je stranom brdovit i pust, na zlu glasu radi razbojnika. U Ponteorto, gdje htjede moj kočijaš odpočinuti,

ugledasmo jednu kočiju, što je jurila prema San Gjenaru. Da se nevozimo po pustoši sami, odpremimo se i mi za njom, ali na našu tugu krene uprav u najosamljenijoj brdovitoj okolici strana kočija s puta na lievo, ostaviv nas same posred gore. U daljini svake pol ure nadjosmo na našu utjehu stražarnicu, ali u njoj spavahu stražari, nemareći ni malo za prolazeće putnike. Kasnije sretosmo opet jedna kolca sa tri čovjeka, ali na našu nevolju ostaviše nas i ova iza kratka časa. Nu moj kočijaš obzirao se neprestano, kao da je slutio, da će se kolca s nova pomoliti, s toga je i vozio napred sasvim polagano. I doista žudjena kolca odjure opet mimo nas, a mi u trku za njimi dok neizadjosmo iz pustoši. U selih, kroz koja se vozismo, opazih nošnju žena, koja priliči sasvim nošnji naših pravoslavnih u Hrvatskoj i Dalmaciji. Zahman sam izpitivao kočijaša, da li nisu to Slovjeni; on mi neznade odgovoriti, a žene koje pitah, nedadoše odgovora, neznam da li rad stida ili rad gluposti; samo u Cervaru reče mi kočijaš, da su tu Saraceni, dakle ostanci starih i silnih Arapa.

Iza mučne vožnje od šest ura eto mene u San Germano. U jedinoj gostioni toga mjesta dobih malu sobicu, a u trattoriji, gdje sam morao objedovati, bijahu sami kočijaši i seljaci. Gospodarica ove krčme povjeri mi odma pouzdano, da se samo kod nje mogu dobiti vetturini za Kapuu, Napulj ili Rim, kao i magarci za Monte Cassino. Ja pristadoh naravno najprije uz magarca, jer sam želio svakako posjetiti svetu goru kasinsku, kako ju tamošnji narod zove.

Ostaviv svu svoju robu kod krčmarice, odpremih se pod večer sjedeći na magarcu, s jednim poderanim gonjačem put Kasina.

Drum uz visoko strmovito brdo podobar je i širok, ali okolica pusta i samotna. Pokraj puta vidio sam sedam ili osam prostih krstova, i kad zapitah što znače ovi krstovi, odgovori mi strašljivo moj pratilac, da su tu putnici i hodočastnici poubijani od lopova. Dakle vi živite u družtvu lopova? upitah nadalje magarčega stražara. „Si signor!“ odvrati mi on lukavim licem, a moja se duša uznemiri malko, osobito kad sastadoh na putu nekoliko sumnjivih poderanaca, kojim na licu nebijaše uprav dobroćudno poštenje izraženo. Njeki me dapače umoliše i za mali darak, ali im sasvim uljudno odgovorih, da ću ih nagraditi u San Germanu kad se vratim, jer sada nenosim ni malo novca sa sobom, budući idem na pobožnost k sv. Benediktu. Nebijasmo već daleko od zidina monastirskih, kad opazih opet dva crna krsta. Na moju ne baš veliku utjehu reče mi moj pratilac, da su tu ubili dvie kaludjerice, putujuće na svetu goru, kod kojih nisu našli više, nego pol aspre (1 for.) novaca. Ja se malko sgrozih, nu u taj tren zazvoni zvono s brda na zdravu Mariju, te ovaj glas raztjera kao njekakvim čarom svu bojazan i sav nemir iz mojih grudih. Uzdahnuvši stadoh, i pogledah dole u dubljinu, gdje se pred mojima očima otvorila krasna dolina s prekršćenimi putevi i vodami posuta seli i zelenim poljem. Drveća bijahu stranom još zelena, stranom žutkaste boje, kao što u nas u jeseni. Čitavu okolicu kružahu brda i šume, a nad menom dizao se veličanstveni monastir sv. Benedikta, nad kojega krovom virila je kuba od crkve. Iza njekoliko trenutaka stojah pred vrati najstarijega monastira rimske crkve, Monte Cassina.

Prvo što mi u oči pade, bijaše nadpis nad vratmi, koja dva velika mramorna lava straže. Nadpis glasi: „Fornicem saxis asperum ac depressum, tantae moli aditum angustum, ne mireris hospes. Angustum fecit Patriarchae sanctitas. Venerare potius et sospes ingredere.“

Uljudnomu pozivu nadpisa odazvah se doista radostno, i stupih preko praga zidina, kojim prije trinaest stotina godina sv. Benedikt pivi temelj postavi. Odmah u hodniku dvorišta pozdravi trudna putnika 16 mramorna ki-

pova careva, kraljeva, papa, i raznih velmoža, koji stekoše tečajem dugih vremena velike zasluge za monastir, u kojem lombardski kralj Radkis i franački Karloman, sin Karla Martela i stric Karla velikoga, kao kaludjeri pobožan život boravljahu.

Radkisa, koji je početkom osmoga vieka kao vojvoda furlanski sa Slovenci ratovao prikazuje ovdje slika u svoj poniznosti pred papom Zakarijom, koj ga posvećuje za kaludjera kasinskoga.

Pregledavajući kipove i slike zanorio sam mišlju u davnu prošlost toli tamne povjesti moga naroda, te ni neopazih, da me kao sjena prati mirno i tiho jedan kaludjer. Napokon pristupi bliže, nazvav mi „dobar večer". Upitah ga za Priura, kojemu se željah predstaviti; odvrati mi, da se nalazi sa čitavom družbom braće u crkvi na večernoj molitvi. Odoh dakle u crkvu, kaludjeri pjevahu psalme i litanije, a moj pratilac donese mi stolicu, na koju sjedoh kraj jednoga stupa. U to zaigraju orgulje milo i čarobno, te mi duboko dirnuše dušu. Svi kaludjeri kleknuše kao na zapovjed i ja se bacih nehotice na koljena. Osim tihoga zvuka orgulja nebijaše čuti šapta ni glasa, prem da su u crkvi svi molili i pobožno ruke sklapali. Bijaše ovo jedan izmedju najljepših trenutaka moga života. Tada poćutih stoprv istinito i duboko, kako lasno mogu slični trenutci duševna snebivanja ćutljivu čovjeku na toliko omiliti, da se rado odreče svieta i praznih njegovih naslada i zabava, pak se povuče u samoću monastirske sobice, zabavljajući se duševnom radnjom, i uživajući svaki dan trenutke čuvstvena uzhićenja i zanosa. Nu žalibože skopčane su i s takim životom čovječje nevolje, osobito u povećih monastirih. Strasti, progoni, mržnja, nesuglasje imadu i u monastirih viečni svoj stan, i dozlogrdjuju čestoputa životu, koj bi imao biti posvećen bogu, miru, ljubavi, nauku i duševnoj uzvišenoj radnji.

Po svršenoj bogomolji razidoše se kaludjeri i samostanska mladež tiho i mirno, crkva ostane tamna i prazna, a moj prvašnji pratilac prišaptne mi, da me priur u svom stanu čeka.

Kroz duge i puste monastirske hodnike, prem da u monastiru do 100 ljudih živi, dodjoh do stana priurova. On me primi veoma ljubežljivo, i kad začu, da sam Hrvat i da putujem iz Dalmacije, razveseli se neobično, jer se i njegovi stariji doseliše iz Dalmacije u puljski Bar, gdje se on rodio. Veleizobražen taj svećenik zvao se Sevastiano Calefatti, te je uz čast priursku obnašao i službu arkiviste.

Iza poduljega razgovora otvori mi on dvie liepe uredjene sobe za stan, i reče mi, da mogu tu stanovati koliko god vremena hoću. Donese mi taljansku povjest svoga monastira, pošalje mi u sobu obilnu večeru, i podvori me uprav kao najboljega prijatelja.

Tri za mene veoma kratka dana probavih u tom samostanu mirno i sretno, prem da sam još uviek bolovao od posljedica bure kod Brindiža. Veću stranu dana probavih s Kalefatom u bogatoj knjižnici monastirskoj, razgledah crkvu i spomenike, razgovarah se s njekimi kaludjeri, koji tada na glasu bijahu radi svoje učenosti, te slušah i vodih razgovore u raznih jezicih, jer tu ima redovnika od različitih naroda.

U staro doba običavahu ovamo hodočastiti ljudi sa svijuh strana Italije. Uvidivši blag i pobožan život kaludjerske družbine, počeše i oni sakupljati se u družtva, te dadoše i ovima ime Casino, te tako predje ovo ime svetoga brda kasnije i na zabavna družtva po svoj Europi, isto tako kao što se od ovuda razplodi najstariji red benediktinski po svem katoličkom svietu.

Poslje trodnevna boravljenja vratih se opet na magarcu monastirskom, po hladnom i kišnatom vremenu natrag u San Germano. U gostioni dodje mi odmah na susret gazdarica i reče mi, u kakovu bijaše strahu poradi moje

robe, budući da sam u zaboravnosti ostavio otvorene kovčege zajedno s ključevi, te je s toga spremila bila svu moju robu u svoju sobu, gdje je kućna djevojka imala paziti na nju, da tko štogod neukrade.

Nagradiv djevojku te izplativ moj račun, pogodih se s jednim veturinom za vožnju do Čebrana, ali se naljutih, kad on proti načinjenu ugovoru mjesto sa zatvorenom kočijom dodje po mene s otvorenimi kolci sa dva točka, predpregnutimi jednim konjem. Nu moja srdjba ostade bez koristi, jer drugoga vetturina nebijaše, i tako se odpremih na daljni put u otvorenih kolcih, tim mirnije, pošto kiša, kad sjedoh na kolca, sasvim prestala bijaše.

XXI.

Čeprano, Campagna rimska, Frosinone, La Colonna, Ulaz u Rim.

Iz San Germana do Čeprana ima uz drum malo sela, ali s kraja vide se ponajviše po brdima njeka mjesta kao Palazzuolo, Piedemonte, Aquino s porušenom fortezzom, Crabina, Roccad' arce, Rocca secca i Arce, veliko mjesto s gradinom, od koje po svoj prilici ime dobi. Iza ovoga mjesta dielio je tada zidani most kraljevinu napuljsku od papinske države, s toga sam morao u Arču vidirati dati svoj putni list, a na mostu zaustaviše me stražari, pitajući, da li imam štogod što pada pod carinu? Kad rekoh, da neimam, moradoh po običaju platiti za vino (per la botegla), jer bi mi inače svu robu pregledali bili. Pod Čepranom reče mi moj kočijaš, da idem pješice u mjesto, jer da ću inače za barieru platiti 2 fr.

Vozeći se dalje pokraj sela Castro, Pofi, Arnaro, Ribi, Baugo, i Torris, vidio sam s desna u daljini goru Veralia, jednu granu od Apenina, i visoko brdo Tresulta pokrivene sniegom, s lieva pako prema Terracini bijahu gore proste od sniega, modreći se u sunčanom traku. Razgledah sutra u jutro mjestance Čeprano, koje niti je veliko niti ima kakovih znamenitosti, ali leži na liepom brdašcu, od kuda imaš krasan pogled na Campagnu della santa Madonna di Neve i na gore, što ovu dolinu okružuju. Ima dugi zidani most prieko rieke Cose i preko duboka ponora. Cesta rimska, kojom se dalje put Rima vožah, vodi preko rečene Campagne, nasadjene mnogimi voćnjaci i drvoredi, oko kojih se vije vinska loza. Polje ovo širi se na daleko, dokle oko siže, ali na njem ima samo pogdje koja kuća ili starinska kula, u kojoj bijaše njegda nastanjena straža a kasnije razbojnici. Od prilike uru daleko od Frosinona stoji selo Ferentino na visokom brdu, sa starom crkvom u bizant. slogu, sagradjenom na krst, i s liepom kubom. Oko mjesta vide se još stare ograde s porušenimi kulami, a naprema selu leži na drugom brdu njeki samostan Santa Maria. U Campagni počimlje kod žena već nošnja taljanska, dočim sve do Frosinona vlada većom stranom nošnja po kroju istočnom, samo se biela peča, kao i u nas, vidi po svuda. Izpred grada Anagna, u kojem često puta stanovahu rimski pape, tražeći tu ili odmor ili zatočišće, vide se s daleka na jednoj strani kršovite gore volske, a na drugoj brdašca sa šumami i oranicami, i podalje gore albanske. Na širokom polju ima više raztrešenih kuća, a uz njih gradine i ruševine na uzvisenih humcih ili grobovi i ostanci starina. Ove ruševine i grobovi sve od Kapue do Rima tragovi su viečnih ratova, u kojih ljudi sa ravnice pobjegoše na brda, i s toga se nalaze i sad malone sva mjesta daleko ispred Rima na visokih brdih. Kud god sam prošao u ovo zimsko doba, vidio sam na polju ljude, dakako riedko, obdjelavati zemlju, marvu po livadah pasti, muževe, žene i djetcu pod prostim zrakom počivati i spavati, kao u nas posried ljeta. Zemlja je posvuda rodna i plodna, podneblje blago ako i nezdravo,

ali ljudi pokvarene ćudi, bez značaja i bez duše, a prosjaka i danguba kudgodj okom kreneš. Pastieri u zvierskih koža, Čiočari ili nosioci sandala u poderanih kabanica, i šiljastih šeširih, po gdjekoj žandar na konju, koj vreba na razbojnike, to je sve što sastaješ na drumu, vozeći se kroz Campagnu rimsku. Kad god stigne te zli vjetrić, tako zvana aria cattiva, kojim te pozdravljaju mnoge močvare i daleke bare pontinske, te moraš da se zgroziš kad čuješ pripoviedati o smrtonosnom uplivu rečene arie, kojoj osobito brdjani i inostrani podlegnu, kad se dese po dulje vremena u nižih mjestih Campagne, staroga klasičkoga Latiuma, koj bijaše njegda obsipan gradovi, seli i pučanstvom,

Iza vožnje od njekoliko ura po klasičkoj cesti via Labicana, posried prazna polja i puste neobradjene zemlje, dodjoh u Castelluccio, starinski grad s okruglom porušenom kulom, kamenitim mostom i liepom kapelom. S lieva na brdu vidio sam Gavignano i za njim Segni, prastara Signia, kojega su u srednjem vieku toliko puta zamiešali s našim Senjom. Dalje napred leži Castello Buonfede s lieva, a Castello Pimpinaro s desna, oba grada porušena i razorena od vlade papinske, jer se u njih sakrivahu razbojnici. Visoki, uzki, četerokutni toranj od Pimpinara udaren gromom nosi na sebi, po pučkoj priči, znak prokletstva poradi mnogih ubojstva i razbojničtva, što počiniše u njem zli ljudi. Sada stoji pust i osamljen sa svojom brazgotinom te u sebi hrani grabežljive jastrebe i zaklanja od nevremena poderane kozare i ovčare. Izpod njega na cesti stoji seoska crkva, ali takodjer zapuštena, bez popa i bez pobožnih duša.

Varošinac Valmontone leži na vulkanskom brdašcu, te ima liepi dvor principa D'oria Pamfilia i krasnu crkvu, urešenu kubom, a sa dva zvonika. Vulkansko brdo, na kom stoji grad, sasvim je probušeno, ima u njem do trideset špilja, u kojih su ponamještene kovačnice, žitnice, staje, itd. Iza kratka odmora nastavih put preko Valmontonskoga klanca po klasičkoj ali veoma lošoj cesti labikanskoj na Lugnano, iz kojega se u dolini vidi Calestri sa svojom tvrdjicom.

Colonna leži samo tri ure daleko pred Rimom. U rimsko doba zvao se taj grad Labicum; tu je Cesar pisao svoju oporuku, kojom je Oktavijana posinio. Od rimskoga stupa, što je sačuvan ostao, dobi mjesto ime Colonna i Colunna.

Okolica sve do Rima na široko i daleko nije drugo nego gola pustara, samo kad se približiš Rimu, vidiš razne ruševine, razorene tornjeve, razbacane mirine, pokvarene vodovode, slomljene stupove ili spomenike itd. Jednu dolinu nazvaše Valle di morte, ovo ime zaslužila bi čitava ravna Campagna.

Prva kuća, što ju ugledah pred Rimom, bijaše villa njekoga duke s liepom crkvom. Sám Rim vidi se s daleka sa ceste, ali čim mu bliže dolaziš, tim ga manje vidiš, i tako dodješ iz nenada pred ogromne zidine, na velika gradska vrata (Porta maggiore), gdje stoji dogana i policajna straža, a ti ni neslutiš, da si u Rimu; jer što gledaš, sjeća te više na starinsko kakovo selo, nego li na veliki, dapače najveći grad staroga svieta. Prve ulice puste su i smradne, blatom okaljane, kuće neznatne, ljudi bez ugleda. Istom kad se dodje na Corso i u poblizne ulice i trgove, otvori se pred očima putniku veličanstvo Rima, sa svojimi crkvami, palačami, vodometi i spomenici.

Kad već mirno sjedjah u svojoj sobici Hotella Spillmana, u ulici Via Croce, istom tada počutih neobičnu slast, da sam jedva jedankrat postigo jur od mladosti toplo gojenu želju, i s njekim ponosom i zadovoljstvom rekoh sám sebi: Sad si dakle u Rimu, mladjahni tvoji sni pretvoriše se istinom.

XXII.

R i m.

Tisuće pera opisivahu Rim u svih jezicih staroga i novoga svieta. Knjigami, koje govore o Rimu i o Rimljanih, mogao bi sastaviti veliku knjižnicu. Veličinom poviesti, znanosti, umjetnosti, spomenika i starina nadmašio je Rim sav ostali sviet. Mnoge godine trebao bi najugladjeniji i najmarljiviji um čovječji, da predoči Rim, kakov bijaše i kakav jest. Zabadava se unoriš u tajnosti njegove podzemne i nadzemne, nećeš ih proučiti potanko. Najbistriji duh nemože razbistriti tamnosti njegovih tajna. Tu leže zakopana djelovanja svih ljudskih strasti, čuvstva, nagona, težnja. Tu se usrjedotočila zabluda, fanatizam i obsjena ljudske vjere i najrazličitijega bogoštovja. Tu je napokon sahranjeno sve, što sačinjava veličinu i kukavštinu, dobro i zlo čovječjega života.

Svaki putnik, koj dolazi u Rim, mora se smatrati patuljkom prema orijaštvu svega onoga što gleda. Ponositost samosviesti člana i najvećega naroda mora u Rimu da se skrši, i njegov narodan duh da se pokori strahopočitanju i udivljenju, koje probudjuju u njem i sami ostanci velikoga Rima. A što da rekne književnik malenoga naroda, kao što je naš hrvatski? Kao član velikoga plemena slovjenskoga sjeti se ipak, da je i njegov narod imao veliki dojam na cvjetanje i padanje toga grada i njegova carstva. Justinijan Upravda s Belizarom, i Vasilio veliki krojiše i tomu gradu sudbinu. Ivan IV. i veliki Siksto V. oba iz Dalmacije, zasjedoše stolicu papinsku na veliko dobro Rima i njegove vjere. Narod hrvatski branio je Rim na obalah svojih i taljanskih od navale grčke i arapske, od Tatara i Turaka. Hrvatski učenjaci obogatiše Rim svojim naukom, znanjem i književnimi djeli, a hrvatski umjetnici uresiše ga svojimi umotvori. I to je uprav ono što u hrvatskom putniku u Rimu njeki ponos probuditi može. Da za ove istine potražim podataka, naumih dulje vremena boraviti u Rimu; ali moja bolest, koja ovdje još veći mah preuze, presieče mi često krat puteve moga iztraživanja, te tako sam tečajem jednoga mjeseca u Rimu jedva zaviriti mogao u prebogato vrelo njegovih znamenitosti.

Prva mi briga bijaše, da se upoznam s položajem Rima. Stari moj prijatelj grof Gučetić Dubrovčanin, da zadovolji mojoj želji, odvede me na Monte Pincio. Ovo brdo pokrivahu njegda vrtovi Lukula i Sallusta, a za vlade Napoleona I. pretvoreno je u velikoljepno šetalište, ureseno prekrasnimi vrtovi. Kasnije namjesti se posried ovih vrtova na predlog republikanca Mazzinija taljanska Valhalla pod vedrim nebom blažene Italije, nad površinom vječnoga Rima, koj brdovitoj Valhali na podnožju leži. Do 60 mramornih kipova slavnih Talijana poredano je ovdje kao u njekom amfiteatru uz vijugajući se drum šetališta. Svaki kip stoji pod zelenim lovorom, a cipresi, pinjole, paome, kaktusi, aloje i sve moguće južno drvlje i bilje okružuje vjekom zelene lovorove kao dvorjanici svoga gospodara. Uz kip Julija Cesara, Pompeja, Kaja Marija, Scipija afrikanskoga, Virgila, Horaca, Tacita i Plinija vidiš Lovru Medicisa, Andrea Dandolu i Doriju, Marka Pola i Kolumba, Danta, Tassa, Metastaza, Ariosta, Bokaccija, Petrarka, Rafaela, Ticijana, Mihaljandjela, Leonarda da Vincija, Canovu, Palladija, Bramanta, Brunelleska itd. U sriedini brda podiže se veličanstveni obelisk, kojega car Adrijan dade podići na čast svoga ljubimca Antinoa, a na povećih drugih prostorijah nalaze se starinski rimski stupovi i kipovi bogova i božica mira, zdravlja, umjetnosti, slave, itd. Stupiš li na prednju pločnicu, otvori, se pred tobom čaroban pogled na veličanstveni Rim, koj pred tvojima nogama leži. Zarubljena od brda Janikula i Maria viri iznad površine svih ukupno gradskih sgrada crkva sv. Petra s Vatikanom, izpred njega tamna i okrugla kula sv.

Andjela, pozorište groznih ali i velikih čina. Izpod samoga Pinčija leži Piazza di Spania, gdje se stiče sav život inostranaca u Rimu. Tu je spomenik od Immaculate, koj tada još daskami sakriven bijaše. Podalje Piazzz del Popolo sa svojim egipatskim stupom, odkuda se počimlje dugački Corso, glavna žila života rimskoga. Ravnom prugom uz Corso diže se kuba sv. Karla, a za njime olovni krov kube Pantheona. S traga po daleko Aqua Paola, samostan San Pietro in Montorio, villa Pamfili, villa Mollini, Monte Mario i pod njim villa Mandama. S lieva za Pantheonom pokazuju ti se vrhovi kapitola i fratarske crkve Ara Coeli, bliže k tebi triumfalni stup Trajanov na trgu trajanskom, i cipressi brda Palatina. Na lievom kraju Quirinal i starinska kula porodice pape Innocenta III. Napokon pod brdom crkva sv. Trojice, skaline španjolske i villa Medici. Bogate palače, javne sgrade, ostale crkve i samostane tko će da izbroji? ali uz njih poviri svak čas i kojgodj stari spomenik, koj je u cielosti ili u ruševina proživio vjekove mnoge. S desna u daljini, iza ville Borghese, dižu se nebu pod oblake Apenini pokriveni sniegom, sjećajući te vlastite domovine. I staro klasički Soracte bieli se uprav tako od sniega, kao i za vrieme Horaca, kad je pjevao: „Vides ut alta stet nive candidum Soracte.“ Jednom rieči, s ovoga krasnoga brda vidiš čitav stari novi Rim sa svojom okolicom. Ali opet i opet zapinje ti oko o Kapitol i Vatikan, dvie najvažnije točke rimske, u kojih se usriedotočila svjetovna i crkvena vlada svega svieta, i oko kojih se kroz tisuće vjekova, okretala sudba od tisuće najrazličitijih naroda.

Počamši od „Porta del Popolo“, u staro doba „Porta Flaminia“, vijuga se kalni Tever, presjecajući zapadnu stranu Rima, natapajući ograde kule Sv. Andjela i dieleći brda Janikula, Aventina i Testačija.

XXIII.

Hrvatski grobovi i umotvori. Rimske zbirke i knjižnice, crkve i spomenici, crkvena i pučka svečanost.

Kroz mnoga stoljeća bijaše hrvatski narod s Rimom u vječnom doticaju. Vjera i politika, znanost i umjetnost priveza Hrvatsku uz Rim tim laglje, što se hrvatske pokrajine i po zemljopisnom položaju smatrati mogu za susjede pokrajinam rimskim, jer od obale hrvatsko-dalmatinske bijaše po moru laglje i hitrije doći do obale pokrajina papinskih nego li kopnom do bud koje druge susjedne zemlje. S toga putovahu u staro doba Hrvati u Rim ne samo pojedince, nego i hrpimice kao hodočastnici.

Već u 13. vieku spominje neumrli Dante u svojoj „Divina Comedia“ hodočastnike Hrvate, kad u Paradizu Pjev. XXXI. sravnjuje svoju pobožnost prema b. d. Mariji s pobožnošću Hrvata, kada dolaze u Rim, da vide pravu sliku (Veronica) Isusovu.

Qual è colui che forse di Croazia
Viene a veder la Veronica nostra,
Che per l' antica fama non si sazia,
Ma dice nel pensier fin che si mostra
Signor mio Gesù Christo, Dio, verace.:
Or fu si fatta la sembianza vostra.

S podignućem hospitala i zbora sv. Jerolima u Rimu naraste broj hodočastnika hrvatskih na toliko, da su samo u jednoj godini 1575. ukupno 1292 putnika iz hrvatskih pokrajina posjetila Rim, a mnogo ih je i stalno stanovalo u Rimu. Njeki od njih legoše i u grob u Rimu, a medju njimi

ima muževa vrlo zaslužnih za naš narod, za nauke, za umjetnost, za crkvu i za prosvjetu u obće.

Prvi od slavnih Hrvata, na koga sam se sjetio u Rimu, bijaše neumrli naš Grižanin Juraj Julio Klovio ili Glović, komu grobni spomenik stoji u crkvi „San Pietro dei Vincoli". Stojeć pred spomenikom slavnoga toga umjetnika, s kojim sam pobliže upoznao učeni sviet, poćutih neobičnu duševnu slast. S njekim ponosom čitah na tom spomeniku hvalu, kojom Rimljani govore o tom Hrvatu Grudnik mu je od biela mramora, a oko njega ima nadpis: „Julius Clovius pictor nulli secundus," što će reći: Julio Klovio slikar, kojemu premca nema. Dalje veli nadpis: Julio Clovio de Croatia, pictori eximio, principibus viris caro, in quo diligentia in minimis maxima, conspicua gratia, immortalis gloria. Veće hvale nisu mu izreći mogli gradjani velikoga Rima, koji su mu kao drugovi i članovi istoga reda s njim postavili taj spomenik.

U crkvi S. Maria Ara coeli stoji grobni spomenik Katarine Kosačićeve, kraljice bosanske, koja se je nakon pada kraljestva bosanskoga utekla u Rim. Njeni je lik izklesan na kamenitoj ploči; a slika joj, što ju je na platnu naslikao slavni Jan Bellini, čuva se u kapitolskoj zbirci slika. U crkvi S. Maria maggiore, jednoj izmedju najvećih u Rimu, ima grobni spomenik Trogiranina Fantina de Valle, prvoga utemeljitelja slovins. hospitala sv. Jerolima. U samoj crkvi sv. Jerolima ima čitavo groblje onih Hrvata, koji su njegda živili u Rimu; sad su još sačuvani s nova postavljeni spomenici slavnoga pjesnika Vile Slovinke i Gjarule, Jurja Barakovića; otca kritično pisane povjesti Hrvatske Ivana Lučića; velezaslužnoga čuvara vatikanske knjižnice Stjepana Gradića; i umnoga dubrovčanina Pavla Gučetića, komu grobni spomenik resi mramorni grudnik. Ja ga dadoh zajedno s Klovijevim grudnikom snimiti brigom Petra Mančuna Dubrovčanina, jedinoga tada u Rimu živućega umjetnika našega naroda.

Od davna je Italija glavno sielo umjetnosti, al središtem joj se opet može nazvati Rim. Tu se sticahu umjetnici svake vrsti od svih naroda zapadne crkve. Tu su nalazili podporu kod papa i stožerniká, kod boljara i različitih družbina crkvenih. Neima sumnje, da su i mnogi od onih umjetnika hrvatskih, koji su u staro doba živili i radili u Napulju, Sieni, Urbinu, Jakinu, Florenciji, Bolonji, Padovi, Mletcih itd. posjetili i vječni grad Rim; ali riedka pera talijanska, koja su bilježila djela umjetnika, obzirahu se dakako više na svoje zemljake, nego li na tudjince, navlaš slovjenske; a od Slovjena se nije do najnovijega vremena niti jedan pisac našao, koji bi bio štogod bilježio o umjetnicih svoga naroda. Budući da glavna svrha moga putovanja u Italiju bijaše tada sakupljati podatke za životopise jugoslavenskih umjetnika, to sam o njima koješta bilježio u Rimu.

Od hrvatskih graditelja, koji su radili u Rimu, poznat je do sada po imenu jedini Dubrovčanin Filip, nazvan Ragusin, koji po nalogu pape Benedikta XIV. oko god. 1720—1731. popravljaše jedinu gotičku crkvu u Rimu Santa Maria sopra Minerva; a ujedno sagradi više obćinskih zgrada. Kao vajari ostaviše slavne spomenike Mihalj Andjeo Schiavone i Ivan Duknović Trogiranin, nazvan Dalmata, od kojih prvi oko g. 1573. izklesao iz mramora prekrasan grob pape Adrijana VI. u crkvi S. Maria dell' Anima s više kipova i historičkih prizora; a onaj drugi izradio izvrstno grob pape Pavla II. koji je u tako zvanih špiljah vatikanske crkve sv. Petra.

Slike naših umjetnika, što se čuvaju u rimskih sbirka, spomenuo sam već u svom „Izviešću", gdje sam obširnije govorio i o prastaroj slovjenskoj slici sv. Petra i Pavla, što se čuva u blagajni crkve Sv. Petra.

Tko bi htjeo da prouči potanko sve rimske javne i privatne zbirke knjiga, pisama i umjetnina, morao bi sav svoj život vjekovati u Rimu; premda još ni onda nebi postigo svrhu svoju, jer okorjeli konzervatizam i sredovječni duh, neprijateljan svakomu slobodoumnomu napredku, nevlada nigdje toliko, koliko u Rimu. Ako nisi svećenik zapadne vjere, sumnjiv si, da li nisi krivovjernik ili potajni neprijatelj rimske hierarchije; no ako si i svećenik, negleda te rado ovaj ili onaj član iz različitih kaludjerskih redova, što u Rimu svoje gnjezdo imadu, a živu u 161 monastiru. Svaki od ovih redova ima svoje vlastite zbirke, ali i svoje tajnosti, kojih nikomu priobćiti neće. No najveća tajna vlada nad najvećom zbirkom svieta, nad arkivom vatikanskim. Koga nije ovlastio sam sv. otac papa, nesmije ni da zaviri u tajne sobe toga arkiva. Tko bi se bez papinske dozvole usudio na silu ili slučajno ipak unj unići, proklet je, kako nadpis iznad vratâ svakomu govori. Dok je papinstva, ostati će taj arkiv svakako viečna tajna, jer da se koješta iz njega priobći, što se u njem kroz mnoge vjekove nastojanjem svega svieta nagomilalo, prodrle bi u sviet grozovite ljage, koje kao na svih stališih i ljudih, leže navlastito na stališu rimskoga svećenstva i mnogih njegovih prvaka. Tu leže zakopane još mnoge tajnosti crkvenih sabora i papinskih poslanika na sve strane svieta. Tu imadu pobilježena grozna djela, kojimi se postupalo proti raznoličnim tako zvanim krivovjernikom Tu su izvješća nemilosrdnih izkvizitora, lukavih licumjeraca, dvoličnih slavohljepnika, fanatičnih misionara, griešnih bogomoljnika, ali i umnih diplomata i vrlo učenih crkvenjaka. Što je iz toga arkiva do sada svietu priobćeno, osim papinskih bula, većom je stranom neznatno prema onomu, što je možebiti još za koj viek odsudjeno na tamni zatvor, niti će proti tomu zatvoru donieti pomoći slobodoumna vlada nove sjedinjene Italije sa središtem u Rimu, niti napredujući duh sadašnjega vieka.

Što da rečem o drugih zbirkah rimskih? Vatikanska je knjižnica pristupna samo onomu, koj od papinskoga državnoga tajnika pismenu dozvolu uztraži. Čitavo joj bogatstvo malo tko još poznaje. Veličanstvenu zbirku starina, umotvorina egipatskih, etruskih, grčkih, rimskih itd. u Vatikanu možeš jedva obaći hodajuć više sata. Mnogobrojni predmeti staroga i novoga svieta, Azije, Afrike, i Europe, barbarstvo i civilizacija, poganstvo i kršćanstvo stiče se tu ujedno, i pomamljuje ti vid i mozak. Poviriš li u kapitolinske zbirke, s nova se čudom čudiš; posjetiš li privatne zbirke, palače boljara, veličanstvene crkve, ili tihe samostane, svuda nalaziš dragociene predmete razne vrsti; a kad hodaš po ulicah i trgovih rimskih, zapinje ti oko a veličanstvene spomenike prastaroga i novoga vieka, o umjetne ogromne vodomete, o bogate dućane i velikoliepne kočije; samo te kad kada loš tarac sjeti na zemlju, a bosonogi kojgod pobožan fratar na život iznad zemlje. Ako li si Hrvat, te se hodajući po Rimu sjetiš na svoju domovinu i na svoj narod, prodre ti se nehotice iz dubljine prsiju turoban uzdisaj, te ćeš sám sebi reći: Ah zašto nije sudbina podielila momu narodu i domu barem jedan dio toga veličja i bogatstva, što je ovdje obilnom rukom sasula iz rukava čitavoga svieta!

Glavni ures novoga papinskoga Rima, jest crkva sv. Petra na Vatikanu. To je najveći hram kršćanskoga svieta u slici latinskoga krsta s pet brodova, pet ulaza i toliko kubeta. Osnovao ga slavni Bramante i neumrli Rafael, a napokon sagradio Mihalj Andjelo Buonarotti. Na koliko je duh Rafaela pripomogo osnivanju veličanstvene ove sgrade, imadu se Hrvati ponositi, da je k tomu i hrvatski duh pomoćnicu ruku pružao, jer Rafael bijaše učenik slavnoga hrvatskoga graditelja Lucijana Vranjanina, prijatelja otcu Rafae-

lovu i sagraditelja veličanstvene palače vojvode od Urbina, na kojoj je on glagolskimi pismeni urezao svoje ime.

Nije ovdje mjesto da opisujem crkvu sv. Petra, toliko puta opisanu, naslikanu, urezanu i izklesanu: samo to hoću da kažem onim, koji nisu čitali opise u raznih tudjih jezicih, da je u toj crkvi sve veličanstveno, što god oči shvatiti mogu. Sve je dragocieni kamen, alabaster, mramor ili mozaik, što se sgrade tiče; porfirni titanski stupovi, umni u zraku viseći svodovi, divna kubeta, velikoliepni graditeljski nakiti, prodikaonice, oltari, kapele, skaline; — ogromni likovi svetaca i angjela, čarobne mozaičke slike izumljene od najvećih umjetnika, ponositi grobni spomenici, podzemne rake s grobom sv. Petra, (nezna se da li istinitim ili namišljenim), dragocieno zlatno i sreberno, dragim kamenjem izkićeno posudje: jednom riečju sve što gledaš u toj crkvi, čini da se preko mjere diviš, jer niti si vidio, niti ćeš igdje drugdje viditi moći. U veličanstvenih prostorijah ove sgrade prikazuju se ljudi kao mali crvići, a mnoge na glasu kršćanske crkve mogle bi se nazvati neznatnimi patuljci prema tomu ogromnomu Divu. Čitava zgrada čini se da je sagradjena za viečna vremena, jer tu neima ništa što bi mogla razoriti vatra ili vrieme, a u cjelini sve je tako u jedno harmonički sastavljeno, kao skladni glasovi najveličanstvenije glasbe.

Kad je njegda s visine skalina ove crkve papa rimski na svečane dane blagoslov dielio Rimu i svietu „Urbi et orbi“, uzdrhtalo bi svako srdce pod utiskom veličanstva. Ja sam bio kod veličanstvenoga toga čina, a velika se množina svieta sakupila na trgu sv. Petra; malo se tko bacio na koljena kao u staro doba; svjetina se razgovarala i zbijala šale, a kad je kiša padati stala, razbjegne se kojekuda i ostavi papu sa svećenstvom. Stara je moć vjere utonula u sumnji i u novoj nevjeri, lahkovjerni je zanos srednjega vieka razpršio dah novih nauka i obreta.

Kad si vidio hram sv. Petra, minuti će te želja, da posjetiš i druge mnogobrojne crkve u Rimu; pak ipak ima svaka od njih nješto osobita i nevidjena. Povirimo za kratak časak samo u Pantheon, taj ponajbolje sačuvani hram poganski, što ga je car Agrippa g. 27 prije Isusa iz javnoga kupališta pretvorio u hram rimskih bogova, a papa Bonifacio IV. g. 608. u kršćansku crkvu. Ovo sasvim okruglo zdanje s veličanstvenom kubom, što ima prikazivati okruglinu neba, resi u pročelju starodavni triemnik, počivajući na 16 stupova od crvenoga egipatskoga granita. Kada unidješ unj, nevidiš oltara, jer su svi sakriveni u uložnicah i tako ni neosjećaš, da si u kršćanskoj bogomolji. Rimljani nemogahu više počastiti ovoga divnoga hrama, nego tim, što su u njem sahranili najvećega umjetnika, Rafaela Sanzija, koji je sám ovo mjesto izabrao za viečni svoj počinak. Na njegovu grobu postavi duhoviti stožernik Bembo kratak ali vele znameniti nadpis:

Ille hic est Raphael, timuit quo sospite vinci
Rerum magna parens et moriente mori.

Od ostalih što većih, što manjih crkva rimskih imadu za Hrvate osobitu vriednost 1. Basilika svete Sabine na brdu Aventinu, što ju je utemeljio medju g. 422. — 430. pop Petar Ilir (Ilirica de Gente), kako prastari nadpis svjedoči. 2. Crkva sv. Klimenta, koju već sv. Jerolim spominje, kamo su sv. Ćiril i Method tielo sv. Klimenta položili; znamenita je za sve Slovjene radi groba sv. Ćirila, nad kojim su u novije vrieme pronašli prastaru slikariju na stieni iz života sv. Klimenta i Ćirila. Napokon 3. crkva slovinska sv. Jerolima s grobovi mnogih slavnih Hrvata i sa slikami na stieni, prizori iz života sv. Jerolima dalmatinskoga.

Uz ovu crkvu stoji u slovjenskoj ulici (via schiavona) liepa hospitalna zgrada zbora ilirskoga, što su ga Hrvati utemeljili, veliki papa Siksto V., porieklom Hrvat iz Kruševice, povećao, a sve do sada Hrvati uzdržali. O tom sam zboru govorio drugom prilikom obširnije. Meni će ostati zgrada i članovi zborni u viečnoj ugodnoj uspomeni, ne samo s toga, što sam tu podulje stanovao, i što sam svečanim načinom postao članom istoga zbora, nego što sam drugovom zbornim radi mnogih ugodno provedenih časova i radi mnoge pouke dužnom zahvalnošću obvezan.

Valja da još koju reknem o rimskih javnih spomenicih. Kad pitaš u Rimu, tko je podigao ovaj ili onaj bud stari bud novi spomenik, čuti ćeš većom stranom: „papa Siksto V.“ a kada znaš da ga i sam najnoviji i najbolji njegov životopisac, umni Niemac Hübner priznaje za Slovjena, nehotice ti mora napuniti grudi čuvstvo narodnoga ponosa. I doista, taj je veliki muž učinio kao stožernik i kao papa više za poljepšaj Rima nego svi ostali Rimljani iza pada rimskoga carstva. Na njegovo ime naidješ u crkvah i kapelah, u knjižnicah i galerijah, na drumovih i mostovih. Izmedju sviju spomenika rimskih najznamenitiji je za povjest podunavskih naroda glasoviti stup Trajanov na Trajanovu starom trgu (Forum Trajanum). On prikazuje živahnimi crtami prizore iz bojeva Trajanovih s Daki i Sarmati, te zaslužuje osobito glede stare nošnje Daka, da ga što pozornije motre izpitatelji starine slovjenske.

Dalo bi se još govoriti o Koloseu, piramidah i obeliscih, o tisućgodišnjih konjih Fidija i Praksitela na trgu kvirinala, kao i o drugih nebrojenih spomenicih. Mogao bih prosboriti o rimskih kazalištih i zavodih, o redovih i monastirih, o javnih pučkih i crkvenih svetkovinah; al o tom će znati željan čitatelj naći knjiga u različitih jezicih, koje sve navedeno potanko opisuju. Samo dvie svetkovine, jednu crkvenu a drugu pučku, nemogu ovdje da ne spomenem.

Slučaj htjede da sam božićne praznike sproveo u Rimu. Da vide rimske svečanosti, običavaju na božić, uzkrs i brašančevo dolaziti prihodnici iz bliza i daleka. Pobrinuh se dakle za rana, da po običaju rimskom, medju odličnimi prihodnici dobim za božićnu svetkovinu mjesto u crkvi sv. Petra. Prijaznošću častnika kod papinske tjelovne straže, Conta Ferettija, nećaka stožernika istoga imena, dobih ulaznicu i moradoh se već u 8 sati u jutro spremiti u crkvu sv. Petra. Na Petrovu trgu nadjoh veliko množtvo svjetine uz nebrojene kočije stožernika, biskupa, rimskih boljara itd. U samoj crkvi dobih odlično za prihodnike opredieljeno mjesto u svetilištu, ali na moju žalost medju samimi Englezi, s kojimi ni reči progovoriti mogau nisam. Svi su prihodnici morali doći u crnom fraku, a gospodje u crnoj svili; ostalu svjetinu dielili su u crkvi švicarski vojnici i granadiri; ali uz svu množinu svieta, ogromna crkva bijaše dosta prazna, a i malo se tko sjeća, da ju je vidio punu.

O 9. satu započe svečani uvod. S preda koracaše odiel švicarskih vojnika u sredoviečnoj nošnji s limenim oklopljem, sa svietlimi šišaci na glavi, i oboružani bradaticami (helebardami). Za Švicari stupaše tjelesna straža papinska u crvenoj odjeći sa zlatom; zatiem obrednici i konštableri u odjeći španjolskih vitezova. Za njimi nošahu papinski kneževski šešir i dvie papinske tijare svećenici sasvim u crveno obučeni; uz nje dva papinska komornika u španjolskoj odjeći sa srebrnim žezlom u ruci. Veliku povorku svećenikah započimahu komornici u crvenoj odjeći, nakićenoj bielim krznom, za njimi preko 60 biskupa, nadbiskupa, patriarka, stožernika s množinom kanonika, opata, manjih svećenika, dvorjanika, itd. Napokon eto i pape, gdje ga nosi šest papinskih dvorjanika na pozlaćenom stolcu od crvena baršuna, a vele mu „sedia gestatoria“. Uz baldakin, kojim je pokriven stolac, stupahu laganim

korakom dva svjetska komornika s dugačkom mahalicom, sastavljenom od različita perja, što me nehotice sjetilo na kinezke pagode. Sám papa bijaše ogrnut plaštem bogato izvezenim zlatnimi žicami, izkićenim draguljem i biserom. Kad su ga donieli u vestibul iza velikoga oltara, posadiše ga na njegovo priestolje, pjevači ga na pjevalištu pozdraviše pjesmom „Tu es Petrus". Čim je papa sjeo na priestolje, započe tako zvana Obedientia. t. j. svećenici počam od stožernikâ idu ljubiti papi koljeno ili na nogi papuču, na kojoj je zlatom izvezen krst. Zatim sliedi papinsko odievanje i velika misa iza velikoga oltara, kojom izvode mnogobrojni svećenici čitave vojničke smotre (manövre); ovom se prilikom nemogoh ja, a sa mnom i Englezi, dosta načuditi tomu, što su se svećenici vazda prije naklonili papi sjedećemu na priestolju, nego li razpelu, stojećemu na velikom oltaru. To su mi raztumačili kašnje njeki svećenici tim, što rimska crkva u papi štuje vidiva Isusa, a razpelo nam prikazuje samo nevidiva boga. Da li je to baš ovako, to ja dakako neznam, jer nisam vješt visokoj theologiji. Budući da u crkvi sv. Petra, kad papa misu čita, instrumentalna muzika nesmije svirati, nego samo u čas podizanja, to su i ovom prilikom pod čitavom službom božjom kod njekih pozlaćenih vrata pjevali kastrati. Tko još ove nakazne ljude nije pjevati čuo, njega može zanimati njihov tanki ženski glas; ali prem da se kaže, da pjevaju kao andjeli, ipak se meni, koj angjela nikad vidi oni pjevati čuo nisam, glas njihov već i s toga nemili, što su mi preveć blizu bili, pa su kadikad toli nemilo vriskali, da su vriedjali sluh svakoga, koji je naučen na veličanstveno crkveno pjevanje.

Po svršenoj misi odnesu opet papu uz pratnju čitave gore opisane povorke svećenika i dvorjanika. Izpred srednjih vrata crkvenih, na koja samo papa unići smije, na uzvišenoj prvoj skalini, podieli on blagoslov Rimu i svietu, a svjetina se razide kao iza svake obične svečanosti.

Drugu sam pučku svečanost vidio slučajno. U oči sv. triju kralja, vraćajući se iz kazališta „Valle", eto preda mnom na trgu sv. Eustachia i obližnjih ulicah množina ljudstva obojega spola i djece, a svako diete i svaki odrasli pištio je u pištalku, ili trubio u trublju, ili svirao u sviralu, ili bubnjao, ili na kakav drugi način halabučio, da mi je već iz daleka sve zujilo po ušiju; a došav na sam trg nemogoh ni podnieti tu pakleun buku, prem da sam se nehotice do sita nasmijati morao svakojakim šalam, što su tu zbijali dobroćudni Rimljani. Sav trg bijaše ujedno posut djetinjskom raznovrstnom igrarijom, što je prodavaoci na stolovih i na stolicah prodavahu.

Kad bi koja vojnička straža došla, da čuva red, potekle bi čitave hrpe za njom pišteć, trubeć, vičuć itd. te bi smješeće se vojnike potjerali nehotice u bjeg. Uz to bi djipala djetca i trčala u velikom veselju, jer ova je večer namienjena u Rimu za djetčinske darove, kao u nas badnjak; stoga se i skupe na rečenom trgu djetca iz svega Rima. Ovom se prilikom osvjedočih s nova o veseloj ćudi rimskoga prostijega svieta, koju sam i prilikom predstave neke ozbiljne drame u kazalištu Metastasio, izkusio, kad je prosto obćinstvo u parteru i na galerijah više komedije igralo, nego li sami glumci: razgovarajući se medju sobom na glas, pozdravljajući iz partera na galeriju, mašuć rubci i rukama itd. Kad bi na pozorište stupio koj zlobnik, rugali bi mu se; kad bi koja ženska sentimentalno stala govoriti, smijali bi se; samo šalam i dosjetkam gromovito bi pleskali i rozgotom se smijali. Tako je prosti puk u svih naroda više sklon na šalu i na veselu zabavu, nego li na ozbiljne i visokoumne stvari, jer mu je sàm život suviše ozbiljan i tužan, pa neće da i u zabavah ozbiljnosti traži.

XXIV.

Tri rimska pokojnika.

Prije nego se oprostim s Rimom, valja mi da se sjetim trojice muževa, znamenitih u životu i prijaznih mi znanaca, s kojimi je vriedno, da se moji čitatelji upoznadu. Sva tri stajahu u životu na povišem stupnju družtva; njihova imena odjeknuše dobrim glasom po svietu, a sada počivaju dvojica od njih mirno u klasičnoj zemlji vječnoga Rima, a treći ako se nevaram u Modeni. Tko od naših književnika nepozna barem po imenu Dubrovčanina Grofa Lukša Gućetića, zanesena rodoljuba, darežljiva podupiratelja knjige hrvatske i umna diplomata? Još u svojoj mladosti, budući ja tada kod ugarsko hrvatske Garde u Beču, upoznah se s njim. Već tada, u vrieme prvoga preporodjaja naše knjige narodnoga života, bijaše on kao muž visoko obražen i duhovit, nadahnut ujedno skroz i skroz narodnim duhom. Prem da je služio pod okorjelim konzervativcem Meternichom, oduševljavahu ga, kao sina bivše republike, misli slobodounme napredujućega svieta. Tumarajući zatim kao član diplomatičkoga sbora austrijske carevine po različitih priestolnicah europejskih, upozna se sa svimi dvorovi, i sprijatelji s umnimi ljudmi svih skoro naroda. Nije dakle čudo, da si je obćeć s njimi nakupio obširna znanja i ogromna izkustva. Milina bijaše obćiti s njim; a ja sam bivši podjedno bolestan u Rimu, slobodne svoje časove u obćenju s njim sproveo veoma ugodno. Poradi njeke prepirke s bivšim ministrom vanjskih posala, knezom Švarzenbergom, ostavi on službu savjetnika kod austrijskoga posalstva, i primi tajničtvo kod reda vitezova Maltezkih u Rimu. On bijaše uprav duša toga reda, imajući veliki upliv kod papinskoga dvora, poznajuć potanko život rimski i osobe svih viših porodica rimskih. U ono vrieme bijaše ljuto ogorčen na austrijsku vladu; često se rugaše austrijskim tadašnjim diplomatom, koji su kanili svojom njemačkom centralizujućom politikom osnovati tobožnje carstvo Karla velikoga. Kao zanesen katolik, nebijaše veliki prijatelj Rusâ, ali je još više mrzio Niemce, o kojih mi reče, da sva njihova prosvjeta nije drugo nego atheizam i romanticizam. Novija njemačka škola, običavaše on kazati, obožava prirodu vrhu svega, u kojoj nema ni malo pozitivnosti ili postojanosti; jer se u njoj sve mienja, kao što se u glavi Niemaca mienjaju načela i nazori u filozofiji i u životu. Nagovarao me često, da kažem svojim zemljakom, neka nebudu ljudi, noseći slavjansko srdce, ali njemačku glavu, i da se nedadu kvariti njemačkimi knjigami, već neka radje prionu uz književnost romanskih naroda, kojom će se upoznati s velikim svietom i sa zrelijimi, slobodnijimi misli. U Niemaca, kako dobro reče njeki Talijan, iste su krieposti pogreške. Njemački je narod jedini, produži G., koji je kroz sve vjekove svaku najsvetiju stvar, kao kršćanstvo, i svako najuzvišenije sredstvo, kao ljudsku prosvjetu, upotriebio na to, da njimi drugim narodom škodi i da jih moralno i materijalno ubija. Sjećam se zgodna odgovora Gučetićeva njemačkomu povjestniku Langeru, koj njekom prilikom reče: da su Slovjeni turoban glas u poviesti (Die Slaven sind der Mollton durch die Geschichte); na što mu G. primjeti: „ali uzrok tomu glasu jeste najviše vi, Niemci! Slovjeni su ujedno temelj agrarni (agronomische Grundlage) na iztoku i zapadu Europe, te bi bez njih veliki dio Europe bila pustara, osobito u Austriji i u Turskoj.“ Ovo neka bude dosta za oznaku toga narodoljubnoga Dobrovčanina, komu nije bilo sudjeno, da mu u ljubljenoj domovini počivaju kosti.

Drugi pokojnik bijaše stožernik Jerolim D' Andrea, o kom je u novije doba, za vrieme prepiraka talijanske vlade i liberalne stranke s papom i s Isusovci, po svih novinah svieta dosta govora bilo. Ja se upoznadoh s tim

znamenitim mužem prilikom jedne sjednice rimske Akademije starinarstva u velikoj gimnaziji della Sapienza, u kojoj me pozvao k sebi na čaj. Tu mi kaza, da njegova porodica lozu vuče iz Dalmacije; da je jedan od pradjedova imenom Petar bio ban hrvatski, i da mu se porodica zvala njegda D' Andreis t. j. Andraševič i Andronik. Bilo kako mu drago, stožernik D' Andrea bijaše prijatelj narodu hrvatskomu. Umolio me, da potražim podatke o njegovoj porodici; gojio je već tada slobodoumne misli; bio zauzet za knjigu i nauke, a pošto su mu mnogi proricali, da će postati jednom papa, izjavih i ja želju, da poput Siksta V. na slavu i korist našega naroda zasjedne stolicu rimsku i da nam obnovi slovjensku liturgiju poput Ivana VIII. i Inocenca IV. Poznato je, da je taj odvažnoga srca stožernik, iza svoga prognanstva, vrativ se kao pokoran sluga svoje crkve u Rim, tamo iznenada g. 1868, umro oplakivan od svega slobodoumnoga svieta.

Treći pokojnik duka Ivan Torlonja bijaše član jedne izmedju najbogatijih novoboljarskih porodica rimskih. Još mlad, ali zanesen za nauku i umjetnost, posjeti on na svojih putovanjih i grad Zagreb. Ja se upoznadoh s njim pred crkvom sv. Marka, kad je uprav s jednim pratiocem osobitom pažnjom promatrao starodavni vratnik rečene crkve. Već me tada pozva, ako ikada u Rim dodjem, da ga posjetim; stoga bijaše on jedan od mojih prvih znanaca u Rimu. Osobitom prijaznošću uvede me u svoju kuću, upozna me sa svojom materom rodjenom Sforza, sa svojim starim otcem, njegdašnjim papinskim bankierom, i sa svojom mladom suprugom kneginjom Ruspoli, gospodjom veoma izobraženom i vještom slikaricom. Porodice Torlonja, Ruspoli i Sforza imadu u Rimu više palača i ljetnih dvorova; imadu znamenite sbirke knjiga i umotvora. Ivan Torlonja, muž duhovit, blag i sa svimi ljudmi veoma prijazan, bijaše zajedno i pjesnik. Uprav one godine, kad sam se bavio u Rimu, izda u Florenciji svoje „Poesie". Medju njimi ima jedna pjesma „smrti" u kojoj kan da sluti svoj skori odlazak s ovoga svieta. I u istinu umre on malo iza kako je izpjevao tu pjesmu.

XXV.

Odlazak iz Rima. Viterbo. Siena. Florencija.

Iza četiri pune nedjelje odvažih se dne 21. siečnja ostaviti Rim. Zdrav putnik, koji neima druge zadaće nego da razgleda znamenitosti grada, može dakako za mjesec dana mnogo više viditi i uživati u Rimu, nego li ja, koji sam čitavo vrieme bolovao od nesnosne žutice, pa sam uz to čitave dane sproveo u knjižnicah, arkivih i galerijah. Mnogo mi vremena oteo vatikanski arkiv, gdje sam u pisarni kroz njekoliko dana više sati radio, a onako, kako sam bolan bio, iza pol ure hoda još i 275 skalina gore i dole gaziti morao. Pak ipak bijah uspjehom svoga bavljenja u Rimu sasvim zadovoljan, jer što sam si preduzeo bio proučiti i potražiti, to sam vidio i proučio.

Budući da tada još nije bilo željeznica, odoh poštarskimi koli put Florencije. Viterbo, gdje odpočinusmo gradić je glasovit radi liepih studenaca i liepih žena. Nam je tu bilo jedva toliko vremena, da razgledamo njeke javne studence s vodometi i katedralnu crkvu sv. Lovre, te se odmah odputismo dalje. Vozeći se tegotno čitavu noć, stigosmo stoprv oko pó dana u Sienu. Budući da je od ovuda na onda već gotovoj željeznici vlak istom o 4. uri poslje podne odlazio, to smo imali dosta vremena razgledati grad. Najmiv jednoga Cicerona, odpremih se s njekimi suputnici u grad. Najveća krasota u povjesti gradjanskoj i umjetnoj toli znamenitoga grada Siene je svakako prvostolna crkva. Njezino zapadno pročelje u taljansko-gotičkom

slogu sagradjeno špada medju najljepše graditeljske umotvorine Italije. Sama crkva, sagradjena već u 13. stoljeću, složena je obratno bielim i crvenim mramorom, kao i zvonik izvana, a popodjena je mozaikom, koj prikazuje divne slike iz staroga i novoga zavjeta, kojim podobna umotvora ni u Rimu vidio nisam. U svetilištu na obrubu stiene prikazani su svi rimski pape, počamši od Isusa i Petra do Lucija VI. a medju njimi bijaše sve do g. 1600. i papica Ivka, koju su kašnje iz reda izbrisali. Ima crkva prekrasnih tvorova od Mihaljangjela, Buonarota, od Bekafumija, Peruzzia, Gora, Donata, Lapija Liberata veronezkoga itd. ali najkrasniji vajarski umotvor je veličanstvena prodikaonica od Nikole pizanskoga, kojemu ima malo sličnih u Italiji. Tu se vide divno izklesani prizori iz sv. pisma novoga zakona, tu nakiti i uresi, sa stupovi, angjeli, lavovi itd. u tako divnom skladu i tako savršeno izradjeni, da im se dosta načuditi nemožeš.

Znamenit je sienski trg, sagradjen u dubljini na sliku ljušture i ukrašen palačom obćinskom kao i mnogimi liepimi kućami, i zdencem, izklesanim od vajara Jakova Della Quercia. U crkvi sv. Dominika vidjesmo srebrom okovanu glavu sv. Katarine sienske, kojoj do čudotvorne moći puk mnogo drži. Još ima Siena više liepih crkva, mnogo krasnih palača, veliku zbirku slika u obćinskoj kući, njekoliko znamenitih zdenaca i krasnu okolicu.

U krasnoj se Florenciji bavljah samo dva dana; al sam vidio toliko divnih ljepota i velikih riedkosti, koliko ih mnoge velike pokrajine neimadu. Moj suputnik po gradu bijaše Amerikanac Carvera rodom iz Filadelfije. Mi posjetismo ponajprije muzej i galerije slika u palačah dei uffizi Pilti. Mili bože, koliko ima samo tu sakupljenih dragocienosti! U dugačkih hodnicih i ogromnih dvoranah strpani su nebrojeni umotvori staroga i novoga vieka. Vajarska djela, grobnice, likove, zvieri, povjestne i mitologičke prizore, stolove od mozaika i dragociena kamena, posude i slike različitih škola vidiš tu nagomilane, a neznaš, koj ti predmet više oči zasliepljuje i osvaja um i srce. Medju slikami vidiš pred sobom poredana djela Rafaela i Mihalandjela, Ticiana, i Leonarda da Vincia, Murilla, Dolcia, Gvida Rena i Gvercina, a iznenada ti se prikaže medju ovimi velikani i hrvatski ponos Andrija Medulić učenik i nasljedbenik Ticijana, velikoumni Istranin Viktor Karpat, i grižanski orijaš u sitničarskom tvoru Julio Clovio. Tko hoće da dobro ocieni Medulića, valja da u Florenciju dodje i da vidi veličanstvenu njegovu sliku, kako ubija Kain Abela ili po mnienju drugih Samson Filisteanca, o kojoj slici reče vješti Baldinucci: „Opera tanto bella, e di cosi terribile colorito che fa stupire“. To isto valja i o njegovih ovdje smieštenih podobah; o jednoj reče Domenico Gazzardi, da je Medulić već ovom jedinom slikom zaslužio, da bude sviet pravedan prema njemu i da ga uvrsti medju najslavnije slikare mletačke škole. Tu je i njegova vlastita podoba, koju je on još za mlada učinio, pa se dakako u mnogom razlikuje od one, što se čuva u bečkom Belvederu, na kojoj je kao starac.

Razgledavši u punih pet sati rečene zbirke, i to samo površno, odosmo viditi prekrasnu stolnu crkvu, kojoj opet neima podobne u Italiji. Sagradjena u taljansko-gotičkom slogu god. 1298., obložena mramorom razne boje, urešena je veličanstvenom kubom; njezin divno urešeni zvonik, sagradjen god. 1334. od Giotta, takodjer od mramora različite boje, stoji pred crkvom na samu. Sve tri vrsti umjetnosti: graditeljstvo, vajarstvo i slikarstvo spojiše tu sve svoje sile, da izkite i uveličaju glavnu crkvu njegdašnje republike toskanske. Slavni umjetnici Mihaljandjelo, Donatello, Giotto, Ghiberti, Orcagna, Tadeo i Gaddo Gaddi, Dalla Quercia, Pisani, Sansovino i mnogi drugi pomagahu umom i rukama podizati veliki taj umotvor svoje prekrasne

domovine. Vriednost si i riedkost pojedinih predmeta možemo pomisliti već po tom, da je za sama vrata, što vode u sakristanu, poradi izvanredne krasote vajarskoga djela, neumrli Mihaljandjelo kazao, da bi ta vrata zavriedila da vode u nebo, te zato i dobiše ime: „Porta del Paradiso.“

Glasovita crkva San Croce, sagradjena u 13. stoljeću i urešena slikami na liepu od Giotta, čuva grobne spomenike slavnih florentinskih muževa. Tu je grob Machiavella, Mihaljandjela, Galilea, Alfiera, opata Lanzia, principa Corsina, a i grobni noviji spomenik neumrloga Danta, nad kojim stoji kratak nadpis: „Onorate l' altissimo poeta.“ Medju ostalimi spomenici ima tu i grobna ploča Poljaka Kozielski-Oginskoga (1833). Uz ovu crkvu bijaše njegda monastir, u kom su živili pape Siksto V. i Kliment XIV. Ganganelli. Tu je i zlosretna inkvizicija imala svoj stan, svoj sud i tamnice.

U crkvi sv. Lovre, uz koju stoji znamenita knjižnica Laurenziana, jesu grobovi mnogo zaslužne porodice Medicis. Pred valikim oltarom na podu stoji mjedena ploča na grobu Kozme Medicisa (1464) nazvana Pater Patriae. U drugih se kapelah vide spomenici ostalih članova te porodice. Nada sve je znamenita Capella dei depositi, najljepše gradjevno djelo Mihaljandjela, koju je papa Leo X. iz porodice Medicis po njem sagraditi dao. Tu je taj umjetnik izvajao i kip čuvenoga viteza Lovre Medicisa s božicami dana i noći, od koje je posljednje dobio taj slavni spomenik ime: „Notte di Michelangelo“, poznato svemu učenomu svietu.

S kolikim ponosom umiju florentinci poštovati uspomene svojih slavnih zemljaka, svjedoči to, što su do danas sačuvali kuće Danta, Ghiberta, Machiavella, Mihaljangjela Buonarotte, Benvenuta Čelina, Buontalenta, dramatičkih pjesnika Alfiera i Nicolina, dok na palači „Degli Uffizii“ stoje na uspomenu mramorni kipovi: Danta, Petrarke, Machiavella, Kozme i Lovre Medicisa, Leonarda da Vinčia, Benvenuta Celina, Giotta, Buonarotta, Nikole Pisana, Cappona, Bocaccia, Uberta i Amerika Vespucia. Dakako da taki kipovi i grobni spomenici dižu ponos naroda, sjećajući ga uviek na njegove zaslužne muževe. I tu me opet svlada tuga, pomisliv na Hrvatsku, u kojoj su njeki naši barbarski svećenici XVIII. i XIX. vieka pobacali iz crkve i ono malo grobnih spomenika, koji su nas sjećali na slavnije djedove naše.

Kako je poznato, ima Florencija jedanaest kazališta, medju njimi je prvo „Pergolo,“ u kojem se davaju opere. Unj sam pošao s mojim suputnikom Amerikancem. Prikazivahu baš operu Sonambulu i balet La Polacca. Što sam u Italiji opera čuo, bijaše ova najbolja. Primadonna Biscaccianti pjevala je izvanredno dobro, a bijaše izvrstno podupirana od tenora franceza Bellara. Kad započeše balet te se uprav nasiadjivah gledanjem krasnih odora poljskih, i slušanjem mazurke, prihvati me strastveno moj amerikanski sudrug za ruku, lice mu bijaše probliedilo a oči uprte u jednu ložu. Tiho me zamoli da izadjemo. Uslišah molbu i mi ostavismo kazalište. Kad bijasmo njeko vrieme na ulici, upita me on da li sam vidio u jednoj loži kamo je on gledao jednu gospodju, odgovorih da sam ju vidio i da je veoma krasna obličja i ugladjena ponašanja. Na to mi stane pripovjedati kako je š njome prije dvie godine u Filadelfiji u tjesnom savezu bio. Kako je uz nju najugodnije dane proživio, budući da je veoma izobražena. Kako je često š njome muzikalne kućne koncerte izvadjao, udarajući ona u glasovir a on svirao u flautu. Mnogo se je u okolici š njome vozio i u uglednih družtva zabavljao, jer u Americi dozvoljeno je djevojkam sa svietom se izvan kuće po svojoj volji upoznati,

tekar kad se udadu privezane su uz kuću. Kad se on prije dvie godine na ujekoliko dana odalji iz Filadelfije, vrativ se kući, nenadje rečenu djevojku, ona ode sa svojim otcem u Europu. Od onoga vremena nije mogao čuti glasa od nje. Ode i on u Europu da ju traži. Proputuje Englezku, Francezku i Njemačku. traži ju bez uspjeha i eto taj večer ugleda ju u loži florentinskoga kazališta, te naumi da ju svakako potraži i od nje se nikad više ne djeli. Da li je postigo svoju svrhu i zadovoljio želji? neznam, jer drugo jutro odoh iz Florencije i nevidih nikad više moga veoma zanimivog suputnika.

XXVI.

Pistoja. Bolonja. Ferrara. Padova. Mletci.

Od Fiorence do Pistoje vodio je već tada željezni drum. U Pistoji ima osim stolne crkve više krasnih crkva i palača. Bizantinski, lombardski i toskanski slog spojeni su tu ujedno u graditeljskih umotvorih; ali gledati crkve i njezine znamenitosti dosadi mi već, iza kako sam vidio čudesa u Rimu, Florenciji, Napulju, Sieni itd., pak ipak stolna crkva sa svojim znamenitim srebrnim oltarom, pistojski babtisterij sa svojim krasnim zvonikom, koj nalikuje ponješto na zvonik stolne crkve u našem Rabu, i u lombardskom slogu sagradjena S. Maria dell' umiltà sa svojom veličanstvenom kubom od Vasara, zaslužuje, da se taljanski putnik u Pistoju svrati, da vidi znamenite ove zgrade i riedke umotvore toskanske škole.

Od Pistoje sam se vozio poštom na maloj lahkoj kočiji sa 4 konja, a s menom najamnik brzovoza Franconi i njegov brat, što mi je tim milije bilo, jer je vožnja kroz toskanske Appenine veoma nesnosna. Kod mjesta Capo di strada počimlju brda apeninska, pak se pružaju sve do Bolonje. Dva sam sata hodao uz brdo pješke, da se malko ugrijem, da se užijem čistoga zraka i da gledam veličanstvene okolice. Iz prva zastiraše magla sve doline i nizine, al kasnije rastjera ju sunce i ja mogoh poviriti u krasnu bašću Europe, koja mi za ledjima ostade. Kad se oko pódana približismo sljemenu Apenina, nadjosmo uz cestu visoko nagomilana sniega, a nad nami se osovili u zraku ogromni usovi, grozeći se kao da će se sad oboriti i pod sobom sve pokopati. Na samom slemenu objedovasmo u prostoj kućici nješto salame, šunke, sira i toplih kobasica, zatim vožasmo se po brdih gore i dolje do duboke noći, dok nestigosmo na polu ozebli u Bolonju, gdje nadjosmo sve ulice pokrivene sniegom. Odsjedoh u prvoj gostioni „Grand Hotel Brun Pension Suisse“. Prem da je u kaminu vatra gorila, bijaše tako hladno, da se nisam ugrijati mogo. Pričinilo mi se, da sam došo u Sibiriju, pa mi se Bolonja tako snemili, te bih odmah otišo bio dalje, da nisam htio viditi glasoviti grob sv. Dominika s umjetnim vajarskim djelom našega Nikole Schiavona, nazvana takodjer Dalmata, da Bari, da Puglia i dall' Arca, t. j. od groba sv. Dominika, što ga je uz Mihaljandjela i slavnoga Nikola Pisana uresio izvanrednom vajarijom. Njegov grob je u Bolonji u crkvi Celestina s nadpisom:

Qui vitam saxis dabat, et spirantia signa
Caelo formabat, proh dolor! hic situs est.
Nunc te Praxiteles, Phidias, Policletus adorant,
Miranturque tuas, o Nicolae, manus.

Prvi dakle moj hod bijaše drugi dan u crkvu sv. Dominika, da vidim grob toga svetca, kojega sam opisao u svom slovniku umjetnika. U knjižnici sveučilišta razgledah rukopis našega Hvala Bogomilca, urešen miniaturami i još dva slovjenska rukopisa. U akademiji delle belle Arti zadivih se sv.

Tereziji od Rafaela i mnogim umotvorom Gvida Rena, Domenikina i bolonjezkoga Caraccia. Manje me zanimaše tako zvani bolonjezki viseći zvonik, jer što je krivo, ako je i umjetno, ostaje uviek krivo, a da pobliže grad razgledam, nisam imao vremena, jer sam odlučio već sutradan otići u Padovu.

U Ferari, rodnu mjestu pjesnika Ariosta i Gvarina, i jednogodišnjoj tamnici Torkvata Tassa, bavio sam se samo njekoliko sati. Posjetih gradski Atheneum s bogatom galerijom, u kojoj sam našao prekrasnu sliku „Smrt majke božje“ od našega Viktora Karpata, naslikanu g. 1508. Mnoge slike Ferareza Garofala jesu baš na ponos njegvim zemljakom, ali nespadaju medju prve vrsti umotvora. Krasna je slika Lodijeva: Parizina, kako ju na smrt vode, kojoj još i sada pokazuju tamnicu, gdje je zatvorena bila.

Vriedno je viditi ferarsko groblje „Campo santo“ glede razredbe grobova i okostnica i glede dragocienih i umnih tvorova Sansovina, Canove i drugih glasovitih vajara. Znamenita su dvostruka grobna vrata od željeza s prozračno izdubljenom slikom andjela smrti, koja se na drugih staklenih vratih vidi kao da je na crnom temelju naslikana. Medju ostalimi grobovi stoji i veličanstveni grob prvoga kneza ferarskoga.

Grad je Ferara mrtav, turobna lica. Veličanstveni kneževski dvor, u kom stanovahu njegda velikodušni knezovi od Este, pust je i osamljen bio pod vladom papinskom, koja je u obće zanemarivala sve zemlje stojeće pod svojom upravom.

Preko Padove, koj sam grad poznao dobro već odprije, posjetivši tu samo svoje knjižare i starinare, odpremih se odmah drugi dan 28. siečnja u Mletke.

Taj je grad, sa sviju strana vodom okružen, izgubio svoju prvašnju izvornost, odkad ga željeznički most s kopnom svezao, ali zato ostaje ipak jedinstven u svietu. Njegov položaj i njegov postanak, njegva povjest i narodan život, njegovi divni umotvori, crkve, javne sgrade, privatne palače i spomenici, sve to mora da očara čovjeka zanešena za ljepotom i veličinom. U meni probudi taj grad, kadgod ga za mladjih dana posjetih, njeko neobično čuvstvo, pomješano veseljem i tugom. Kad se u gondoli voziš po velikom kanalu uz sjajne dvorove, u toj slici nigdje nevidjene; kad sastaješ tiho ploveće gondole napunjene veselom čeljadju, ili pokrivene crnim suknom, pod kojim možebiti dva ljubeća se srdca tuku, ili strastvena ćut svoje zlobne mrieže plete; kad se nalaziš izpod visokog Ponte Rialta, te gledaš kako po njem ljudstvo vrvi, i čuješ kako kupci sjedeći u dućanih i po skalinah čudotvornoga mosta svoju robu slaveć vikom i krikom nude; kada ti se dalje plovećemu sto i sto raznolikih predmeta pokazuje: tada ti se doista čelo razvedri od veselja, da to sve gledati možeš, a kadkad se i snebivaš, jer ćutiš, da si u neobičnom svietu. Nu kad ploviš po uzkih vijugastih ulicah mletačkih, pak ovdje smrad ugledaš, tamo zamazane i poderane ljude, a kadikad polu porušenu kuću ili osamljenu palaču bivšega bogatira: onda te obuzme tuga, jer se sjetiš na sunje i osunje svieta, na rastenje i padanje ljudi, gradova i država, na život i smrt svega što je pod nebom. Sve što u Mletcih gledaš, poetičkim je duhom nadahnuto, stoga opjevaše taj grad pjesnici sviju jezika, ali je tim veće čudo, što sám grad neporodi ni jednoga velikoga talijanskoga pjesnika. Ja bi rekao, da u Mletcih nikad nije ni bilo prirodjenoga zanosa za ideju talijansku, jer se glede na značaj, život i običaje, mekane ćudi i mekana jezika, neda tajiti, da je u Mletcih vazda bila njeka smjesa latinskoga i slovjenskoga porietla, počam od starih Veneta sve do pada Rebublike, koju su još u umiranju dalmatinski Hrvati najžešće branili.

Samo tri dana bavljah se na svom povratku u Mletcih i ove sprovedoh najviše u knjižnici sv. Marka te u družtvu staroga prijatelja Josipa Valentinella, koj kroz mnogo godina upoznaje učeni sviet s dragocienostmi književnih i rukopisnih sbirka ne samo mletačkih, nego i inostranih zemalja, gdje on izvanrednom revnošću čitave knjižnice i arkive popisa.

U Videmu primi me veoma gostoljubiro poredica grofa Antigona Frangipana. Ova posliednja grana hrvatskih Frankopana knezova krčkih, senjskih, modruških itd. izseli se još u 16. vieku iz Hrvatske te čuva u svom arkivu još veliku sbirku listina protežućih se na povjest hrvatsku i na bivša dobra Frankopanska.

Iz Videma pohitih preko Palme nove, Trsta i Ljubljane kući i vratih se napokon iza pet mjesečnoga putovanja sretno u Zagreb.